Т0124679

Һ. З. Әхмәров

БАШҠОРТ ЯҘЫУЫ ТАРИХЕНӘН

ӨФӨ — 1972

АКАДЕМИЯ НАУК СССР БАШКИРСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Профессор К. З. Ахмеров

ИЗ ИСТОРИИ БАШКИРСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

(История алфавита и орфографии башкирского литературного языка)

Ответственный редактор

Проф. Дж. Г. КИЕКБАЕВ

БАШКИРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
УФА—1972

Т0124679

ПРОВЕРЕНО 2008 г.

СССР ФӘНДӘР АКАДЕМИЯҺЫ БАШКОРТОСТАН ФИЛИАЛЫ
ТАРИХ, ТЕЛ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТ ИНСТИТУТЫ

Профессор Ж. З. Әхмәров

БАШҠОРТ ЯҘЫУЫ ТАРИХЕНӘН

(Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы тарихе)

Яуаплы редакторы
Проф. Ж. Ғ. КИЕКБАЕВ

БАШҠОРТОСТАН КИТАП НӘШРИӘТЕ
ӨФӨ—1972

Был хеҙмәт 1967 йылда уҡ баҫырға әҙерләнгәйне. Авторҙың һәм яуаплы редакторҙың вафат булыуҙары һәм башҡа сәбәптәр арҡаһында уны баҫтырып сығарыу оҙаҡҡа һуҙылды.

Китапта башҡорт халҡының яҙыу тарихе тасуирлана. Башҡорт теле алфавитенең, орфографияһының төҙөлөү һәм үҫеү юлдары күрһәтелә.

Был китап уҡытыусылар, студенттәр, тел гилеме өлкәһендә эшләүселәр һәм, ғөмүмән, халҡыбыҙҙың культура тарихе менән ҡыҙыҡһыныусылар өсөн файҙалы ҡулланма буласаҡ.

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
им. Н. И. Лобачевского
КАЗАНСКОГО ГОС. УНИВЕРСИТЕТА

ИНЕШ

Яҙыу — телдең аралашыу сфераһын киңәйтеүсе график формаһы. Яҙыуҙың барлыҡҡа килеүе һәм үҫеше ижтимағи тормош талаптарына бәйләнгән. Ҡешеләргә үҙҙәренең уй-фекерҙәрен, һөйләгән һүҙҙәрен алыҫҡа илтергә, яҙыуҙа беркетергә, нығытырға, хәҙерге һәм киләсәк быуын өсөн онотолмаҫлыҡ итеп һаҡларға кәрәк булған. Шуның һөҙөмтәһендә яҙыу килеп тыуған.

Яҙыуҙың башланғысы ниндәй ҙә булһа бау йәки материяға төйөндәр бәйләү, нимә лә булһа аңлатыу өсөн теге йәки был предметте ебәреү һ.,б. шуның һымаҡ шартлы әйберҙәрҙә күреләә. Мәҫәлән, Төньяҡ Америка индеецтәре һуғыш иғлан итеүҙе белдереү өсөн томагавк[1] ебәрер булғандар. Томагавкты илсе алып килеп ергә ҡуйған: әгәр томагавкты дошман яҡ ерҙән алһа, был һуғышты ҡабул итеүҙе белдергән. Ҡайһы бер халыҡтарҙа тыныслыҡ символы булып төрөпкә хеҙмәт иткән: тыныс йәшәүҙе белдереү өсөн бер-берсһенә дошман булған ҡәбиләләр шул төрөпкә менән сиратлап тәмәке тартҡан. Суматра утрауында йәшәүселәр дуҫлыҡ билдәһе итеп тоҙ, дошманлыҡ билдәһе итеп борос ебәрер булғандар. Геродоттың яҙыуына ҡарағанда, бер ваҡыт скифтәр фарсыларға тәлмәрйен, сысҡан, ҡош һәм биш уҡ ебәргәндәр. Был предметтәр: «Әгәр һеҙ, фарсылар, ҡош шикелле һауала оса, тәлмәрйен шикелле һаҙлыҡтарҙа һикерә, сысҡан шикелле ер аҫтына йәшенә белмәһәгеҙ, беҙҙең уҡтарҙан бөтәгеҙ ҙә һәләк булаһығыҙ», — тигән мәғәнәне белдергән[2].

---

[1] Томагавк — Төньяҡ Америка индеецтәрендә тимерҙән эшләнгән оҙон һаплы балта формаһындағы һуғыш ҡоралы.

[2] *В. А. Истрин.* Развитие письма, М., 1961, 68—69-сы биттәр.

Көньяҡ Америкала йәшәүсе боронғо перу халыҡтары төрлө төҫкә буялған йәки буялмаған төйөндәр ҡулланғандар. Был төйөндәрҙән һәр бер төҫ үҙенә айырым мәғәнә белдергән. Ҡара төйөн — үлем, аҡ — көмөш йәки тыныслыҡ, ҡыҙыл — һуғыш, һары — алтын, йәшел — икмәк. Әгәр төйөн буялмаған булһа, ул һанды белдергән: бер төйөн унды, ике төйөн — йөҙҙө, өс төйөн — меңде аңлатҡан.

Индеецтәрҙең горун һәм ирокез ҡәбиләләрендә төйөн урынына төрлө төҫтәге ҡабырсаҡтарҙан яһалған төймәләр ҡулланылған. Ҡабырсаҡтарҙы, ваҡ ҡына киҫәктәргә бүлеп, епкә теҙгәндәр. Бында ла ҡара төҫ ниндәй ҙә булһа бер ҡайғыны аңлатҡан, мәҫәлән, үлем, бәхетһеҙлек, ҡурҡыныс; аҡ — тыныслыҡ; һары — алтын, ҡыҙыл — һуғыш. Был төҫтәр хәҙерге көндә лә үҙҙәренең мәғәнәләрен юғалтмаған. Мәҫәлән, ҡара — ҡайғы, аҡ флаг — тыныслыҡ тәҡдим итеү һ. б. Ҡайһы бер халыҡтар киртләсләгән ағас киҫәктәре — биркалар ҡулланғандар. Мәҫәлән, бурысҡа әйбер алғанда биркаға бурысҡа алынған әйбер һанынса киртләстәр яһала ла, бирка урталайға бүленеп, бер яртыһы бурысҡа биреүсе ҡулында, икенсеһе бурысҡа алыусыла ҡала. Шулай итеп, был бирка расписка хеҙмәтен үтәгән.

Австралиялағы һәм Африкалағы ҡайһы бер ҡәбиләләр тимер таяҡ (жезл) ҡулланған. Бер ҡәбиләнән икенсе ҡәбиләгә илсе булып барған кешеләргә бирелгән был таяҡ ике төрлө роль уйнаған: беренсенән, ул илсегә ҡәбилә тарафынан вәкәләтлек бирелгәнлекте раҫлаһа, икенсенән, уға төшөрөлгән киртләстәр барғас һөйләргә тейеш булған һүҙҙәрҙе илсенең иҫенә төшөрөү билдәһе булып хеҙмәт иткән. Австралияла урындағы ҡәбиләләрҙең ҡайһы берҙәрендә оҙонса түңәрәк таҡталар (чуринги) ҡулланылған. Был таҡтаға түңәрәктәр, ярым түңәрәктәр төшөрөлөп, улар предметтәрҙең һанын белдергәндәр. Шуның менән бергә был түңәрәк һәм ярым түңәрәктәрҙең урынлашыу тәртибе һәм ҙурлығы, бәләкәйлеге билдәле бер мәғәнә аңлатҡан.

Бирка, төйөн яҙыуы һәм башҡа шуның кеүек шартлы яҙыу ҡалдыҡтары беҙҙең халыҡ араһында әле революцияға тиклем һаҡланып килде. Мәҫәлән, шундай ғәҙәт бар ине: мастерға тире иләргә биргәндә, ағасты киртләсләп икегә яра торғайнылар, шуның береһе мастерға бирелгән тирегә тағыла, икенсеһе тире иләргә биреүсе ҡулында ҡала. Тире әҙер булғас, тире иләргә биреүсе кеше ағастың үҙендәге яртыһын алып килеп, мастер, уны үҙендә ҡалған яртыһына ҡуйып ҡарағас, уның киртләсе тап килһә, тирене хужаһына бирә торғайны.

Академик И. Лепехин 1770 йылда Башҡортостанда йөрөгән сағында халыҡ араһында төйөн яҙыуының киң рәүештә ҡулланылғанын күрә. Хатта хөкүмәт органдарының да айырым осраҡтарҙа төйөн яҙыуын файҙаланыуын әйтә. И. Лепехин үҙенең көндәлектәрендә шундай бер ваҡиғаны һөйләй: улар, бер башҡорт ауылына килгәс, ылау алыу өсөн, үҙҙәренең документтәрен күрһәтәләр, документ ике телдә — рус һәм төрки телдәрендә яҙылған булһа ла, унда төйөндәр булмағас, башҡорттар ризаһыҙлыҡ белдерә. «Сөнки, — ти академик Лепехин, — Башҡортостанда уҡый-яҙа белеүселәр бик һирәк осрағанға, юл йөрөү документтәренә күпме ылау бирелергә тейеш булһа, шул тиклем төйөндәр төйнәлгән бау беркетелә, был төйөндәр башҡорттарҙа, губернаторҙарҙың, воеводаларҙың мөһөр баҫҡан документтәренә ҡарағанда, мөһимерәк һанала»[3].

Башҡорт халҡының гүзәл ҡыҙы, күренекле яҙыусы Һәҙиә Дәүләтшина ла үҙенең «Ырғыҙ» романында шартлы яҙыу ҡалдыҡтарына бәйле бер ваҡиғаны яҙып китә: Гөлйөҙөм Айбулатҡа бүләктәр ебәрә, ул үҙенең Айбулатты һөйөү хистәрен хат менән түгел, ә бүләк итеп ебәрелгән әйберҙәрҙәге билдәләр менән белдерә. Һәҙиә Дәүләтшина быны түбәндәгесә тасуирлай: «Ул үҙенең ҡайнар һөйөү хистәрен эсенә йыйған матур бүләктәр ебәргән: бына үткән яҙҙы тәүге осрашҡанда үҙе ябынған ал кешмир яулыҡтың ике бөртөк сәскәһе. Ул шуны өҙгән дә, яндырылған шырпының бер башына ҡош йөнө бәйләп, ошо ал сәскәләргә ураған. Тимәк, Өсҡайын төбө уның бөгөнгөләй хәтерендә. Яулыҡтың ике бөртөк сәскәһе — уларҙың шундағы икәүләп осрашыуҙарының билдәһе, Гөлйөҙөм дә, бына ошо янған шырпы һымаҡ, янып, көйөп, йәйҙе үткәргән, ләкин осоп барыр өсөн, ошо күк күгәрсен ҡауырһыны кеүек, еңел ҡанаттары булмаған. Етмәһә, матурлап тороп, төрлө йөндән ситтәренә ваҡ ҡына сулпылар төйөп суҡлаған, йәшел атлас менән ҡыҙыл бәрхәттән ҡорап яһаған тәмәке тоҡсайы. Был — ҙур вәғәҙә. Киләсәктәге яҡты бәхеттәр тураһында, ҡауышыу тураһында йылы өмөттәр бирә торған теләктәр билдәһе»[4].

Был миҫалдар башҡорт халҡының борон замандарҙа яҙыу урынына шундай төрлө шартлы билдәләрҙе ҡулланғанын күрһәтә.

Ләкин былар бөтәһе лә ысын мәғәнәһендә яҙыу булмай. Беренсе яҙыу пиктографик (латин һүҙе *picto* — рәсемгә төшөрәм, грек һүҙе *grapho* — яҙам, туп-тура әйткәндә, «һүрәт яҙыуы») яҙыу-

[3] Продолжение дневних записок путешествия академика и доктора медицинских наук Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства в 1770 г., Спб, 1802, 40-сы бит.

[4] *Һәҙиә Дәүләтшина.* Ырғыҙ, Өфө, 1961, 159-сы бит.

ҙан башланып китә. Был типтағы яҙыу беҙҙең эранан VI—VIII мең йылдар элек барлыҡҡа килә.

Пиктографик яҙыу айырым һүрәттәрҙән тора, улар айырым өндәргә, һүҙҙәргә бүленмәй. Һәр бер һүрәт ниндәй ҙә булһа бер нәмә тураһында белдерә.

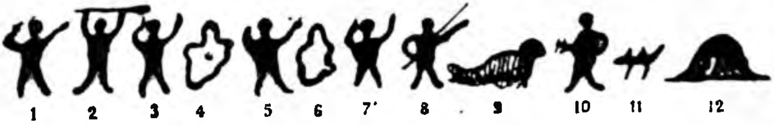

1-се һүрәт. Пиктографик яҙыу. Юл журналы.

Бына был һүрәттәр—Аляска ярымутрауында йәшәгән эскимостың юл журналы. Һүрәттәр фил һөйәгенә төшөрөлгән. Һүрәт яҙыу түбәндәгеләрҙе аңлата: 1 — һөйләүсе бер ҡулы менән үҙен, икенсе ҡулы менән алыҫты күрһәтә, йәғни «киттем» тигән мәғәнәне белдерә; 2 — юғары күтәрелгән ишкәк — «кәмәлә» тигәнде; 3 — башына ҡуйылған ҡулы «йоҡланым» тигәнде аңлата; күтәрелгән ҡулындағы бер бармаҡ «бер төн» мәғәнәһен бирә; 4 — түңәрәк эсендәге нөктә — «уртаһында йорт булған утрауҙа»; 5 — «мин алыҫҡа киттем». Быны белдергәндә, һөйләүсе бер ҡулы менән үҙен, икенсе ҡулы менән алыҫты күрһәтә; 6 — «кеше йәшәмәгән утрауҙа»; 7— «унда ике төн йоҡлайым»; 8 — «ҡулда гарпун», йәғни «гарпун[5] менән һунарға йөрөйөм»; 9 — «тюлендәргә»; 10— «уҡтан атам»; 11— артҡа боролған кәмә, ике ишкәк, йәғни «икенсе кеше менән ҡайтам»; 12— «йортома килеп етәм».

2-се һүрәттә Төньяҡ Америка индеецтәренең сауҙа договоры. Был һүрәттең уң яғында утыҙ таяҡ, ҡондоҙ һәм мылтыҡ һүрәте төшөрөлгән. «Һунарҙа атып алынған 30 ҡондоҙ тиреһе» тигән һүҙ. Урталағы крест «алмаширға» тигән мәғәнәне аңлата. Уң яҡта нәмәләргә алмашырға икәнлеге күрһәтелә: бизонға, ҡамаға һәм һарыҡҡа.

3-сө һүрәттә Төньяҡ Америка индеецтәренең Америка Ҡушма Штаттары президентенә 1849 йылда яҙған ғаризаһы. Был ғаризала улар үрге күлдән күрше күлгә күсергә рөхсәт һорайҙар. Яҙыу түбәндәгесә аңлатыла: «индеецтәрҙең ете ырыуы бөтәһе лә һорай» —

---

[5] Дингеҙ хайуандарын аулағанда, бауға бәйләп ырғытыла торған һөңгө һымаҡ ҡорал.

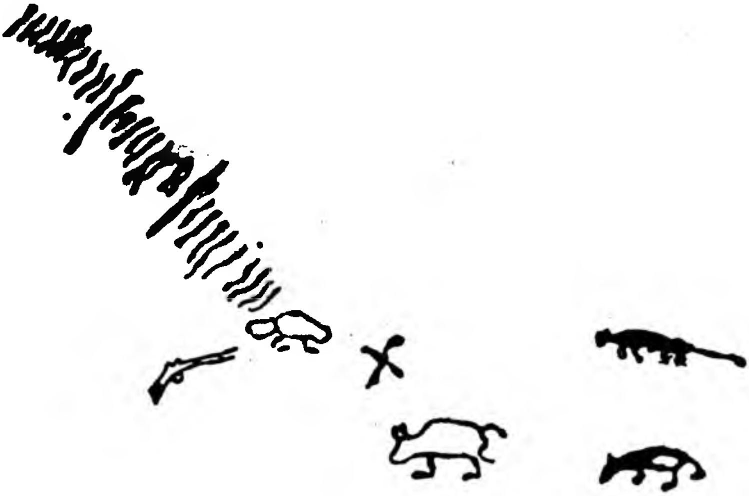

2-се һүрәт.
Пиктографик яҙыу. Сауҙа договоры.

3-сө һүрәт. Пиктографик яҙыу. Индеецтәрҙең ғаризаһы.

һәр бер ырыуҙың үҙенең символы бар: балыҡ, кеше, ҡондоҙ, көңгөрә, торна һ. б. Баштарҙы, йөрәктәрҙе бергә тоташтырған һыҙыҡтар үҙҙәренең һорауҙарын «тулы ризалыҡ һәм бер фекерҙә тороп ебәрәбеҙ» тигән мәғәнәне аңлата. Торна ырыуы башлығының күҙе бер үк ваҡытта ике яҡҡа ҡараған: береһе — бөйөк кешегә, йәғни президенткә, икенсеһе ғаризала әйтелгән күлдәргә йүнәлдерелгән.

Пиктографик яҙыу ҡайһы бер осраҡтарҙа хәҙерге көндә лә ҡулланыла (мәҫәлән, ҡала урамында йөрөү ҡағиҙәләрен белдергән күрһәткестәр, төрлө мастерской һәм ателье вывескаларындағы һүрәттәр). Йәштәр, үҙ-ара шаярып хат яҙышҡанда, йыш ҡына пиктографик яҙыу ҡулланалар.

Марксизм-ленинизм институтының Үҙәк архивендә йәш Володя Ульяновтың (В. И. Лениндең) үҙенең иптәше Боря Формаковскийға яҙған пиктографик хаты һаҡлана. Туҙға яҙылған был хат (4-се һүрәт) Төньяҡ Америка индеецтәренең Америка Ҡушма Штаттары президентенә яҙған билдәле ғаризаларын (3-сө һүрәт) хәтерләтә. Алты һүрәт (самауыр, ҡыҫала, тауис һ. б.) балаларҙың үҙ-ара шаярып ҡушҡан ләҡәп исемдәре булырға тейеш; был һүрәттәрҙең баштарын, йөрәктәрен бергә ҡушҡан һыҙыҡ фекер берлеген күрһәтә; был һыҙыҡтар һыу ҡойоноп ятҡан ҡара һаҡаллы кешегә барып тоташҡан, балаларҙың һорауы шул кешегә йүнәлдерелгәнлеген аңлата булһа кәрәк; балаларҙың нимә һорауҙары хаттың уң яғындағы һүрәттәр менән белдерелә: һунарсылар булып уйнап асыҡҡан балалар (ҡоралллы алты кеше фигураһы һәм айыу һүрәте) һыу ҡойоноп ятҡан кешенән өйгә ҡайтып (өй һүрәте) үҙҙәрен ашатыуҙы һорайҙар (колбаса, кувшин, икмәк; әйелеп, шул ашамлыҡтарға аңшайып ҡарап торған алты бала йөҙө, һорау билдәһе). Хаттың юғарғы өлөшөндә ятҡан бала, әгәр балаларҙың һорауы ҡабул ителмәһә, шундай хәл булыуы мөмкинлеген күрһәтә [6].

Һүрәттәр йыш ҡулланыу арҡаһында бара-бара айырым һүҙҙәрҙе (йәки уның мәғәнәле киҫәктәрен) белдерә башлау менән пиктографик яҙыу идеографик (икенсе төрлө әйткәндә, иероглифик, логографик) яҙыуға әйләнә. Идеографик яҙыу (грексә *idea* — төшөнсә, *grapho* — яҙам, туп-тура әйткәндә, «төшөнсәләр яҙыуы») беҙҙең эранан IV—III мең йылдар элек барлыҡҡа килә.

Ҡайһы бер телселәр идеографик яҙыуҙың пиктографик яҙыуҙан төп айырмаһы итеп һүрәттәрҙең шартлы билдәләргә әйләнеүен алалар. Әлбиттә, йыш ҡулланыу арҡаһында пиктографик яҙыуҙағы һүрәттәр ябайлаша баралар һәм күп ваҡытта шартлы билдәләр-

[6] *В. А. Истрин.* Возникновение и развитие письма, М., 1965, 79—80-се биттәр.

4-се һүрәт. Йәш Володя Ульяновтың (В. И. Лениндең) үҙенең иптәше Боря Формаковскийға Америка индеецтәренең пиктографияһына оҡшатып яҙған хаты.

гә әйләнеп китәләр. Ләкин төп айырма билдәләрҙең формаһында түгел, ә шул билдәләрҙең ниндәй мәғәнә аңлатыуҙарына бәйләнгән. Идеографик билдәләр, үрҙә әйтелгәнсә, айырым һүҙҙәрҙе йәки уның мәғәнәле киҫәктәрен белдерәләр. Быға миҫал итеп хәҙерге көндә ҡулланылған идеограммаларҙы (фәнни-техник билдәләрҙе) күрһәтеп китеү ҙә етә ($\sqrt{}$ — тамыр, О — кислород, ⊕ — атом ядроһы һ. б.).

Бынан дүрт мең йыл элек төҙөлгән ҡытай яҙыуы идеографик системаға ҡоролған. Ҡытай телендә «кеше» тигән һүҙ 人 билдәһе менән (ике аяҡ), ауыҙ — 口, ишек — 户 билдәһе менән аңлатыла. Абстракт төшөнсәләр конкрет предметтәрҙе белдерә торған билдәләрҙе бергә ҡушыу менән аңлатыла. Мәҫәлән, шул уҡ ҡытай телендә 人 (кеше) һәм 木 (ағас) билдәләре бергә ҡушылһа, «ял итеү» мәғәнәһен белдерә (ғәҙәттә, ағас күләгәһендә ял итәләр)[7].

[7] В. А. Истриндең күрһәтелгән хеҙмәтенән, 147-се бит.

Идеографик яҙыу системаһында билдәләр, бара-бара үҙгәреп, бөтөнләй беленмәҫлек хәлгә килергә мөмкин. Мәҫәлән, ҡытай телендә «ҡош» мәғәнәһендә йөрөтөлгән билдәһе ҡошҡа бөтөнләй оҡшамаған тиерлек.

Идеографик яҙыу ҡулланыу өсөн уңай түгел, сөнки бик күп һандағы билдәләр яҙыуҙы үҙләштереүҙе ҡатмарлаштыра.

Йәмғиәттең үҫеше барышында яҙыу менән файҙаланыусыларҙың даирәһе киңәйеү менән, идеографик яҙыуҙың урҙә әйтелгән етешһеҙлектәре бигерәк тә һиҙелә башлай, шул арҡала идеографик яҙыуға ҡарағанда уңайлыраҡ **и ж е к я ҙ ы у ы** барлыҡҡа килә.

Ижек яҙыуында һәр бер билдә бер ижекте йәки ижек яһаусы өндәрҙе (мәҫәлән, һуҙынҡы өндәрҙе) белдерә. Мәҫәлән, кипр яҙыуында Ж билдәһе *a*-ны, У билдәһе ***sa***, билдәһе ***se*** ижеген, брахми яҙыуында ∴ билдәһе *i*-ҙе, ***va***, ⊥ ***na*** ижектәрен белдерә[8].

Дөйөм тарихи планда алғанда, ижек яҙыуы идеографик яҙыуҙан һуң барлыҡҡа килә. Иң боронғо идеографик яҙыуҙарҙан шумер, египет һ. б. яҙыуҙар беҙҙең эранан 3—4 мең йыл элек барлыҡҡа килгән булһалар, ә иң боронғо ижек яҙыуы булған крит, кипр, брахми, кхароштри яҙыуҙары беҙҙең эранан 1—2 мең йыл элек кенә барлыҡҡа килгәндәр.

Ижек яҙыуы идеографик яҙыуға ҡарағанда файҙаланыу өсөн уңайлыраҡ. Бында билдәләр һаны аҙ. Идеографик яҙыуҙа билдәләр меңәрләп иҫәпләнһә, ижек яҙыуында —35—40, иң күбеһе 200-ҙән (эфиоп һәм маньчжур яҙыуҙары) артмай. Шуның менән бергә ижек яҙыуы телде, бигерәк тә уның фонетикаһын, дөрөҫөрәк сағылдыра, һүҙҙәрҙең грамматик формаһын айырыуға мөмкинлек бирә.

Ләкин шуның менән бергә ижек яҙыуының да ҙур ғына етешһеҙлектәре бар. Шулай ҙа әле ижек яҙыуында билдәләр күп, урҙә әйтеп киткәнсә, 200-гә барып етә. Икенсенән, ижек яҙыуында эргәләш һәм һүҙ аҙағындағы тартынҡыларҙы биреү ҡыйын, сөнки ижек яҙыуының бик күптәрендә билдәләр һуҙынҡынан ғына торған йәки тартынҡы менән башланып, һуҙынҡыға бөткән ижектәрҙе генә белдерәләр.

Шуға күрә ижек яҙыуына ҡарағанда уңайлыраҡ булған **х ә р е ф - ө н я ҙ ы у ы** барлыҡҡа килә. Ул үҙенең составы һәм ундағы бил-

---

[8] В. А. Истриндең күрһәтелгән хеҙмәтенән, 216, 232-се биттәр.

дәләрҙең мәғәнәһе яғынан төп ике төргә бүленә: 1) консонант-өн яҙыуы (консонанто-звуковое), бындағы хәрефтәр тартынҡы өндәрҙе генә белдерәләр. Хәреф-өн яҙыуының был төрө беҙҙең эраға тиклем икенсе мең йыллыҡтың һуңғы яртыһында барлыҡҡа килә; 2) вокализацияланған өн (вокализованно-звуковое) яҙыуы, бындағы хәрефтәр тартынҡы өндәрҙе лә, һуҙынҡы өндәрҙе лә белдерәләр. Хәреф-өн яҙыуының был төрө беҙҙең эраға тиклем беренсе мең йыллыҡтың баштарында барлыҡҡа килә.

Консонант-өн яҙыуы үҙе тағы икегә бүленә: а) саф консонант-өн яҙыуы; б) һуҙынҡы өндәр хәрефтәр аҫтына йәки өҫтөнә төрлө билдәләр өҫтәү менән белдерелгән консонант-өн яҙыуы.

Иң боронғо хәреф-өн яҙыуҙарынан египет һәм финикий яҙыуы саф консонант-өн яҙыуы була.

Һуҙынҡы өндәр өсөн айырым хәрефтәрҙе алфавитҡа тәүбашлап гректәр индерәләр (беҙҙең эраға тиклем беренсе мең йыллыҡтың башында).

Ф. Энгельс, «цивилизация»ға тиклем булған «варварлыҡ» дәүеренең төрлө баҫҡыстарын характерләп, былай тип яҙа: «3. Юғары баҫҡыс. Тимер рудаһы иретеүҙән башланып, хәрефле яҙыуҙы уйлап табыу һәм уны телдән һөйләнеп килгән ижадты яҙыу өсөн ҡулланыу аша цивилизацияға күсә» [9].

Дөрөҫ, Ф. Энгельс, йәмғиәт тарихен Л. Морган схемаһы нигеҙендә дәүерҙәргә бүлеү менән бер үк ваҡытта, яңы материалдар өҫтәлеп, был бүленешкә үҙгәреш индерелеү мөмкинлеген дә иҫкәртеп китә [10].

Хәҙерге ваҡытта совет фәне, тәүтормош йәмғиәте тарихен өйрәнгәндә, Л. Морган тәкдим иткән схеманы ҡулланмай, сөнки Л. Морган тәүтормош йәмғиәте тарихен дәүерҙәргә бүлеү схемаһында тик культура баҫҡысын ғына сағылдырып, етештереү һәм етештереү мөнәсәбәттәре үҫеше процесен сағылдырмай [11].

Культура тарихен генә алғанда ла, халыҡтарҙың «цивилизация» дәүеренә күсеүен хәреф-өн яҙыуы ҡулланыу менән бәйләү дөрөҫ булмаҫ ине. Был ваҡытта хәҙерге көндә лә ижек яҙыуы ҡулланған һиндтәрҙе, япондарҙы, идеографик яҙыу ҡулланған ҡытайҙарҙы «цивилизациялы түгел» тип иҫәпләргә тура килер ине. Ф. Энгельс үҙенең хеҙмәтен башлыса Европа, Америка һәм Австралия халыҡтарының тарихи материалдарына таянып яҙған, ә Урта һәм Алыҫ

---

[9] *Ф. Энгельс.* Семьяның, хосуси милектең һәм государствоның килеп сығыуы. К. Маркс, Ф, Энгельс. Һайланма әҫәрҙәр. II т., Өфө, 1961, 196-сы бит.

[10] Шунда уҡ, 189-сы бит.

[11] Большая Советская Энциклопедия, статья «Дикость», II изд., том 14, М. 1952, 342-се бит.

Көнсығыш халыҡтарының тарихи материалдарын бөтөнләй тиерлек файҙаланмаған. Ысынлап та, бында йәшәгән ҡайһы бер халыҡтар өсөн, мәҫәлән, япондар өсөн, ижек яҙыуы хәреф-өн яҙыуына ҡарағанда уларҙың тел үҙенсәлектәренә тулыраҡ яуап бирә. Ҡытай теле үҙенсәлектәре лә ҡытай яҙыуын идеографик яҙыуҙан хәреф-өн яҙыуына күсеүгә тотҡарлыҡ итә.

Әлбиттә, хәреф-өн яҙыуы донъялағы бик күп халыҡтар өсөн, һис шикһеҙ, иң уңайлы яҙыу булып иҫәпләнә. Был телдәрҙә өндәр һаны ижектәр һанына ҡарағанда бик күпкә аҙ. Шуға күрә хәреф-өн яҙыуы бик аҙ ғына һандағы билдәләр ярҙамында был халыҡтарҙың телдәрен дөрөҫ итеп биреүҙе тәьмин итә, яҙыуға өйрәнеүҙе, грамота таратыуҙы еңеләйтә. Шулай итеп, хәреф-өн яҙыуы барлыҡҡа килеү донъялағы халыҡтарҙың күбеһенең культура үҫешендә ҙур роль уйнаны.

Бөтә хәреф-өн яҙыуҙарының, икенсе төрлө әйткәндә, хәҙерге алфавиттәрҙең, боронғо бабаһы булып финикий яҙыуы иҫәпләнә[12].

Хәреф-өн яҙыуы ике йүнәлеш менән тарала. Көнсығышта финикий яҙыуы нигеҙендә арамей яҙыуы, ә арамей яҙыуы нигеҙендә Азия халыҡтарының яҙыуҙары барлыҡҡа килә[13].

Көнбайышта финикий яҙыуы нигеҙендә — грек яҙыуы, ә грек яҙыуы нигеҙендә Европа халыҡтарының яҙыуҙары барлыҡҡа килә.

Хәреф-өн яҙыуы бөтә донъяла тиерлек икенсе бер халыҡтарҙың яҙыуын үҙләштереү, файҙаланыу юлы менән тарала. Быныц сәбәбе хәреф-өн яҙыуының бик ябай, төрлө телдәрҙә яҙырға бик еңел яраҡлаштырып булыуҙан һәм халыҡтар араһында сауҙа, культура һ. б. бәйләнештәрҙең киң таралыуынан килә. Боронғо система хәреф-өн яҙыуҙарының таралыуына шулай уҡ уларҙың төрлө дини тәғлиматтәрҙең рәсми теле булып китеүе лә (мәҫәлән, ғәрәп яҙыуының—ислам дине, латин яҙыуының—көнбайыш христианлыҡ, грек яҙыуының көнсығыш христианлыҡ аша таралыуы) ярҙам итте. Ҡайһы бер хәреф-өн яҙыуының таралыуына боронғо һәм урта быуатта ойошҡан эре дәүләт берләшмәләрендә (мәҫәлән, Рим им-

[12] Финикийләләр бынан 3000 йыл элек Төньяҡ Сирияла Ливан менән Урта диңгеҙ ярҙары буйында йәшәгәндәр.

[13] Арамейҙәрҙең беренсе ватаны Сирия һәм Месопотамияның көньяғындағы ғәрәп далаһы була. Шунан улар беҙҙең эраға тиклем икенсе мең йыллыҡтың уртаһында Сириягә, Палестинаға һәм шунан Месопотамияға күсеп киләләр. Шул халыҡтың яҙыуы арамей алфавите тип йөрөтөлә. Башта арамей алфавите финикий алфавитенән бөтөнләй айырылмай тиерлек, ләкин һуңынан — беҙҙең эраға тиклем беренсе мең йыллыҡтың икенсе яртыһында — арамейҙәр финикий алфавитенә бер ни тиклем үҙгәреш индерәләр.

Арамей яҙыуы нигеҙендә барлыҡҡа килгән яҙыу системаларының генеологик схемаһы.

(Үçеш юлы шулай булыуы фараз ителгән яҙыу системалары өҙөк һыҙыҡ менән күрһәтелә.)

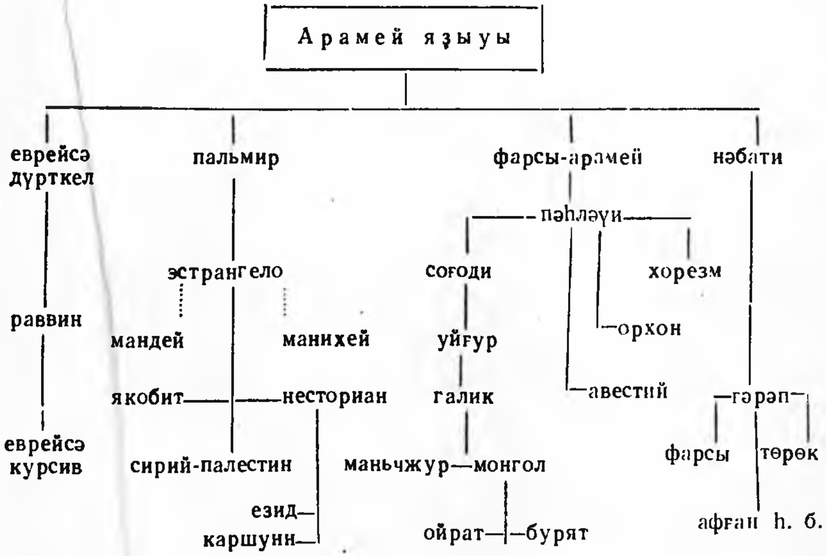

перияһында, ғәрәп хәлифәлегендә, Византияла) рәсми тел булып файҙаланыуы сәбәп булды.

Икенсе бер халыҡтың хәреф-өн яҙыуын ҡабул иткәндә, һәр бер халыҡ уны үҙ теленең өн составына яраҡлаштырып үҙгәртеп ала. Тел яғынан ҡәрҙәш халыҡтар бер-береһенең яҙыуын бер төрлө лә үҙгәрешһеҙ ҡабул иткәндәр. Мәçәлән, еврейҙәр һәм арамейҙәр финикий яҙыуын бөтөнләй үҙгәртмәй алғандар.

Икенсе халыҡтың яҙыуын ҡабул иткәндә, етмәгән хәрефтәр түбәндәгесә яһала:

1) Бер нисә хәрефте бергә ҡушыу. Мәçәлән, *ш* өнө француз телендә *ch*, инглиз телендә *sh*, поляк телендә *sz*, итальян телендә *se*, норвег телендә *cj*, немец телендә *sch* хәрефтәре менән бирелә.

2) Алфавиттә булған хәрефкә өçтәлмә билдәләр ҡушыу. Мәçәлән, башҡорт телендә *ҡ*, *ҙ*, *ç* өндәре өсөн рус алфавитендәге *к*, *з*, *с* хәрефтәренә һыҙыҡтар өçтәп алыу.

Грек яҙыуы нигеҙендә барлыҡҡа килгән яҙыу системаларының генеологик схемаһы.

(Грек йәки латин яҙыуы өлөшсә тәьҫир иткән яҙыу системалары өҙөк һыҙыҡ менән күрһәтелә.)

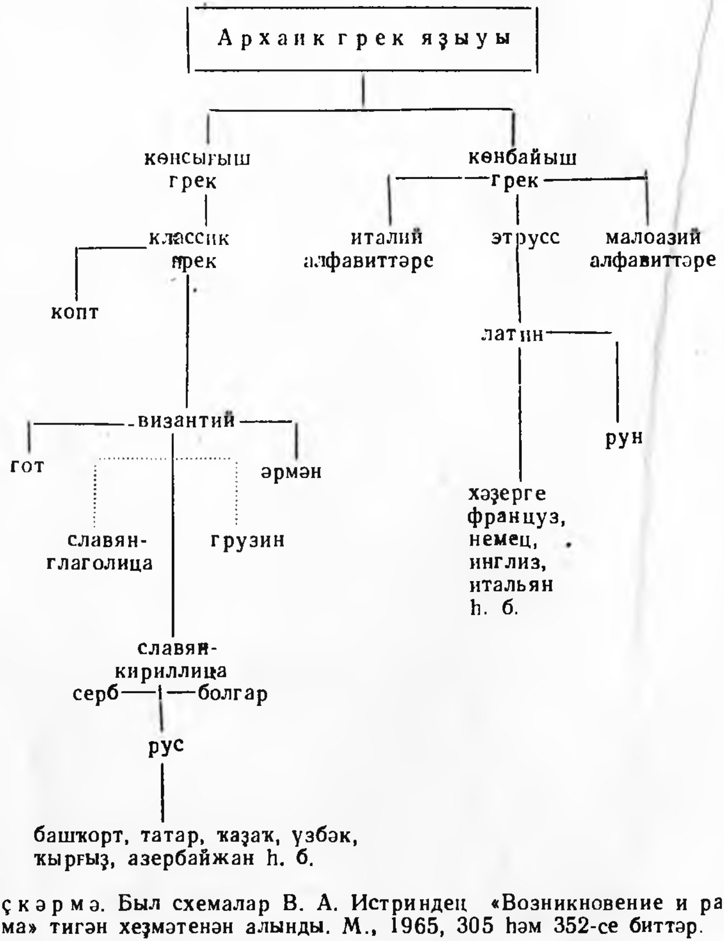

Иҫкәрмә. Был схемалар В. А. Истриндец «Возникновение и развитие письма» тигән хеҙмәтенән алынды. М., 1965, 305 һәм 352-се биттәр.

3) Бер хәрефте бер нисә өн өсөн файҙаланыу. Мәҫәлән, немец телендә *s* хәрефенең *з* һәм *с* өндәре, башҡорт телендә *е* хәрефенең өс өн урынында ҡулланылыуы (**ер, белем, техника**).

4) Икенсе алфавиттәрҙән алыу (мәҫәлән, рус телендә боронғо еврей алфавитенән — *ц*, *ш*, башҡорт телендә латин алфавитенән *һ* алынған).

5) Алфавиттә булған хәрефтәрҙең формаһын үҙгәртеү (рус алфавитендә *в* хәрефенең формаһын үҙгәртеп, *б* хәрефе яһау, башҡорт алфавитендә *э* хәрефенең формаһын үҙгәртеп, *ә* хәрефе яһау, *у* хәрефенән *ү* яһау).

6) Яңы хәрефтәр арттырыу (мәҫәлән, рус алфавитендә *ч*). Төрлө тип яҙыуҙың һәр береһе хәҙерге көндә ер йөҙөндәге халыҡтарҙың күпмеһе тарафынан ҡулланылыуы мәсьәләһенә килгәндә, түбәндәгесә бүленә: ер йөҙөндәге халыҡтың 25 процентҡа яҡыны (Ҡытай, Японияның бер өлөшө) идеографик яҙыу, 25 процентҡа яҡыны (Һиндстан, Индо-Ҡытай, Тибет, Цейлон, Японияның бер өлөшө) ижек яҙыуын, ҡалған 50 процент халыҡ хәреф-өн яҙыуын ҡуллана.

Хәреф-өн яҙыуы, әлбиттә, үҙенең беренсе осоронда әле һөйләү телен тулыһынса сағылдырып бөтөрә алмаған. Телдәге өндәр, бигерәк тә һуҙынҡы өндәр, яҡынса ғына белдерелгәндәр, ныҡлы яҙыу ҡағиҙәләре эшләнмәгән, хәреф формалары бик үк төҙөк булмаған. Ләкин бара-бара ул камилләшкән, хәреф формалары төҙөкләндерелгән, матур шәкелле хәрефтәр, аныҡ, эҙмә-эҙлекле яҙыу ҡағиҙәләре — хәҙерге заман алфавите һәм орфографиялары барлыҡҡа килгән.

А л ф а в и т тип ниндәй ҙә булһа бер телдең билдәле тәртиптә урынлаштырылған хәрефтәр системаһына әйтелә (был һүҙ грек алфавитенең беренсе ике хәрефе исеменән «альфа» һәм «бета» һүҙҙәренән алынған). Хәрефтәрҙең телдәге өндәргә ни дәрәжәлә тура килеүен һәм уларҙың формаларын тел фәненең графика тигән бүлеге өйрәнә (*graphike* — грексә «һыҙылған»).

О р ф о г р а ф и я (грексә *orthos* — дөрөҫ һәм *grapho* — яҙам һүҙҙәренән) — дөрөҫ яҙыу ҡағиҙәләре системаһы. Орфография — әҙәби телдең яҙыу нормаһы.

Орфографияның маҡсаты шул телдә яҙыусыларҙың һәм уҡыусыларҙың бөтәһенә, бер төрлө яҙыуҙы билдәләү нигеҙендә, теләһә ниндәй тексты ла тиҙ, еңел уҡыуға һәм яҙыуға мөмкинлек биреүҙән тора.

Был маҡсатты үтәү өсөн, беренсенән, орфография бер булырға, уның ҡағиҙәләре шул телдә яҙыусы кешеләр тарафынан дөйөм ҡабул ителгән булырға тейеш. Һәр бер кеше өсөн айырым орфография була алмай.

Икенсенән, орфографияла системалылыҡ, эҙмә-эҙлелек булырға тейеш. Бер үк һүҙҙе ике төрлө яҙыуға юл ҡуйылырға тейеш түгел,

орфографияла яҙылыуы хәл ителмәгән, ныҡ билдәләнмәгән моменттәр булмаҫҡа тейеш.

Өсөнсөнән, орфография киң масса еңел үҙләштерә алырлыҡ итеп төҙөлөргә тейеш.

Һәр бер орфография билдәле бер принциптәрҙән сығып төҙөлә.

Орфография төҙөү принциптәренең һаны тураһында төрлө авторҙар төрлөсә әйтәләр. Мәҫәлән, А. А. Реформатский алты принцип күрһәтә: фонематик, фонетик, этимологик, тарихи-традицион, морфологик һәм символик принцип [14].

Авторҙың аңлатыуынса, әгәр яҙыу, хәҙерге тел фактын сағылдырмайынса, уның үткәнен сағылдыра икән, был этимологик принцип була (миҫал итеп ул рус телендәге *пшенный*, *пошел* һүҙҙәренең, *о* менән яҙылмайынса, *е* менән яҙылыуын ала). Телдә бер төрлө әйтеп йөрөтөлгән ике һүҙҙе бер-береһенән айырыу өсөн яһалма рәүештә ике төрлө яҙыу — символик принцип була (компания, кампания).

Профессор В. А. Богородицкий 4 принцип ала: фонетик, морфологик, тарихи һәм дифференциацион принцип [15]. В. А. Богородицкий А. А. Реформатскийҙең символик принцибен дифференциацион принцип тип атап йөрөтә. В. А. Истрин өс принцип барлығын әйтә: фонетик, фонематик-морфологик һәм тарихи-традицион, ә этимологик һәм символик принциптәрҙе ул шул төп өс принциптең айырым күренештәре итеп кенә иҫәпләй [16].

Татар телсеһе Х. Курбатов төп дүрт принцип күрһәтә: фонетик, морфологик, тарихи-традицион һәм график принциптәр. Шуларға тағы өҫтәмә итеп дифференциацион принципте ала [17].

М. И. Матусевич тә дүрт принцип күрһәтә: фонетик, этимологик-морфологик, традицион һәм иероглифик принцип [18].

Орфография принциптәренең исемен һәм уларҙың һанын төрлө авторҙар төрлөсә йөрөтһә лә, нигеҙҙә, улар өс төп принципкә ҡайтып ҡалалар: фонетик, фонематик-морфологик, тарихи-традицион. Шуға тағы график принцип менән дифференциацион принципте өҫтәргә мөмкин, былар төп принцип булып тормайҙар.

---

[14] *А. А. Реформатский.* Введение в языкознание, М., 1947, 134—137-се биттәр.

[15] Проф. *В. А. Богородицкий.* Очерки по языковедению и русскому языку, М., 1939, 85—87-се биттәр.

[16] *В. А. Истрин.* Развитие письма, М., 1961, 39-сы бит.

[17] *Х. Курбатов.* Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы, Казан, 1960, 8 һәм 12-се биттәр.

[18] *М. И. Матусевич.* Введение в общую фонетику, М., 1959, 118—125-се биттәр.

орфографияла яҙылыуы хәл ителмәгән, нык билдәләнмәгән моменттәр булмаҫка тейеш.

Өсөнсөнән, орфография киң масса еңел үҙләштерә алырлык итеп төҙөлөргә тейеш.

Һәр бер орфография билдәле бер принциптәрҙән сығып төҙөлә.

Орфография төҙөү принциптәренең һаны тураһында төрлө авторҙар төрлөсә әйтәләр. Мәҫәлән, А. А. Реформатский алты принцип күрһәтә: фонематик, фонетик, этимологик, тарихи-традицион, морфологик һәм символик принцип [14].

Авторҙың аңлатыуынса, әгәр яҙыу, хәҙерге тел фактын сағылдырмайынса, уның үткәнен сағылдыра икән, был этимологик принцип була (миҫал итеп ул рус телендәге *пшенный*, *пошел* һүҙҙәренең, *о* менән яҙылмайынса, *е* менән яҙылыуын ала). Телдә бер төрлө әйтеп йөрөтөлгән ике һүҙҙе бер-береһенән айырыу өсөн яһалма рәүештә ике төрлө яҙыу — символик принцип була (компания, кампания).

Профессор В. А. Богородицкий 4 принцип ала: фонетик, морфологик, тарихи һәм дифференциацион принцип [15]. В. А. Богородицкий А. А. Реформатскийҙең символик принцибен дифференциацион принцип тип атап йөрөтә. В. А. Истрин өс принцип барлығын әйтә: фонетик, фонематик-морфологик һәм тарихи-традицион, ә этимологик һәм символик принциптәрҙе ул шул төп өс принциптең айырым күренештәре итеп кенә иҫәпләй [16].

Татар телсеһе Х. Курбатов төп дүрт принцип күрһәтә: фонетик, морфологик, тарихи-традицион һәм график принциптәр. Шуларға тағы өҫтәмә итеп дифференциацион принципте ала [17].

М. И. Матусевич тә дүрт принцип күрһәтә: фонетик, этимологик-морфологик, традицион һәм иероглифик принцип [18].

Орфография принциптәренең исемен һәм уларҙың һанын төрлө авторҙар төрлөсә йөрөтһә лә, нигеҙҙә, улар өс төп принципкә кайтып калалар: фонетик, фонематик-морфологик, тарихи-традицион. Шуға тағы график принцип менән дифференциацион принципте өҫтәргә мөмкин, былар төп принцип булып тормайҙар.

---

[14] *А. А. Реформатский.* Введение в языкознание, М., 1947, 134—137-се биттәр.

[15] Проф. *В. А. Богородицкий.* Очерки по языковедению и русскому языку, М., 1939, 85—87-се биттәр.

[16] *В. А. Истрин.* Развитие письма, М., 1961, 39-сы бит.

[17] *Х. Курбатов.* Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы, Казан, 1960, 8 һәм 12-се биттәр.

[18] *М. И. Матусевич.* Введение в общую фонетику, М., 1959, 118—125-се биттәр.

Хәҙерге көндә булған орфографиялар, ғәҙәттә, үрҙә күрһәтелгән принциптәрҙең бер нисәһе нигеҙендә төҙөлгән. Орфографияны төҙөгәндә теге йәки был принциптең күпме урын алыу дәрәжәһе телдең характеренә, орфография төҙөлгән ваҡыттағы тарихи шарттарға бәйләнеп һәм, бер яҡтан, ғилми талаптарҙан, икенсе яҡтан, практик уңайлылыҡ талаптарынан сығып хәл ителә. Ләкин һәр бер орфографияла бер принцип өҫтөнлөк итә. Мәҫәлән, һүҙ төрләнеү һәм үҙгәреү менән өндәре артыҡ күп үҙгәреүҙәргә, сиратлашыуҙарға осрамай торған телдәрҙең орфографияларында, ғәҙәттә, фонетик принцип өҫтөнлөк итә. Быға миҫал итеп башҡорт әҙәби теленең орфографияһын алырға мөмкин.

Һүҙ төрләнеү һәм үҙгәреү менән өндәре күп төрлө үҙгәрештәргә осрай торған телдәрҙә фонематик-морфологик принцип өҫтөнлөк итә. Мәҫәлән, рус теле орфографияһы фонематик-морфологик принципкә нигеҙләнгән.

I

ТӨРКИ ХАЛЫҠТАРЫНДА ЯҘЫУ. РЕВОЛЮЦИЯҒА ТИКЛЕМ БАШҠОРТ ЯҘЫУЫ. ҒӘРӘП АЛФАВИТЕ

Төрки халыҡтары араһында яҙыу бик борон барлыҡҡа килгән. Ҡытай тарихселәренең раҫлауына ҡарағанда, боронғо төрки ҡәбиләләре ҡытай идеографик яҙыуы менән киң файҙаланғандар. Мәҫәлән, ҡытай тарихсеһе Сыма Цянь үҙенең тарихи яҙмаларында хундар башлығы Модэнең (беҙҙең эраға тиклем 209—174 йылдар) ҡытай императорына бик йыш хат яҙғанын һәм унан яуап алғанын әйтеп китә. «История дома Суй» китабының авторы Вэй Чжен: «176 йылда (беҙҙең эраға тиклем) Модэ ҡытай батшаһына хатты үҙе яҙа торғайны», — тип хәбәр итә. Модэнең улы Шаньюн Лаошанды (беҙҙең эраға тиклем 174—161 йылдарҙа хундарҙың башлығы булған) ҡытайҙар «Ҡытай батшаһына грамота яҙырға», ә унын яҡын кешеләрен «халыҡ, мал, мөлкәт һанына ҡарап, налог һалыу өсөн кенәгәләр төҙөргә өйрәтәләр»[19], — тип яҙа.

Хундарҙың үҙҙәренең яҙыуы булыуы тураһында ла тарихи мәғлүмәттәр бар. Мәҫәлән, «История троецарствия» тигән хеҙмәттә 245—250 йылдарҙа Камбоджалағы иң боронғо батшалыҡ Фунанға Ҡытайҙан илселәр барғанлығы әйтелә. Шунан ҡайтҡас, илселәрҙең береһе Кань Тай фунандарҙың «китаптары бар, уларҙы архивтә һаҡлайҙар. Уларҙың яҙыуы хундар яҙыуын хәтерләтә» тип хәбәр итә. Фунандар һинд яҙыуын ҡулланалар [20].

Төрки халыҡтарының хәҙерге фән донъяһына килеп ирешкән һәм ныҡ тикшереп беленгән яҙыу ҡомартҡылары V быуатҡа ҡарай. Был яҙма ҡомартҡылар төрки халыҡтарында ике төрлө яҙыу ҡулланылғанын күрһәтәләр: 1) орхон-енисей яҙыуы, 2) уйғур яҙыуы.

---

[19] *Н. Я. Бичурин*. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. 1, М. — Л., 1950, 52, 55, 58, 226-сы биттәр.

[20] *Л. Н. Гумилев*. Хунну, М., 1960, 97—98-се биттәр.

Орхон-енисей яҙыуы. Ҡытай тарихселәренең мәғлүмәттәренә ҡарағанда, VI быуат баштарында Алтай менән Сырдарья араһындағы территорияла төрлө төрки ҡәбиләләре йәшәгәндәр. Мәҫәлән, Минусинск уяһында хакас һәм ҡырғыҙ ҡәбиләләренең боронғо ата-бабалары, Енисей йылғаһының үрге ағышы бассейнендә — чиктәр (тываларҙың боронғо ата-бабалары), Орхон йылғаһы буйында — уғуз ҡәбиләләре, чиктәрҙең көнбайыш һәм төньяҡ-көнбайышында — алтай һәм шорҙарҙың боронғо ата-бабалары, ә көньяғында — уйғурҙар, Байҡалдың көньяҡ-көнбайышында — ҡурыкандар (якуттарҙың боронғо ата-бабалары), көнсығышында — утыҙ-татарҙар, ә уларҙың көньяғында туғыҙ-уғуздар йәшәгәндәр.

Бына шул ҡәбиләләрҙән Енисей йылғаһының үрге ағышы бассейнендә йәшәүсе төрки ҡәбиләләре V быуатта уҡ үҙҙәренең телдәренең үҙенсәлектәренә яраҡлаштырып төҙөлгән алфавит ҡулланғандар, һуңға табан был яҙыу Орхонда, Урта Азияла һәм башҡа урындарҙа йәшәгән төрки ҡәбиләләре араһында ла таралып китә. Был яҙыу бер нисә быуат буйына билдәһеҙ булып ҡала. Енисей буйында ниндәйҙер билдәләр төшөрөлгән таштар табыла. Шундай уҡ билдәләр төшөрөлгән таштар башҡа урындарҙа ла табыла башлай. Мәҫәлән, 1889 йылда «Россия география йәмғиәте» Н. М. Ядринцевте Монголияға фәнни экспедицияға ебәрә. Был экспедиция Орхон йылғаһы буйында ике ҙур таш таба. 1890 йылда мәшһүр тюрколог В. В. Радлов етәкселегендә экспедиция барып, был таштарҙағы яҙыуҙарҙың күсермәһен алып ҡайта. Ләкин әле был яҙыуҙар һаман бер нәмә лә һөйләмәй, уларҙың ниндәй халыҡтар яҙыуы икәне ҡараңғы була.

Ул таштарҙың бер яғы ҡытайса, ҡалған өс яғы билдәһеҙ алфавит менән яҙылған булған. Ахыр сиктә, Копенгаген университетенең профессоры тюрколог В. Томсон был яҙыуҙарҙың төрки телендә яҙылғанын белә һәм, тәржемә итеп, 1896 йылда баҫтырып сығара. Ул серле яҙыуҙы тағатып уҡыу өсөн, В. Томсонға төрки телдәренең сингармонизмле тел булыуы ярҙам иткән (һүҙ эсендә йә алғы рәт, йә артҡы рәт һуҙынҡыларының ғына килеүе, бер һүҙ эсендә алғы һәм артҡы рәт һуҙынҡыларының булмауы һ. б.). Бер үк ваҡытта уны Россия тюркологы В. В. Радлов та тәржемә итә. Борон төрки халыҡтарында, хандары йәки башҡа уҙамандары үлгәс, улар хөрмәтенә яҙыулы таштар ултыртыу ғәҙәте булған. Был «бәңгү таш» (мәңге таш)тарға үлгән кешеләрҙең биографияһы, эшләгән эштәре яҙыла торған булған. Был ике таш та шул «бәңгү таш»тар булып, уларҙың береһе төрки ханы Кюль-Тегин (731 йылда вафат), икенсеһе Билгә Ҡаған (Могиллан —734 йылда вафат) хөрмәтенә

Язылышы	Аңлата: русса	Аңлата: латинсә	Язылышы	Аңлата: русса	Аңлата: латинсә
𐰀	а, ä	a, ä	𐰣	н^{1}	n^{1}
𐰉	б^{1}	b^{1}	𐰤	н^{2}	n^{2}
𐰋	б^{2}, ä	b^{2}, ä	𐰭	ң	ŋ
𐰍	ҕ	γ	𐰪	й	ñ
𐰏	г	g	𐰦	нт	nt
𐰑	д^{1}	d^{1}	𐰨	нч	nč
𐰓	д^{2}	d^{2}	𐰆	о, у	o, u
𐰔	з	z	𐰇	ö, ӱ	ö, ü
𐰃	ы, i	y, i	𐰯	п	p
𐰖	j^{1}	j^{1}, ı	𐰺	р^{1}	r^{1}
𐰘	j^{2}	j^{2}, ı	𐰼	р^{2}	r^{2}
𐰴	k	q	𐰽	с^{1}	s^{1}
𐰚	к	k̇	𐰾	с^{2}	s^{2}
𐰞	л^{1}	l^{1}	𐱃	т^{1}	t^{1}
𐰠	l^{2}	l^{2}	𐱅	т^{2}	t^{2}
𐰡	лт	lt	𐰲	ч	č
𐰢	м	m	𐱁	ш	š

5-се һүрәт. Орхон-енисей алфавите.

(Был алфавит С. Е. Маловтың «Памятники древнетюркской письменности» тигән хеҙмәтенән алынды, М. — Л., 1952, 17-се бит.)

ултыртылған таш булып сыға. Шунан инде Енисей йылғаһы буйында табылған таштарҙағы яҙыуҙар ҙа уҡыла. Былар бөтәһе лә бер үк система алфавит менән яҙылған булған. Шулай итеп, был ҡомартҡылар V быуатта Енисей йылғаһының үрге ағышы бассейнендә йәшәгән төрки ҡәбиләләре ҡулланған алфавиттә яҙылған булып сыға. Орхон һәм Енисей йылғалары буйында табылғанға күрә, хәҙерге фән донъяһында уны «Орхон-енисей алфавите», «Орхон-енисей яҙыуы» тип йөрөтәләр. Орхон-енисей яҙыуы, ҡытай яҙыуы шикелле, юғарынан түбәнгә табан түгел, ә уңдан һулға яҙыла, һүҙ араларында ике нөктә ҡуйыла.

Орхон-енисей алфавитендә 38 өн билдәһе (хәреф) бар. Уларҙың ҡайһы берҙәре ҡушма өндө белдерә (мәҫәлән, *лт*, *нт*, *нг*); һигеҙ һуҙынҡы өн (*а*, *э*, *ы*, *и*, *у*, *о*, *ү*, *ө* өндәре) өсөн дүрт хәреф (*а*, *ы*, *у*, *ү*) алынған.

Текст

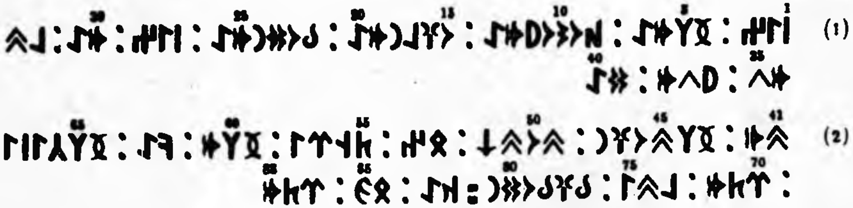

Транскрипция

(1) Siz älimä qunčujuma oɣlanuma budunuma sizimä altmyš jašymda

(2) atym Äl Tuɣan Tutuq bän täŋri älimkä älčisi ärtim alty baɣ budunqa bäg ärtim

Перевод

(1) От вас, мое государство, моя госпожа, мои сыны, мой народ, от (всех) вас в шестьдесят лет (я отделился, *т. е.* умер).

(2) Мое имя Эль-Туган-Тутук. Я был посланником божественному государству. Я был начальником шестисоставному народу.

6-сы һүрәт. Орхон-енисей яҙыуынан өлгө.
(С. Е. Маловтың юғарыла күрһәтелгән хеҙмәтенән).

Орхон-енисей алфавитен төрки халыҡтары ҡайҙан алғандар, ул нисек барлыҡҡа килгән — был турала ғалимдәр араһында фекер берлеге юҡ. Мәҫәлән, В. Томсон менән В. В. Радлов, орхон-енисей алфавите арамей алфавите нигеҙендә барлыҡҡа килгән булырға кәрәк, тиҙәр. В. Томсон фекеренсә, арамей алфавите, төрки теленең фонетикаһына, тәбиғәтенә ҡарап, күп кенә үҙгәрешкә осраған, шулай итеп, ул төрки теленә яраҡлаштырып алынған. В. Томсон орхон-енисей алфавитендәге бер нисә билдәнең арамей алфавитендә булмауын әйтә. Тимәк, улар ниндәйҙер икенсе юл менән барлыҡҡа килгән булып сыға.

Д. Дирингер фекеренсә, орхон-енисей алфавите пәһләүи алфавитенең урындарҙа ҡулланылған вариантынан йәки соғоди алфавитенең бик боронғо формаһынан барлыҡҡа килгән булырға тейеш[21]. В. А. Истрин дә орхон алфавитенең пәһләүи[22] йәки соғоди[23] алфавите нигеҙендә барлыҡҡа килеүен[24] әйтә.

С. П. Толстов орхон-енисей яҙыуының формалашыуына арамей яҙыуының күп кенә йоғонто яһағанлығын күрһәтә. Шуның менән бергә, ти ул, орхон-енисей алфавите хәрефтәренең һәм уларҙың варианттарының күбеһе төрки халыҡтарының боронғо тамғаларына оҡшағанлығын әйтә[25].

Профессор Ғәбдерахман Сәғди нигеҙҙә шул С. П. Толстов фекерен ҡеүәтләй. Ул, орхон-енисей алфавитенә нигеҙ итеп арамей алфавите алынған булһа ла, һәр хәлдә төрки тамғаларының байтаҡ төрҙәре орхон-енисей алфавитенең эсенә инеп киткән булырға тейеш, ти[26].

---

[21] *Д. Дирингер*. Алфавит, М., 1963, 371-се бит.

[22] Беҙҙең эранан элек өсөнсө быуаттың яртыһында Персия һәм Месопотамия ерендә көслө Парфян батшалығы барлыҡҡа килә. Парфяндәр, арамей алфавитен үҙҙәренең телдәренә яраҡлаштырып, яңы алфавит төҙөйҙәр, шул алфавит пәһләүи исеме менән атап йөрөтөлә. VII быуатта Персия ғәрәптәр тарафынан һуғышып алынғас, пәһләүи яҙыуы ғәрәп яҙыуы менән алмаштырыла.

[23] Соғдиана дәүләте хәҙерге Үзбәкстан һәм Тажикстандың бер өлөшөн биләп торған. Соғодиҙәр Ҡытай Төркөстанына — Синьцзянгә һәм артабан Төньяҡ Һиндстан һәм Монголияға барып инәләр. VIII быуатта Соғдиана дәүләте ғәрәптәр тарафынан һуғышып алынғас, соғоди яҙыуы ғәрәп яҙыуы менән алмаштырыла.

[24] *В. А. Истрин*. Возникновение и развитие письма, М., 1965, 322-се бит.

[25] *С. П. Толстов*. Монета шахов древнего Хорезма и древне-хорезмийский алфавит. ВИД, 1938, № 4, 133—135-се биттәр; Древний Хорезм, М., 1948, 173-сө бит.

[26] *Габдерахман Сәгъди*. Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре, Казан, 1926, 201-се бит.

П. Н. Мелиоранский менән И. Т. Савенков та орхон-енисей хәрефтәренең ҡайһы берҙәренең боронғо төрки тамғаларына оҡшағанын әйтәләр[27]. Н. А. Аристов, орхон-енисей яҙыуы Үҙәк Азияла боронғо тамғаларҙан барлыҡҡа килгән, тип раҫлай[28]. Киреһенсә, тамғалар орхон-енисей алфавитенән алынған тигән фекерҙә тороусылар ҙа бар.

Орхон яҙыуы боронғо тамғаларҙан барлыҡҡа килгән тигән фекерҙең, әлбиттә, бер ни тиклем нигеҙе бар. Сөнки башҡорт тамғалары араһында орхон-енисей яҙыуы хәрефтәренә оҡшаған тамғаларҙы күп кенә осратырға мөмкин.

Мәҫәлән:

Орхон хәрефтәре: 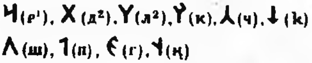

Башҡорт тамғалары:

Һуңғы ваҡытта орхон-енисей яҙыуы барлыҡҡа килгәнгә тиклем яҙылған таштар табыла башланы. Мәҫәлән, 1955 йылда археолог А. Д. Грач Тувала ике таҡтаташ таба. Шуларҙың береһенә орхон-енисей алфавите барлыҡҡа килгәнгә тиклем булған билдәләр һәм орхон-енисей хәрефтәре төшөрөлгән; икенсеһендә шул уҡ билдәләрҙең береһе ҡабатлана. Беренсе таҡтаташтағы яҙыуҙы А. Д. Грач «Номыш баш ир» тип уҡый. 1961 йылда шундай уҡ таш СССР Фәндәр академияһының этнография институтының археология отряде тарафынан табыла. Был таштарҙағы билдәләр орхон-енисей алфавите барлыҡҡа килгәнгә тиклем ҡулланылһалар ҙа, орхон-енисей алфавитендәге билдәләргә бик оҡшап торалар.

Шунан сығып, ҡайһы бер ғалимдәр: «Әгәр ҙә А. Д. Грач тапҡан яҙыулы таҡтаташтар шикелле тағы ике-өс таш табылһа, боронғо төрки яҙыуының (Енисейҙән алып Орхонға тиклем) урында барлыҡҡа килеүе тулыһынса иҫбат ителәсәк», — тиҙәр[29].

---

[27] *П. Н. Мелиоранский.* Памятник в честь Кюль-Тегина. «Записки восточного отделения Русского археологического общества», т. XII, 1899, 47-се бит; *И. Т. Савенков.* О древних памятниках изобразительного искусства на Енисее. «Труды XIV археолог. съезда», т. I, 356-сы бит.

[28] *Н. А. Аристов.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. «Живая старина», 1894, вып. III и IV, 418-се бит.

[29] *И. Н. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин.* Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, 26-сы бит.

Ҡыҫҡаһы, орхон-енисей яҙыуының нисек барлыҡҡа килеүе тураһында хәҙергә ҡырҡа бер фекер әйтеүе ҡыйын. Уны әйтеү өсөн өҫтәмә тикшеренеүҙәр үткәреү талап ителә.

Уйғур яҙыуы. Боронғо төрки халыҡтары орхон-енисей яҙыуынан башҡа тағы икенсе бер төр яҙыу ҡулланыр булғандар. Был яҙыу башлыса уйғур төрөктәре араһында ҡулланылғанлыҡтан, фән донъяһында ул «уйғур яҙыуы» тип аталып киткән. Ғалимдәр, уйғур яҙыуы соғоди алфавите нигеҙендә беҙҙең эраның беренсе мең йыллығының икенсе яртыһында барлыҡҡа килгән, тип иҫәпләйҙәр.

Соғоди алфавитен уйғурҙар үҙгәртеп алғандар. Уйғур алфавитендә барлығы 20 генә хәреф, шуларҙың бишеһе һуҙынҡы хәрефтәр. Уйғур алфавитендә һәр бер өнгә башта, уртала, аҙаҡта яҙыу өсөн айырым хәрефтәр бар. Алфавиттә хәрефтәр аҙ булғаны өсөн, бер үк хәреф бер нисә өн өсөн йөрөй, мәҫәлән, *п-б*, *г-к*, *д-т*, *ы-и*, *о-у*, *ө-ү* өндәренең һәр бер пары өсөн бер генә хәреф алынған.

Уйғур яҙыуы ҡомартҡылары VIII быуаттан башлап һаҡланып ҡалған. Төньяҡ Монголияла VIII быуаттың икенсе яртыһында уйғур ханы Билгәтәңре Уйғур Ҡаған хөрмәтенә ҡуйылған таш табыла. Таштағы яҙыу ике алфавит — уйғур һәм орхон-енисей алфавите — менән яҙылған. Тимәк, ул ваҡыттарҙа төрки халыҡтары һәр ике алфавитте лә берҙәй ҡулланған булып сыға. Уйғур алфавите менән яҙылған иң һуңғы яҙма ҡомартҡылар XVIII быуат баштарына тура килә. Уйғур яҙыуы үҙ заманында бик таралған яҙыу булған. Ул Ҡытайҙа ла, Рим империяһында ла, ғәрәптәрҙә һәм башҡа ислам дәүләттәрендә лә уҡылған, танылған. Төрки халыҡтарына яҙыла торған рәсми ҡағыҙҙарҙы ла шул уйғур яҙыуы менән яҙа торған булғандар. Алтын Урҙала ул рәсми дәүләт яҙыуы булып ҡулланылған. Аҡһаҡ Тимер ҙә уны үҙенең рәсми дәүләт яҙыуы итеп ҡабул иткән. Ғөмүмән, XV быуат буйына ул Төркөстанда рәсми яҙыу булып ҡулланып килгән. Урта Азияла «Миғражнамә», «Бәхтиярнамә» шикелле чығытай әҙәбиәтенән булған әҫәрҙәрҙең XV быуатта уйғур яҙыуы менән яҙылған нөсхәләре табылған[30]. Беҙҙең эраның VI—VII быуаттарында Урта Азиялағы төрки халыҡтарында уйғур яҙыуын ғәрәп яҙыуы алмаштыра.

Ғәрәп яҙыуы. Бөйөк Октябрь социалистик революцияһына тиклем башҡорт халҡы ғәрәп яҙыуы менән файҙаланды.

Ғәрәп яҙыуына тиклем башҡорттарҙа бүтән төр яҙыу булғанмы, юҡмы тигән һорауға яуап биреү ҡыйын, сөнки быны раҫлаусы яҙма

---

[30] *Габдерахман Сәгъди.* Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре, Казан, 1926, 208-се бит.

Яҙылышы			Аңлата	
башта	уртала	аҙакта	русса	латинсә
			а	a
			ä	ä
			ы, i	y, i
			о, у	o, u
			ö, ÿ	ö, ü
			п, б	p, b
			в	v, w
			ғ	ɣ
			k	q
			х	Z
(kä)	(kä)		г, к	g, k
			д, т	d, t
			ж	ž
			з	z
			j	j
			л	l
			м	m
			н	n
			р	r
			с	s
			ш	š
			ч	č

7-се һүрәт. **Уйғур алфавите.** **(С. Е. Маловтың күрһәтелгән хеҙмәтенән).**

ҡомартҡылар быға тиклем әле табылғаны юҡ. Ләкин шулай булһа ла ҡайһы бер тарихи мәғлүмәттәр, мәҫәлән, башҡорт халҡының, яҙыуы булған боронғо төрки дәүләттәре менән тығыҙ бәйләнештә булып, улар менән күп йылдар аралашып йәшәүе, башҡорттар ҙа ғәрәп яҙыуына тиклем башҡа төр яҙыу менән файҙаланманылармы икән, тип уйларға мәжбүр итә.

Беҙҙең эраның беренсе быуаты аҙағында үҙ-ара көрәштәр арҡаһында хун дәүләте икегә — төньяҡ хундарға һәм көньяҡ хундарға[31] — бүленә. Төньяҡ хундарҙың бер өлөшө монгол ҡәбиләләренең береһе булған сянабиҙәрҙең ҡыҫырыҡлауы һөҙөмтәһендә хун исеме аҫтында угорҙар менән бергә ҡушылып, көнбайышҡа табан күсеп, Арал диңгеҙенән алып Волга һәм Дон йылғаларына тиклем булған территорияла йәшәүсе аландарҙы үҙҙәренә баш эйҙерәләр[32] Был хундар, хәҙерге Башҡортостандың төньяҡ өлөшөнә лә инеп, урындағы халыҡтар менән аралашып китәләр. Мәҫәлән, башҡорттарҙың ҡайһы бер ырыуҙары үҙҙәренең сығышын хундар башлығы Баламиргә илтеп бәйләй [33]. Һис шикһеҙ, хундар үҙҙәре менән бергә боронғо яҙыуҙарын да алып килгән булырға тейеш.

Башҡорттарҙың күршеһе булған болғарҙар ғәрәп алфавите ҡабул иткәнгә тиклем бер нисә быуат буйына үҙҙәренең көньяҡтан алып килгән орхон-енисей яҙыуы менән файҙаланғандар. Быны археологик тикшеренеүҙәр ваҡытында табылған болғар һауыт-һабаларына яҙылған яҙыуҙар раҫлай.

Болғар һауыт-һабаларында яҙылған яҙыуҙарҙы тәүбашлап А. М. Щербак уҡыны. Ул һауыт-һабаларҙа түбәндәге һүҙҙәр яҙылған: *(бк) ҡымы (з) (эш) ҡымыҙ уиә бәдук ауҙыңа тулдыра ич* — «ҡымыҙҙы (һауыттың) ошо ауыҙына тултырып эс». *Әлчи йәмә Атаәч йәмә Бука — үчәү (и)* — «Әлчи йәнә Ата-әч йәнә Бука — өсәү» (кеше исемдәре)[34].

Болғарҙар идеографик төр яҙыу менән дә файҙаланғандар. X быуатта йәшәгән ғәрәп яҙыусыһы Аль-Багдади болғарҙарҙың ҡытай яҙыуын ҡулланғанлыҡтарын әйтә[35]. Был фекерҙе археологик мате-

---

[31] *Н. Я. Бичурин.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I, М.—Л., 1950, 116—117-се биттәр.

[32] *А. Н. Бернштам.* Очерк истории гуннов, Л., 1951, 112—116-сы биттәр.

[33] Очерки по истории Башкирской АССР, т. I, ч. I, Өфө, 1956. 29-сы бит.

[34] *Х. Курбатов.* Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы, Казан, 1960, 19—20-се биттәр. *А. М. Щербак.* Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону. «Советская археология», XIX, 1954.

[35] *А. Я. Гаркави.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, Спб, 1870, 241—242-се биттәр.

ЗАЕМ КУНЖУТА

Юр. (7)

Текст

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11)

Транскрипция

(1) Küskü jyl altyncì aï on jaŋyqa
(2) maŋa Qavsyduqa tüškä küncit
(3) k(ä)rgäk bolup Il-Tämir tin bir küri
(4) küncit altym küz iki küri kün-
(5) čit birürm(ä)n. Birmädin käčürsär m(ä)n il
(6) jaŋynča tüši bilä birür birkinčä
(7) bar joq bolsar m(ä)n inim Qasuq nyŋ
(8) tägi lär bilä köni birsünlär. Tanuq
(9) Qaban. Tanuq Böngäk. Bu nišan
(10) mäniŋ ol. M(ä)n Qavsydu özüm
(11) bitidim.

Перевод

В год мыши, в шестой месяц, в начале (месяца) десятого (числа) так как мне, Кавсыду, понадобилось под процент кунжутное масло, то я от Иль-Темира одну меру-кюри получил кунжута. Осенью я возвращу две меры-кюри кунжута. Если я просрочу, не отдавая, то по обычаю народа отдам с процентами. Если я до уплаты умру, то мой младший брат Касук пусть правильно уплатит с родственниками. Свидетель Кабан. Свидетель Бонгяк. Этот знак мой.

Я, Кавсыду, сам написал.

8-*се һүрәт*. Уйғур язуы өлгеһе. (С. Е. Маловтың күрһәтелгән хезмәтенән).

Хәреф формалары				*Исемдәре*
Айырым торғанда	*Аҙакта*	*Уртала*	*Башта*	
ا	ـا	....	....	*Әлиф*
ب	ـب	ـبـ	بـ	*Би*
ت	ـت	ـتـ	تـ	*Ти*
ث	ـث	ـثـ	ثـ	*Ҫи*
ج	ـج	ـجـ	جـ	*Жим*
ح	ـح	ـحـ	حـ	*Хи*
خ	ـخ	ـخـ	خـ	*Хы*
د	ـد	....	.....	*Дал*
ذ	ـذ	....	....	*Ҙәл*
ر	ـر	....	.....	*Рә*
ز	ـز	....	....	*Зи*
س	ـس	ـسـ	سـ	*Сен*
ش	ـش	ـشـ	شـ	*Шын*
ص	ـص	ـصـ	صـ	*Сад*
ض	ـض	ـضـ	ضـ	*Ҙад*
ط	ـط	ـطـ	طـ	*Тый*
ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	*Ҙый*
ع	ـع	ـعـ	عـ	*Ғәйен*
غ	ـغ	ـغـ	غـ	*Ғайын*
ف	ـف	ـفـ	فـ	*Фи*
ق	ـق	ـقـ	قـ	*Ҡаф*
ک، ك	ـك، ـک	ـکـ	کـ	*Кәф*
ل	ـل	ـلـ	لـ	*Ләм*
م	ـم	ـمـ	مـ	*Мим*
ن	ـن	ـنـ	نـ	*Нон*
ة، ه	ـه	ـهـ، ـﻬ	هـ	*һи*
و	ـو	....	....	*Wау*
ى	ـى	ـيـ	يـ	*Йа*

9-сы һүрәт. Ғәрәп алфавите.

риалдар ҙа дөрөҫләй. Мәҫәлән, 1950 йылда А. П. Смирнов, болғарҙарҙың боронғо ҡалаһы урынында археологик тикшеренеүҙәр алып барғанда, бер кувшин таба. Был кувшиндәге яҙыу билдәләре араһында боронғо ҡытай иероглифтәре һәм орхон-енисей хәрефтәре бар. Мәҫәлән,

(ай йәки ҡояш), Х (биш),

≡ (өс), ≣ (дүрт), Ш (тау),

(күк) — былар иероглифтәр;

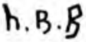 —былар орхон-енисей

алфавите хәрефтәре булырға тейеш [36].

Башҡорт халҡы болғарҙар менән бик тығыҙ бәйләнештә булған. Башҡортостандың Болғар ханлығы менән сиктәш райондарында болғар культураһы тарала. Болғарҙар менән шундай тығыҙ бәйләнештә булған башҡорттар ҙа болғарҙар файҙаланған яҙыуҙар менән файҙаланманылармы икән? Әлбиттә, был һорауға хәҙергә ҡырҡа яуап биреп булмай. Ләкин һәр хәлдә башҡорттар менән болғарҙар араһында яҙма бәйләнеш булған булырға тейеш.

---

[36] *В. Ф. Каховский.* Была ли письменность у чувашей в древности? «Ученые записки научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Чувашской АССР». Вып. XXI, 1962, 209-сы бит.

Ғәрәп яҙыуы башҡорттарға X — XI быуаттарҙа ислам дине аркыры килеп инә. Ғәрәп яҙыуы ҡомартҡылары Башҡортостанда XIV быуаттан башлап һаҡланып ҡалған. Быға боронғо ҡәбер таштарындағы яҙыуҙар һәм төрлө башҡорт ырыуҙары тарафынан төҙөп ҡалдырылған шәжәрәләр инә.

Ғәрәп яҙыуы арамей яҙыуының бер тармағы булған нәбати[37] яҙыуы нигеҙендә V быуатта формалаша башлай. Ғәрәп яҙыуының иң боронғо ҡомартҡыһы булып Сириялағы Халеб (Алеппо) ҡалаһы эргәһендә 1879 йылда табылған яҙыу иҫәпләнә. Был яҙыу грек-сирия-ғәрәп телдәрендә 1512 йылда яҙылған.

Ғәрәп алфавите элек 22 хәрефтән генә торған. Был 22 хәреф ғәрәп телендәге өндәрҙе биреп бөтөрә алмағанлыҡтан, яңынан 6 хәреф — غ، ذ، خ، ظ، ض، ث (ҫ, ҡалын ике з, ҡалын х, ҙ, ҡалын ғ) хәрефтәре өҫтәлгән. Шулай итеп, хәҙерге ғәрәп алфавите 28 хәрефтән тора. Был алфавиттәге 28 хәрефтең өсөһө (*вау*, *йа*, *алиф*) — һуҙынҡы хәрефтәр, ҡалғандары — тартынҡы хәрефтәр.

Ғәрәп яҙыуының иң боронғо формаһы «куфи» яҙыуы тип йөрөтөлә. Был исем Месопотамиялағы Куфа ҡалаһына бәйләп бирелгән. Шунан һуңғыһы «нәсех» яҙыуы тип атала. Куфи яҙыуында бер төрлө лә нөктәләр ҡуйылмай. Ғәрәп хәрефтәренә нөктәләр ҡуйып яҙыу VIII быуаттың беренсе яртыһында индерелә. Куфи яҙыуы хәҙер төрлө биналарҙы биҙәү өсөн генә ҡулланыла. Хәҙерге ғәрәп яҙыуы ул асылда нәсех яҙыуы.

Ғәрәп яҙыуы төрлө почерктәргә бүленә. Мәҫәлән, сөлөҫ яҙыуы. Бында хәрефтәр төрлө рәсемдәр, нәғештәр менән биҙәкләп, баш

10-сы һүрәт. Сөлөҫ яҙыуы өлгөһө.

хәрефтәргә оҡшашлы итеп яҙыла. Был яҙыу китап баштарын матурлап яҙыу өсөн ҡулланыла.

[37] Ғәрәп ҡәбиләләренең береһе булған нәбатиҙәр, беҙҙең эранан 5 быуат элек Ғәрәбстандан Палестинаның көньяғына күсеп килеп, икенсе быуатта ҙур дәүләт ойошторалар. Был дәүләт эсенә көньяҡ-көнсығыш Сирия, Синай ярымутрауы һәм төньяҡ-көнбайыш Ғәрәбстан инә. Нәбати дәүләтенең үҙәк ҡалаһы Батра (русса Петра) була. Беҙҙең эраның 105—106 йылдарында Нәбати дәүләте римляндәр тарафынан һуғышып алына.

Рикка яҙыуы — бында ش، س (с, ш) хәрефтәре бүлкәтләмәйенсә ش، س формаһында, ق، ن (н, ҡ) хәрефтәренең нөктәләре хәрефтең үҙенә ҡушылып ق، ن рәүешендә яҙыла. Ғөмүмән, хәрефтәрҙәге нөктәләр ҡушып ـــ формаһында яҙылалар (يـ ، بـ)

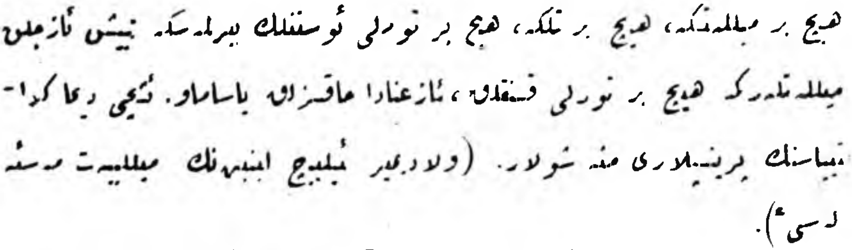

11-се һүрәт. Рикка яҙыуы өлгөһө.

Ғәрәптәр башта гел тартынҡы өндәрҙе генә яҙып, һуҙынҡы өндәрҙе яҙыуҙа күрһәтмәгәндәр; һуҙынҡы өндәрҙе уҡыусы үҙе белеп айырырға тейеш булған. Ләкин һуҙынҡы өндәрҙе күрһәтеү өсөн VIII быуаттың икенсе яртыһында махсус билдәләр арттырылған. Был билдәләр хәрефтәрҙең өҫтөнә йәки аҫтына ҡуйыла:

өҫт-фәтхә ـَ (ә) аҫт-кәсрә ـِ (и), өтөр-замма ـُ о-ө) һ. б. Мәҫәлән: قَلَم (ҡәләм), عِلم (ғилем), ظُلم (золом).

Ғәрәп алфавите, әлбиттә, беҙҙең телдең фонетик системаһына яуап бирмәй. Унда беҙҙең телдә булмаған *хы*, *ғайын*, *ҙад*, *ҙый* һ. б. хәрефтәр булыу менән бергә, беҙҙең телдә булған *г*, *ң* һ. б. өндәр өсөн хәрефтәр юҡ. Шуның өҫтөнә ғәрәп алфавитендә башҡорт телендәге 10 һуҙынҡы (хәҙер 13 һуҙынҡы) өн өсөн ни бары өс кенә һуҙынҡы хәреф бар. Шуға күрә ҡулланыу процесендә был алфавит төрлө үҙгәрештәргә осрай. Мәҫәлән, XVI быуаттың икенсе яртыһында төрки телендә яҙылған Юрматы башҡорттары шәжәрәһендә ғәрәп алфавитендәге غ، ظ، ض، ذ، خ، ث (ҫ, ҡаты *х*, *ҙ*, ҡаты ике *з*, ҡаты *ғ*) хәрефтәре ҡулланылмаған, улар урынына ғәрәп алфавитендә булмаған چ، گ، ژ، نگ، ۋ (*ч*, *г*, *ж*, *ң*, *в*) хәрефтәре ҡулланылған. Мирсалих Бикчуриндең 1859 йылда баҫылып

сыҡҡан дәреслегенә[38] башҡорт телендә «Батыр батша» әкиәте индерелгән. Бында ғәрәп алфавитендәге бөтә хәрефтәрҙе ҡулланыу менән бер рәттән, өҫтәмә хәрефтәр ҙә ҡулланыла. Мәҫәлән, ژ (ж) — ژيتامز، ژوراک، ژير (житамез, жөрәк, жир), نک (ң) — کونکل (күңел), کنکاش (кңаш—киңәш), шуның менән бергә ک (к) хәрефе г өнө урынында ла ҡулланыла: اکر (әкр — әгәр), بزکا (бзка—беҙгә).

Революцияға тиклем ғәрәп алфавите башҡорттар өсөн дә, татарҙар өсөн дә һәм, гөмүмән, күп төрки халыҡтары өсөн уртаҡ бер алфавит булған. Шуның өҫтөнә беҙҙең халыҡ Октябрь революцияһына тиклем татар әҙәби теле өсөн яраҡлаштырылған гәрәп алфавите менән файҙаланды. Революциянан һуң да башҡорт әҙәби теленең беренсе алфавите ғәрәп графикаһы нигеҙендә төҙөлдө. Шуға күрә гәрәп алфавитенең революцияға тиклем ниндәй үҙгәрештәргә осрағанын күҙәтеп сығыу файҙаһыҙ булмаҫ, тип уйлайбыҙ.

Иң тәүҙә гәрәп алфавитенә беҙҙең телдә булған өндәр өсөн алты хәреф (ڭ، گ، ۋ، پ، چ، ژ) өҫтәлә. Был хәрефтәр ғәрәп алфавитендә булған хәрефтәргә нөктәләр йәки һыҙыҡ ҡуйыу юлы менән яһалғандар. ر (р) хәрефенең өҫтөнә өс нөктә ҡуйып ژ (ж), ح (х) хәрефе аҫтына өс нөктә ҡуйып چ (ч), و (у-ү) хәрефенең өҫтөнә өс нөктә ҡуйып ۋ (в), ک (к) хәрефенә өс нөктә ҡуйып ڭ (ң), һыҙыҡ ҡуйып گ (г), ب (б) хәрефенә тағы ике нөктә өҫтәп پ (п) хәрефе яһалған. ң хәрефен ҡайһы бер авторҙар боронғо уйғур алфавите традицияһы буйынса ن (н) менән ک (к) хәрефтәрен ҡушып, نک формаһында ла ҡуллана.

Алфавиттәрҙәге хәрефтәрҙең һаны төрлө авторҙар тарафынан төрлөсә йөрөтөлә. Мәҫәлән, башҡорт мәғрифәтсеһе Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев үҙенең грамматикаһында, ғәрәп алфавитендәге хәрефтәргә

---

[38] *Мирсалих Бикчурин*. Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана, Казань, 1859.

яңынан 6 хәреф өҫтәп, 33 хәреф ала: لا (ла)[39] پ، چ، ژ، گ، نک (п, ч, ж, г, ң). Күренеүенсә, М. Өмөтбаев г хәрефен ک (к) хәрефенә өс нөктә өҫтәп گ, ә ң хәрефен ن (н), ک (к) хәрефтәрен ҡушып نگ яһап ала. М. Өмөтбаев был хаҡта түбәндәгеләрҙе яҙа: «Татар халҡы яҙыу өсөн гәрәп хәрефтәрен алды. Анлар ламәлиф илә 29 хәрефтәрҙер. Бунлардан башҡа фарсы һүҙҙәренә тейешле дүрт хәреф бар پ، چ، ژ، گ (п, ч, ж, г), бунларҙы фарсы хәрефтәре тиерләр. Дәхи татар телендә борон хәрефе бар, *нун* илә *каф* ҡушып яҙыла: نك мәҫәлән, آطانك (атаң); آطانك (атаның)» [40].

Шул 34 хәрефтең дүртеһен — ا، و، ى، ه (*әлиф, вау, йа, һи*) — хәрефтәрен әйтеүле хәрефтәр (һуҙынҡы хәрефтәр) итеп йөрөтә. «Татар телендә әйтеүле дикән ى، ه، و хәрефтәре Яврупа халҡының гласный хәрефтәре кеби берәм-берәм һуҙылып әйтелмәйҙәр. Мәгәр *әлиф* өҫтөнә *мәд* ҡуйһаң, آ (а) була, әлифтән һуң و булһа, او (у) була, ى -нән һуң و булһа, يو (ю) була, ى -нән һуң ه булһа, يه (йә) була. Бу او، يو، يه һәр береһе берәр тауыштыр, шуның өсөн икешәре бер әйтеүле хәреф урынына йөрөйҙәр» [41]. Шунан сығып ул, был хәрефтәрҙе, йәғни ى، ه، و، ا хәрефтәрен, айырым алғанда көнбайыш телдәрендәге шикелле тулы мәғәнәле һуҙынҡы хәрефтәр, тип иҫәпләп булмағанлығын әйтә. Дөрөҫ фекер, әлбиттә.

Хәбибулла Әхтәмов 35 хәреф ала, ул Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев хәрефтәренә яңынан ике хәреф — پ، ۋ (п, в) хәрефтәрен — өҫтәй[42].

---

[39] Ул ваҡыттағы авторҙарҙың күбеһе *л* хәрефенән тыш тағы *л* менән *а*-нан торған ҡушма хәреф — *ла* хәрефен алалар. Сөнки ул ҡушма хәреф ҡөрьәндә алынған, шуға күрә уны төшөрөп ҡалдырырға ярамай, имеш. Уны улар *лам-әлиф* тип исемләп йөрөтәләр.

[40] *М. Өмөтбаев.* Татар нәхүсенең мохтаҫары, Казан, 1901, 3-сө бит.

[41] *М. Өмөтбаев.* Татар нәхүсенең мохтасары, Ҡазан, 1901, 3, 4-се биттәр.

[42] *Х. Әхтәмов.* Ҡағыйдә китабы, Ҡазан, 1908.

Хөсәин Мәҡаев ژ، ۋ (*в*, *ж*) хәрефтәрен индермәйенсә 33 хәреф ала[43]. Салах Ҡамал 36 хәреф[44], Ямалетдин Вәлиди 27 хәреф ала[45]. Салах Ҡамал төрки телдә өс төрлө *каф* барлығын әйтә: *кәф ғәрәби* (к), *кәф фарси* گ (г), *һаңрау кәф* ڭ (ң). Ул ваҡыттағы күп кенә дәреслектәрҙә был хәрефтәр шулай аталып йөрөй. Беҙ бында уҡытыусы Фатих Садиковтың «Яҙыу ҡағиҙәләре»[46] тигән дәреслегенә айырым туҡталып китмәксе булабыҙ. Был дәреслек 1907 йылда уҡытыусылар йәмғиәте тарафынан ҡаралып, ҡабул ителеп сыға һәм, Ғ. Ибраһимовтың тел дәреслектәре сыҡҡанға тиклем, Башҡортостан мәктәптәрендә лә берҙән-бер дөрөҫ яҙырға өйрәтеүсе дәреслек булып ҡулланып йөрөтөлә.

Был китап дүрт бүлектән тора. Беренсе бүлектә яҙыу яҙғанда ғөмүмән риғәйә ҡылынырға тейеш булған ҡағиҙәләр, тәртиптәр тураһында һүҙ бара: яҙғанда ҡәләмде нисек тоторға, нисек ултырырға, матур яҙырға, хәрефтәрҙе бер төрлө ҡалынлыҡта тигеҙ яҙырға, иғтибар менән яҙырға, һөйләм уртаһында һәм аҙағында тыныш билдәләрен дөрөҫ ҡуйыуға иғтибар итергә һ. б. әйтелә. Икенсе бүлектә төрки һүҙҙәрҙе яҙыуҙа риғәйә ителергә тейеш булған ҡағиҙәләр бирелә.

Ғәрәп алфавитендәге хәрефтәргә яңынан 6 хәреф (ۋ، ژ، گ، ڭ، چ، پ —*п*, *ч*, *г*, *ң*, *ж*, *в*) өҫтәлеп, бөтәһе 34 хәреф алына. Был 34 хәрефтән ذ، غ، ظ، ض، ح، ث (*ҫ*, *х*, ике ҡалын *з*, *ғ*, *ҙ*) хәрефтәре фәҡәт ғәрәпсә һүҙҙәрҙә генә яҙыла. ۋ، ژ، گ، چ، پ (*п*, *ч*, *г*, *ж*, *в*) хәрефтәре фарсы, рус һәм төрки һүҙҙәрҙә генә яҙыла, ғәрәп һүҙҙәрендә яҙылмай.

Яҙғанда еңел булһын өсөн һаңрау *каф* хәрефен бер генә нөктә менән ڭ формаһында яҙырға ҡушыла. Төрки һүҙҙәрҙә *ғәйен*, *хи*

---

[43] *Хөсәин Маҡаев.* Мохтасар яңы сарыф төрки, Казан, 1912.
[44] *Салах Камал.* Мохтасар имла мөгаллиме, Казан, 1915.
[45] *Я. Вәлиди.* Татар теленең имла һәм сарыф-нәхү кагыйдәләре, Казан, 1915.
[46] *Мөгаллим Фатих Садыйков.* Язу кагыйдәләре, Казан, 1908.

(ح، ع) хәрефтәре яҙылмай, һәр ваҡыт *хы*, *ғайын*, йәки ҡаты ғ, х (خ، غ) хәрефтәре яҙыла: باخشى يازغان (яхшы язған).

Һуҙынҡы хәрефтәр эргәһендә *сад* ص хәрефе яҙылмай, *сен* س хәрефе генә яҙыла, ә һуҙынҡылар эргәһендә булмағанда, *сад*, *сен* хәрефтәре ишетелгәнсә яҙыла: سامار (Самар), قصر (ҡсыр-ҡысыр), سبر (сбр —Себер).

Һуҙынҡылар эргәһендә *тый* ط хәрефе яҙылмай, *ти* ت яҙыла: تاتلى (татлы).

Ни эшләп һорауына яуап булған хәл ҡылымдар ب (*б*) хәрефе алдынан (*у*) өҫтәп яҙыла: يازوب (язуб — язып).

Руссанан һәм башҡа телдәрҙән ингән һүҙҙәр ишетелгәнсә яҙыла: ساماۋار، تيليگرام (тилиграм,самавар).

Сығанаҡ килеш ялғауҙары һуҙынҡы хәрефһеҙ دن (*дин-дан-дән*) формаһында ғына яҙыла: قازاندن (Казандн — Казандан).

Төбәү һәм урын килеш ялғауҙары һәр ваҡыт нәҙек яҙыла: تاوعه ، تاوده (таудә, тауғә). Күплек ялғауҙары һәр ваҡыт لر (*лр*, *ләр*) формаһында ғына яҙыла: مكتبلر، كتابلر (ктаблр, мктблр — китапләр, мәктәпләр).

Өсөнсө бүлектә ғәрәпсәнән ингән һүҙҙәр, исемдәр яҙылышы хаҡында ҡағиҙәләр бирелә. Мәҫәлән, икенсе киҫәге *дин* һүҙе булған исемдәрҙә шул һүҙ алдынан *әл* һүҙе яҙыла, *д* хәрефе алдынан *т* ишетелһә лә, яҙылмай: نورلدين (Нуретдин). **Яхъя, Муса** кеүек *а*-ға бөткән исемдәр ى менән яҙыла: موسى، ياحيى (Яхйи, Муси тип яҙыла, **Яхъя, Муса** тип уҡыла) һ. б.

Дүртенсе бүлектә тыныш билдәләре ҡуйылышына бәйле ҡағиҙәләр бирелә.

Шулай итеп, бөтә ҡағиҙәләр ғәрәп яҙыуы закондарынан ҫығып эшләнгәндәр. Икенсе төрлө әйткәндә, тартынҡы өндәр ҙур роль

үйнаған телдең закондары һуҙынҡы өндәр әһәмиәтле урын тотҡан телгә яраҡлаштырып бирелә.

1911 йылда татар әҙәбиәтенең классиге һәм күренекле телсе Ғалимьян Ибраһимовтың грамматика дәреслектәре сыға [47].

Ғ. Ибраһимов грамматика дәреслегенең I кисәгенә яҙған инеш һүҙендә алфавит һәм орфография мәсьәләләренә ҡарата үҙенең ҡайһы бер фекерҙәрен әйтеп китә. Үҙенең «бер телдә ни тиклем өн булһа, уның яҙыуында ла шул тиклем хәреф булырға тейеш» тигән ҡараштa торғанлығын әйтә. Ул быға тиклем сыҡҡан дәреслектәрҙә яҙылып килгән дүрт һуҙынҡыға тағы ике һуҙынҡы — ҡысҡа ۏ (*вау*) һәм ـە (*ә*) өҫтәй, шулай итеп ул алты һуҙынҡы хәреф ала. Ул бының менән генә беҙҙең орфографияның теүәлләнеп бөтмәүен асыҡ белһә лә, яңы хәрефтәр алырға йәки булғандарын алмаштырырға үҙенең хоҡуғы булмауын әйтә.

Ғәрәп, фарсы телдәренән ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы тураһында түбәндәгеләрҙе әйтә: «Бер телдә ике имлә булмаҫҡа тейешлегенә асыҡ ышанһам да, шунлыҡтан телебеҙгә кергән һәр бер һүҙҙе, теләһә ғәрәби, теләһә башҡа булһын, татарса имлә менән яҙырға тейеш, тип белһәм дә, ғәрәби, фарси һүҙҙәрҙе үҙ имләләре менән яҙырға ҡалдырҙым, сөнки имләбеҙ рәсми вә ғомуми ҡағыҙҙәр аҫтына алынып бөтмәгән, ... ләкин был ваҡытлы бер эштер. Көнө килер, имләбеҙ ғомум тарафынан ҡабул ителгән бер юлға керер, шул саҡта ғәрәби һүҙҙәрҙе лә татарса имлә менән яҙа башларҙар» [48].

Ғ. Ибраһимов 36 хәреф ала, ғәрәп алфавитендәге хәрефтәргә 8 хәреф өҫтәй: ـە،ۇ،ڭ،گ،ژ،ۋ،چ،پ (*п, ч, в, ж, г, ң, о-ө, ә*). Шул 36 хәрефтән *ҫи*, *хи*, *ғәйен*, *ҙәл*, *ҙый*, *ҙад* — (ث،ح،ع،ذ،ظ،ض) хәрефтәре фәҡәт ғәрәпсә һүҙҙәрҙә генә яҙыла:

ضرر، ظريف، ذاكر، علم، حليم، ثواب

(**ҫауаб, Хәлим, ғилем, Закир, Зариф, зарар**). *Хы* (خ) хәре-

---

[47] *Ғалимҗан Ибраһимов.* Татар сарыфы, Казан, 1911; Татар нәхүе, Казан, 1911.

[48] *Ғалимҗан Ибраһимов.* Татар сарыфы, Казан, 1911, IV бит.

фе татарсала бер нисә һүҙҙә генә яҙыла: خاتون، یاخشی، خان (**хатын, яхшы, хан**). ژ (*ж*) хәрефе ғәрәпсә һүҙҙәрҙә яҙылмай, ۋ (*в*) рус-санан ингән һүҙҙәрҙә генә яҙыла: ۋاگون، ۋاکزال (**вагун, вокзал**). *Тый, сад, ғайын* ط، ص، غ хәрефтәре татар һүҙҙәрендә ҡалын әйтелгән һәр ерҙә яҙыла: طش، صو، آلغی (**тыш, су, алғы**). Ғ. Ибраһимов үҙенең грамматикаһында алты һуҙынҡы өн ала: آ — ҡалын өҫт (әлиф—*а*), آش — **аш**; ه، ـه — нескә өҫт (һан рәсмнә—*ә*); بەرە، بەر — **бәр, бәрә**; و —тулы **вау** (*у, ү*), قول، کول — **ҡул, күл**; ۇ — ҡыҫҡа вау (*о-ө*), قۇل، کۇل — **ҡол, көл**; ـیـ — оҙон *йа* (*ый, и*), تیرمه، قیل — **тирмә, ҡыйл**; ی — ҡыҫҡа *йа* (*ы, е*), کیلدی، قایتتی — **килде, ҡайтты**.

Ҡыҫҡа *йа* тик һүҙ аҙағында ғына яҙыла. Ул үҙенең 1914 йылда баҫылып сыҡҡан «Татар имләсе» тигән китабында, ҡыҫҡа *йа* яҙылышына тағы бер тапҡыр туҡталып (§ 16), былай ти: «Ҡыҫҡа *йа* һүҙҙең башында йәки уртаһында булһа, уны белдерер өсөн айырым хәреф кәрәк түгел: بل (**бел**), بلن (**белән**), کم (**кем**) тигәндәге кеүек. Әммә ахырҙа булһа, уны белдерер өсөн беҙҙә бер хәреф йөрөтәләр: ул да шул юғарылағы ҡыҫҡа ی -лыр». Был алты һуҙынҡының икеһен (ۇ، ه، ـه) 1909 йылдарҙа уҡ шул ваҡыттағы «Йолдыҙ» газетаһының редакторы Һади Маҡсуди алфавиткә индереп ебәргәйне.

Революцияға тиклем алфавит һәм орфографиялағы иң бәхәсле мәсьәләләрҙең береһе һуҙынҡы өндәр мәсьәләһе булды. Бер төркөм телселәр, татар телендә биш кенә һуҙынҡы, икенселәре — алты, өсөнсөләре, ун һуҙынҡы бар, тип иҫбат иттеләр. Шуға ҡарап, уларҙы бишселәр, алтысылар, унсылар тип, ә алтысылар имләһе — урта имлә, унсылар имләһе — яңы имлә тип, ғәрәп алфавитен-

дәге һуҙынҡы хәрефтәргә егнә нигеҙләнгән орфография иҫке имлә тип йөрөтөлә.

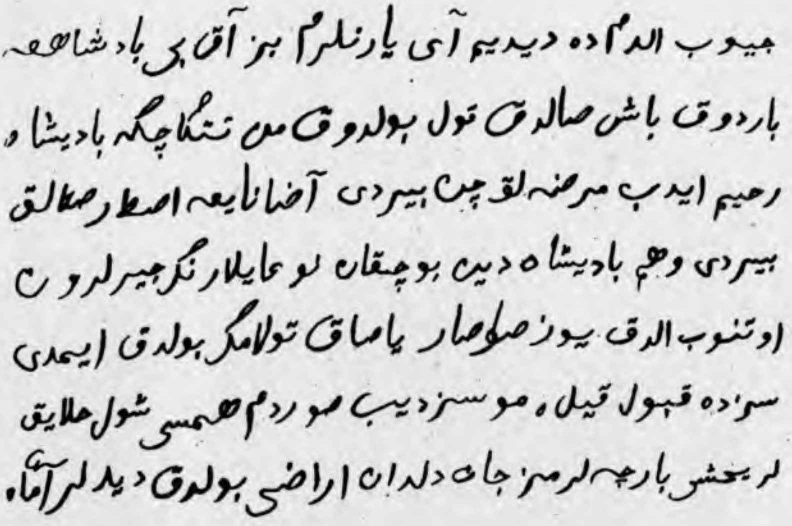

12-се һүрәт. Иҫке имлә менән яҙыу өлгөһө.

1915 йылда Өфө земствоһы тарафынан тел, имлә һәм дәреслектәр мәсьәләһе буйынса ғилми бер кәңәшмә саҡырыла. Был кәңәшмәлә педагогтар, телселәр, яҙыусылар, газета редакторҙары ҡатнаша. Бында мәктәптәр өсөн дәреслектәр һайлау һәм уларҙы тикшереү мәсьәләһе ҡаралыу менән бергә, алфавит һәм орфография тураһында ла мәсьәлә ҡуҙғала.

Ҡәңәшмәлә ҡатнашыусы Нурғәли Надиев иҫке имләне яҡлап сыға. Иҫке имлә менән яҙылған китаптарҙың күп булыуын, халыҡтың да инде уға өйрәнгәнлеген әйтеп үтә. Имләне үҙгәртеү күп ҡыйынлыҡтар тыуҙырасағын әйтә. Ләкин уны яҡлаусы булмай. Төп бәхәс урта һәм яңы имләләр тирәһендә бара. Ғ. Нуғайбәк, Ғ. Алпаров һәм М. Ҡорбанғәлиевтәр яңы имләне ҡабул итергә — һуҙынҡы хәрефтәрҙең һанын унға еткерергә кәрәклеген әйтәләр. Урта имләне яҡлап, Ғ. Ибраһимов ҙур доклад менән сығыш яһай: «Имләлә иҫке алымдың, — ти ул, — фәнни бер назарияһы юҡ.

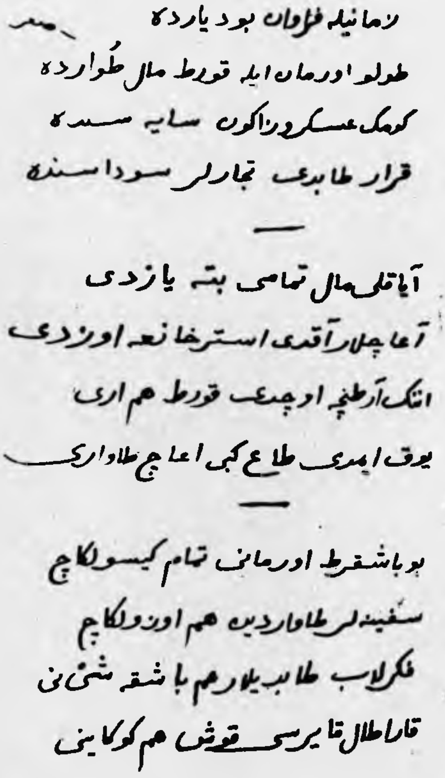

زمانیله فراوان بود یارده
طوله اورمان ایله قورط مال طوارده
کومک عسکرو زاکون سایه سنده
قرار طابدی تجارلر سوداسنده

—

آیاتلی مال تمامی بته یازدی
آعاچلار آقدی استرخانغه اوزدی
اننک آرطنچه اوچدی قورط هم اری
یوق ایمدی طاغ کبی اعاج طاواری

—

بو باشقرط اورمانی تمام کیسولکاچ
سفینه لر طاواردین هم اوزولکاچ
فکرلاب طابیلار هم باشقه شئ نی
قاراطال تایرسی قوش هم کوکاینی

13-сө һүрәт. Иҫке имлә менән яҙыу өлгөһө.
(Мөхәммәтсәлим Өмөтбаевтың автографы.)

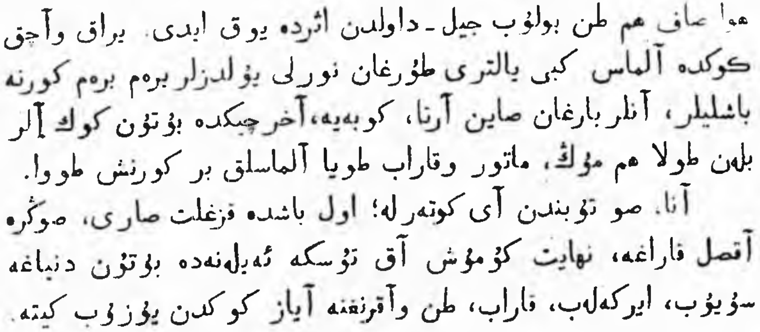
هوا صاف هم طن بولوب جيل - داولدن اثرده يوق ايدي. يراق وآچق
كوكده آلماس كبي يالتري طورغان نورلي يولدزلر برهم برهم كورنه
باشليلر، آنلر بارغان صاين آرتا، كوبه‌يه، آخر چيكده بوتون كوك آلر
بلهن طولا هم موك، ماتور وقاراب طويا آلماسلق بر كورنش طووا.
آنا. صو توبندن آي كوته‌رله؛ اول باشده قزغلت صاري، صوڭره
آقصل قاراغه، نهايت كوموش آق توسكه ئه‌يله‌نه‌ده بوتون دنياغه
سويوب، ايركه‌له‌ب، قاراب، طن وآقرنغنه آياز كوكدن يوزوب كيته.

14-се һүрәт. Урта имлә менән яҙыу өлгөһө

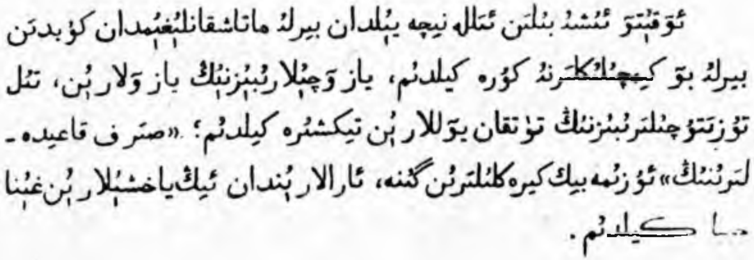
ئوقيتو ئيشنه بيلن ئيتاله نيچه ييلدان بيرلي ماتاشقانليغيمدان كوبدن
بيرلي بو كيچه‌لكلرني كوره كيلدم، يازوچيلارنيڭ يازولارين، تيل
توزه‌توچيلرنيڭ توتقان يوللارين تيكشره كيلدم؛ «صرف قاعده-
لرنيڭ» توزنه بيك كيره‌كلي‌لرني گنه، ئارالاريندان ئيك ياخشيلارين غنا
... كيلدم.

15-се һүрәт. Яңы имлә менән яҙыу өлгөһө.

Улар фәҡәт иҫке имлә менән яҙырға өйрәнгәндәр, матбағаларында шуға етерлек кенә хәреф бар. Яңынан күп итеп һаи рәсмиә хәрефе һәм вау ۆ ҡойҙорорға иренәләр, — шунлыҡтан иҫке имлә менән яҙалар һәм баҫалар. Быны ң иң асыҡ миҫалы — «Дин вә мәғишәт» һәм уның нәшриәте». Ғ. Ибраһимов фекеренсә, әле хәҙергә яңы имләне лә ҡабул итеп булмай, сөнки хәҙергә уның ерлеге юҡ. «Бик дөрөҫ, бик хаҡ, — тип дауам итә ул, — беҙ имләлә идеал итеп һәр өнгә бер хәреф табыуҙы зиһенебеҙгә һалып ҡуябыҙ. Ләкин бының менән мәсьәлә бөттө, тип уйлай алмайбыҙ. Мәсьәләнең иң ауыры шул әсәсте ғәмәлгә индереүҙә тип барабыҙ. Шуға күрә беҙ имлә төҙөүҙә иң еңел юлды тоторға тейеш булабыҙ... Урта имлә

нҫке имләнән йыраҡ түгел. Шуға күрә ул аҡрынлап ғәмәлгә инә бара. Мин урта имлә тарафдарҙарын реалистәр тип, яңы имлә́се-ләрҙе идеалистәр тип әйткем килә».

Ғ. Ибраһимов ҡараштарын телселәрҙән Фатих Сәйфи, Хәлим Искәндәров һ. б. яҡлап сыға. Һөҙөмтәлә урта имлә ҡабул ителә: «Имләлә идеалыбыҙ фонетика буйынса һәр өнгә бер хәреф тапмаҡ-тыр. Ләкин был көндә ул әсәсте ғәмәлгә индереү мөмкин булма-ғанға, хәҙергә урта (мәғруф һәм моғтәдил) имлә менән яҙылған булыу тейешлеген иғтираф ҡыламыҙ»[49]. Шулай итеп, кәңәшмә татар алфавитендә алты һуҙынҡы хәреф булырға тейешлеген рәсми рәүештә раҫлай.

Революцияға тиклем шул урта имлә ҡулланыла. Башҡортос-тандағы йәдит мәктәп-мәҙрәсәләрендә Ғ. Ибраһимовтың шул урта имлә нигеҙендә төҙөлгән грамматикаһы тел уҡытыуҙа төп дәреслек булып йөрөй.

---

[49] Уфа вилаяте земствосында 1915 ел, июнь 20—27 сендә мөселман мәк-тәпләренә дәреслекләр сайлау өчен ясалган киңәш мәҗлесенең карарлары вә анда укылган докладлар, Уфа, 1916, 12, 16, 189, 199, 204, 205 һәм 209-сы биттәр.

II

БАШҠОРТ ӘҘӘБИ ТЕЛЕНЕҢ ҒӘРӘП ГРАФИКАҺЫ НИГЕҘЕНДӘ ТӨҘӨЛГӘН АЛФАВИТЕ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯҺЫ

Бөйөк Октябрь социалистик революцияһынан һуң башҡорт халҡы тулы азатлыҡҡа сыҡты һәм Автономиялы Совет Социалистик Республикаһы алды.

Тәбиғи, Башҡорт Автономиялы Совет Социалистик Республикаһы төҙөлөү менән, башҡорт яҙыуын барлыҡҡа килтереү мәсьәләһе культура төҙөлөшөнөң беренсе нәүбәттәге мөһим бурысы булып торҙо.

РКП(б)-ның 4-се Бөтә Башҡортостан конференцияһы (1921 йыл) үҙенең милли мәсьәлә буйынса ҡабул иткән тезистәрендә мәктәптәрҙе, суд һәм административ органдарҙы Башҡортостандағы һәр милләттең әсә теленә күсереү мәсьәләһен ҡуя.

1921 йыл июлдә Советтәрҙең икенсе Бөтә Башҡортостан съезы Башҡортостан хөкүмәтенә башҡорт телен бойомға ашырыу юлында практик саралар күреүҙе тапшыра, Советтәрҙең икенсе Бөтә Башҡортостан съезының шул ҡарары нигеҙендә Башҡортостан хөкүмәте 1922 йылдың 5 декабрендә башҡорт телен тормошҡа ашырыу тураһында практик саралар күрһәтеп, айырым ҡарар сығара һәм шул көндән башлап ныҡлы эшкә башланыла.

Советтәрҙең икенсе Бөтә Башҡортостан съезы ҡарарҙарын шунда уҡ тулыһы менән бойомға ашырыуға, әлбиттә, мөмкинлек булмай, сөнки башҡорт яҙыуын барлыҡҡа килтереү өсөн оҙаҡ һәм етди әҙерлек эше алып барырға кәрәк була. Беренсе нәүбәттә башҡорт әҙәби теленең алфавитен, орфографияһын, шунан һуң инде грамматикаһын, терминологияһын һ. б. эшләргә кәрәк булды. Шуға күрә республикала сыға торған газета һәм журналдар ике-өс йыл (1924 йылға тиклем) татар телендә баҫылып килде, башҡорт телендә тик айырым мәҡәләләр һәм хәбәрҙәр генә урынлаштырыла торғайны. «Башҡортостан» газетаһы 1924 йылдың август айынан башлап ҡына тулыһынса башҡорт телендә сыға башланы.

Башҡорт әҙәби теленең алфавитен һәм орфографияһын төҙөү мәсьәләһе 1922 йылдан уҡ көн тәртибенә ҡуйыла. Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссарлығы эргәһендәге Ғилми мәркәздең 1922 йылғы эш планына башҡорт әҙәби теленең алфавитен һәм орфографияһын төҙөү мәсьәләһе индерелеп, бының өсөн айырым комиссия ойошторола, комиссияның председателе итеп Фатих Сәйфи Уфалы, члендәре итеп Ғабдулла Шонәси менән Сәғит Рәмиевтәр билдәләнә. Һуңынан был комиссияла Хөсни Кәримов, Шәриф Манатов, Шәһит Хоҙайбирҙин, Дауыт Юлтый һ. б. эшләйҙәр.

Комиссия тарафынан төҙөлгән башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы Ғилми мәркәздең ғилми-методик комиссияһы ултырыштарында 1922 йылдың аҙағында һәм 1923 йылдың баштарында бер нисә тапҡыр ҡарала, уларҙың һәр береһендә тағы ла тулыраҡ итеп эшләргә тигән ҡарар сығарыла.

1923 йылдың мартында был мәсьәлә буйынса Ғилми мәркәз айырым кәңәшмә үткәрә. Кәңәшмә хәҙерге көндә тотороҡло орфографияның булмауы әҙәби телде тормошҡа ашырыуҙы ҡыйынлаштырғанын әйтеп, һис кисекмәҫтән башҡорт әҙәби теленең орфографияһын эшләүҙе кәрәк тип таба. Кәңәшмә бөтә төрки халыҡтары өсөн дөйөм алфавит һәм орфография төҙөү мәсьәләһен ҡуя. Ғилми мәркәзгә иң тәүҙә был орфографияның башҡа төрки халыҡтары тарафынан ҡулланылыу мөмкинлеген хәл итергә ҡушыла. Әгәр ғәрәп графикаһы нигеҙендә бөтә төрки халыҡтарының ихтыяжын ҡәнәғәтләндерерлек дөйөм орфография төҙөргә мөмкин түгел икән, икенсе алфавиткә, мәҫәлән, латин йәки башҡа алфавиткә күсергә мөмкинлеге әйтелә. Ләкин был мәсьәлә Бөтә Россия масштабында хәл ителергә тейеш. «Шул маҡсаттан сығып, — тиелә кәңәшмә ҡарарында, — Ғилми мәркәз үҙенең орфографияһын бик ентекләп эшләгәндән һуң был мәсьәлә буйынса Бөтә Россия күләмендә конференция йыйыу тураһында көнсығыш республикалар, өлкәләр менән, беренсе нәүбәттә Ҡазан һәм Мәскәүҙәге көнсығыш нәшриәте менән бәйләнешкә инергә тейеш»[50]. Кәңәшмә ҡарарындағы «дөйөм орфография төҙөү» тигән һүҙҙәрҙән дөйөм алфавит төҙөү тураһында һүҙ бара, тип аңларға кәрәк. Башҡа төрки халыҡтары үҙҙәренең алфавит һәм орфографияларын ниндәй графика нигеҙендә төҙөйҙәр, шулар менән бәйләнеш тотоп, башҡорт әҙәби теле алфавите һәм орфографияһын да шул графика нигеҙендә төҙөү кәрәклеге әйтелә, сөнки шул ваҡытта уҡ инде латинға күсеү хәрәкәте башланған була. 1923 йылдың декабрендә төҙөлгән «Хәреф вә имлә лаихә-

[50] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 906.

һе»ндә был хаҡта асыҡтан-асыҡ әйтелә. «Хәреф мәсьәләһендә, — тиелә был лайхәлә, — ике ағым булып, бер ағым ғәрәп хәрефтәрен ташлап, уның урынына латин хәрефтәрен алыу яғында булһа ла, ул суратта бер халыҡтың күптәндән өйрәнеп килгән яҙыуын ташлау арҡаһында килеп сығасаҡ уңайһыҙлыҡтарҙың ғәйәт тә ҙур булыуын иғтибарға алып һәм уның өсөн хәҙерге момент уңайһыҙ әле тип, Ғилми мәркәз Башҡортостан өсөн ғәрәп хәрефтәрен ғәмәлдә үҙ көсөндә ҡалдыра» [51] (үҙгәртмәй алынды. — *К. Ә.*).

«Хәреф вә имлә лайхәһе» тип аталған башҡорт әҙәби теленең беренсе алфавите һәм орфографияһы проектын Ғилми мәркәз эргәһендәге орфография комиссияһының тапшырыуы буйынса яҙыусы Сәғит Рәмиев төҙөй.

Был орфография ике бүлектән тора. Беренсе бүлегендә башҡорт әҙәби теленең алфавите бирелә, һуҙынҡы өн хәрефтәренең һәм ҡайһы бер тартынҡы өн хәрефтәренең яҙылышы тураһында әйтелә.

Икенсе бүлектә ялғауҙар, теркәүестәр, киҫәксәләр яҙылышы тураһында әйтелә.

Был орфография фонетик принциптә төҙөлгән. Шуның өсөн орфографияның беренсе пунктында, телебеҙҙең үҙ һүҙҙәре лә һәм ситтән ингән бүтән һүҙҙәр ҙә һөйләшкәндә нисек ишетелһәләр, яҙыуҙа ла шулай ишетелгәнсә яҙылырҙар, тиелә.

Башҡорт әҙәби теленең алфавите был проект буйынса 33 хәрефтән тора: шуларҙың 27-һе тартынҡы, орфографияла әйтелгәнсә, тауышһыҙ өн хәрефтәре, алтыһы һуҙынҡы, орфографияла әйтелгәнсә, тауышлы өн хәрефтәре.

Тартынҡы өн хәрефтәре:

بـ	پـ	ت	ث	د	ذ	ر	ژ	س	ش	ع	ق	ک	گ
б	п	т	ç	д	ҙ	р	ж	с	ш	ғ	ҡ	к	г
ڭ	ل	مـ	ن	و	هـ	يـ	ئـ	جـ	حـ	ز	ف	ۋ	
ң	л	м	н	у	һ	й	э	җ	х	з	ф	в	

Һуҙынҡы өн хәрефтәре:

ا — калын өçт (*а*); ـه — нәҙек өçт (*ә*), و — оҙон өтөр (*у*, *ү*), ۇ — ҡыçҡа өтөр (*о*,*ө*), يـ — оҙон аçт (*и*, *ый*), ئ — ҡыçҡа аçт (*э*, *е*, *ы*).

---

[51] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 1283.

Был алфавиттә башҡорт теле өсөн һис кәрәге булмаған غ، ط، ظ، ض، ص، خ хәрефтәре төшөрөп ҡалдырыла. Ләкин шулай ҙа әле унда революцияға тиклем йәшәп килгән гәрәпсәлек, гәрәп теле тәьҫире нык һиҙелеп тора.

Һуҙынҡы өн хәрефтәре һаны һаман шул иҫкесә алтау ҡала, хатта исемдәре лә шул революцияға тиклем йөрөтөлгәнсә ҡалдырыла. Дөрөҫ, орфографияның беренсе бүлегенең 2-се параграфында башҡорт телендә ун һуҙынҡы өн барлығы әйтелә, ләкин шул ун өн өсөн алты хәреф кенә алына. Был ҡыйынлыҡ ҡалын һүҙҙәрҙә ҡалынлыҡ билдәһе (ٖ) яҙыу менән хәл ителергә тырышыла. Орфографияла был хаҡта түбәндәгесә әйтелә: «Телебеҙҙә таушлы өндәр унау булһа ла, уларҙың хәрефтәре бары алтау ғына булғанлығы өсөн, ҡалын һүҙҙәрҙе нәҙек һүҙҙәрҙән айырыуға ҡалын һүҙҙәр алдынан ошондай бер (ٖ) ҡалынлыҡ ғәләмәте яҙылыр (беренсе бүлек, § 2): ٖبول (бул), بول (бүл), ٖتش (тыш), تش (теш), ٖتور (тор), تۆر (төр). Хатта рус теленән ингән һүҙҙәрҙе лә ҡалынлыҡ билдәһе ҡуйып яҙырға тәҡдим ителә: ٖكورس (курс), (беренсе бүлек, § 3).

Рус әҙәби теленән ингән һүҙҙәрҙе яҙыу өсөн кәрәк булған хәрефтәр, мәҫәлән, *ч* һәм башҡа хәрефтәр алфавиткә алынмаған, сөнки бындай һүҙҙәр ҙә был орфография буйынса әйтелгәнсә яҙылырға тейеш булалар: ناسالنيک، سيح — **насальник, сих (чех).**

Ғөмүмән, был орфография бик ҡыҫҡа төҙөлгән, мәҫәлән, һуҙынҡы өн хәрефтәренең яҙылышына ҡарата бары бер генә параграф бирелә (§ 7), ул параграфта һуҙынҡы өн хәрефтәренең бөтә урында ла төшөрөлмәй яҙылыуы тураһында әйтелә. Ҡалған параграфтарҙа һуҙынҡы өн хәрефтәре ҡайҙа, нисек яҙылыуы тураһында түгел, ә уларҙың формалары (шәкелдәре) тураһында һүҙ бара. Мәҫәлән, оҙон өтөр (و) һүҙ башында килһә, ئو формаһында яҙыла һ. б.

Тартынҡы өн хәрефтәренә ҡарата ла бер генә параграф бирелә (беренсе бүлек, § 6). Унда руссанан ингән һүҙҙәрҙә ق (ҡ), ع (ғ) хәрефтәре яҙылмау тураһында әйтелә: گەزيته (**гәзитә**),

كاميسار (камисар), ə عەزيته (ғəзитə), قاميسار (ҡамисар) тип яҙыу дөрөҫ түгел. Яҙыуҙа осрай торған бөтə моменттəр орфографияның икенсе бүлегендəге беренсе параграф нигеҙендə хəл ителергə тейеш була. Унда башҡорт теленең үҙ һүҙҙəре лə, сит телдəрҙəн ингəн һүҙҙəр ҙə «һөйлəшкəндə ҡалай ишетелһəлəр, яҙыуҙа ла шулай ишетелгəнсə» яҙылырға тейешлеге хаҡында əйтелə. Орфографияның төп ҡағиҙəһе «нисек һөйлəйһең, шулай яҙ»ға ҡайтып ҡала.

Был алфавит һəм орфография 1923 йылдың декабрендə орфография комиссияһы тарафынан ҡабул ителə. Шунан ул 1924 йылдың ғинуарында Башҡортостандағы яуаплы эшселəрҙең йыйылышы ҡарамағына ҡуйыла. Был йыйылыш та орфографияны раҫлай, тик етенсе параграфҡа төҙəтмə индерə. Был төҙəтмə буйынса ە (э, е) хəрефе һүҙҙең мəғəнəһенə зарар килмəҫлек урындарҙа яҙылмаҫҡа тейеш була: بذ، هذ، بيرب (бҙ, һҙ, бирб—беҙ, һеҙ, биреп). Ошо үҙгəреш менəн был орфография 1924 йыл «Яңы юл» журналында баҫылып сыға [52].

Шуның артынса уҡ «Белём» журналында «Башҡорт шиуəһендə яҙыу, һөйлəшеү өсөн белергə тейешле булған төп ҡағиҙəлəр» исеме менəн тағы бер орфография баҫыла[53]. Быныһы Ғилми мəркəз янындағы орфография комиссияһының члены Ғəбделəхəт Вилдановтың ҡултамғаһы менəн сыға. Был ҡағиҙəлəр «Яңы юл» журналында баҫылып сыҡҡан орфография проектына өҫтəмəме əллə яңы проектмы — был турала бер нəмə лə əйтелмəй.

Был орфография 30 параграфтан тора. Бындағы ҡағиҙəлəр башҡорт теленең үҙенсəлегенəн сығып, ныҡлап тикшереп ғилми нигеҙҙə эшлəнмəгəн. Мəҫəлəн, шундай ҡағиҙəлəр бар: Татар телендəге *с* өнө башҡортсала һəр ваҡыт *һ* өнөнə алышына (§ 2). Башҡортсала сит һүҙҙəн кергəн *п*-не күп ваҡытта *б* алыштыра: **балкавник, барк** (полковник, парк). Төрөк һүҙендəге *б* өнө күп ваҡытта *м* өнөнə алышына: **борон — морон, боҙ — моҙ** (§ 20). Татарсалағы **иде, диде** һүҙҙəре башҡортсала **ине, тине** булып йөрөй (§ 5). Башҡорт телендə *ч, җ* юҡ, *с, й* йөрөй: **насальник, йөмһүриəт,** тик башҡорт шиуəһенə кереп үҙлəшеп бөтмəгəн һүҙҙəрҙə *ж* хə-

---

[52] «Яңы юл», 1924, № 1 (9), 28—29—30-сы биттəр.
[53] «Белем», 1924, № 1—2, 42—45-се биттəр.

рефе ҡала: **ижтиһад** (§ 1). Башҡорт һүҙҙәрендә ике *л* йәнәшә килһә, һуңғы *л* *д*-гә әйләнә: **мулла — мулда, сәллә — сәлдә, мәллә — мәлдә** (§ 4). Әгәр башҡорт һүҙенең ахырында *д* хәрефе артынан *т* хәрефе килһә, *д* *т*-гә алышына: **ядтау — яттау** (§ 6). Аҙаҡтан шундай иҫкәрмә бирелә: башҡорт телендәге башҡа үҙгәрештәр тураһындағы ҡағиҙәләр төрөк-татар һүҙенең ҡағиҙәләре менән бер.

Был ҡағиҙәләрҙең һәр береһе бик күп һорауҙар, бәхәстәр тыуҙыра. Мәҫәлән, төрөк телендәге *б* башҡортсала күп ваҡытта *м* өнөнә алышына, тип әйтелә. Ә бәрән, билбау һ. б. шуның һымаҡ бик күп һүҙҙәрҙә алышынамы, юҡмы? Башҡорт һүҙҙәрендә ике *л* йәнәшә килһә, һуңғы *л* *д*-гә әйләнә, тиелә. Ике *л* әйтеп йөрөтөлгәс, ни өсөн *д*-гә әйләндереп яҙыла, илле, илленсе һәм башҡа шуның кеүек һүҙҙәрҙә лә шулай *л* өнө *д*-гә әйләндереп яҙыламы? Ҡағиҙә буйынса, шулай була инде: илде, илденсе. Шунан һуң иҫкәрмә бик ҡыҙыҡ: башҡорт телендәге башҡа үҙгәрештәр тураһындағы ҡағиҙәләр төрөк-татар һүҙенең ҡағиҙәләре менән бер, тиелә. Ә «Төрөк-татар һүҙе ҡағиҙәләре» тигәнде нисек аңларға?

1924 йылда башҡорт әҙәби теле орфографияһының яңы проекты төҙөлә.

Был проект Ғилми мәркәз эргәһендәге орфография комиссияһы тарафынан 1924 йылдың мартында ҡаралып раҫлана. Проект буйынса һүҙ яһаусы һәм үҙгәртеүсе бөтә ялғауҙар дүрт бөгөлөш законы буйынса яҙылырға тейеш була. Ләкин орфография комиссияһы быға үҙгәреш индереп, яһаусы ялғауҙарҙы дүрт бөгөлөш законына буйһондормайынса, бер генә төрлө яҙыу тураһында ҡарар ҡабул итә.

Был орфография «Башҡортса яҙыу ҡоралы» исеме менән бер ни тиклем өҫтәлеп, 1924 йылда айырым брошюра рәүешендә баҫылып сыға.

Орфография 32 параграфтан тора. Бында алты һуҙынҡы хәреф алына (ئا، ئه، ئۇ، ئو، ئی، ئیـ *а*, *ә*, *о*, *у*, *е*, *и*); *б* өнө шикле өн исеме менән атап йөрөтөлөп, *яп*, *куп* һымаҡ һүҙҙәр *яб*, *куб* формаһында яҙылырға тейеш була. Ғәрәпсәнән ингән һүҙҙәр *з* менән яҙылып, башҡорт теленең үҙ һүҙҙәренән дә ҡайһы берҙәренең *з* менән яҙылырға тейеш икәнлеге әйтелә (мәҫәлән, **ызылдай, бызылдай, зәңгәр, зыуылдауыҡ,** һ. б.). Ғәрәпсәнән ингән һүҙҙәр *ж* менән әйтелһә лә, *җ* менән яҙыла (جماعت، حوجا **хужа жәмәғәт**); *ч* хәрефе алынмай, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәр *с* менән яҙылырға тейеш була (سیناونیک — **синауник**).

Был орфографияла төп моменттәр бына ошолар. Бында гәрәп теле грамматикаһы һәм орфографияһының йоғонтоһо ла барлығын күрәбеҙ. Мәҫәлән, һүҙҙәрҙең аҙағында *б* яҙылыу, терминдәрҙең гәрәпсә алыныуы, мәҫәлән, изафә ғәләмәте (эйәлек килеш ялғауы), мәфғүлен биһ ғәләмәте (төшөм килеш ялғауы) һ. б.

«Башҡортса яҙыу ҡоралы»нда күплек ялғауҙары дүрт төрлө алына. Был ялғауҙарҙы үҙгәртеү мәсьәләһе ҡуҙғатылып, 1924 йылдың ноябрендә Ғилми мәркәз янында махсус йыйылыш үткәрелә. Йыйылышта күплек ялғауҙарын юрматылар телендәгесә ҡабул итеү кәрәклеге тураһында Д. Юлтый доклад яһай. Ул үҙенең докладында «Башҡортса яҙыу ҡоралы»ның күплек ялғауҙары яҙылышы тураһындағы ` ҡағиҙәһен үҙгәртергә кәрәклеген әйтә. Дауыт Юлтыйҙың был тәҡдиме йыйылышта ҡатнашыусылар араһында ҡыҙыу бәхәс тыуҙыра. Мәсьәлә ике диалект вәкилдәренең тартышына әйләнеп китә. Дауыт Юлтый һ. б. әҙәби телдең орфография ҡағиҙәләрен төҙөгәндә юрматы диалекте нигеҙ итеп алынырға тейеш, тиҙәр. Ғ. Вилданов һәм башҡалар, ҡыуаҡан диалектендә һөйләүселәр күберәк, шуға күрә ҡыуаҡан диалекте нигеҙ итеп алынырға тейеш, тиҙәр. Ләкин күпселек үҙгәртмәү яғында була. Йыйылыш күплек ялғауҙары яҙылышы тураһында ҡағиҙәне үҙгәртмәҫкә, «Башҡортса яҙыу ҡоралы»ндағы ҡағиҙәләрҙе хөкүмәт органдары тарафынан раҫлатып, рәсмиләштерергә һәм матбуғатта шуны ҡулланырға мәжбүр итергә, тигән ҡарар ҡабул итә[54].

1925 йылда Ғилми мәркәз ҡарамағында «Башҡорт теле имләһе» исеме менән тағы яңы орфография баҫылып сыға. Был орфографияла башҡорт теленең үҙ һүҙҙәре яҙылышы күпселектә морфологик принципта алына. Мәҫәлән, ябыҡ ижектәрҙә *ы-е* яҙылмау (ئالم، ئاقل — **аҡл, алм**); *о-ө* өндәре хәрефтәренең беренсе ижектә генә яҙылыуы (قۆرێ، بۆرێ — **бөре**, **ҡоры** һ. б.). Киреһенсә, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы фонетик принципта алына. Был турала: «Сит телдән ингән һүҙҙәр башҡорт теленә әйләндерелеп, телебеҙҙең тәбиғәтенә (һөйләү теленә) эйәртеләләр — сәүит, кәмитәт, бушта, буйыҙ, бараyыҙ, ярaплан, биксел, башбрт һ. б.[55].

Шулай итеп, бер-бер артлы орфографиялар сығып тора. Ләкин быларҙың береһе лә башҡорт телендә дөрөҫ яҙыуҙы урынлаштыра алмай, сөнки уларҙың үҙҙәрендә төплө төҙөк бер принцип булмай,

---

[54] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номеры 1284.
[55] «Башҡорт теле имләһе», Өфө, 1925 йыл, 27-се бит.

башҡорт теленең үҙенсәлектәре тулыһынса иғтибарға алынмай, ҡағиҙәләр бик өҫтән генә эшләнгәндәр. Икенсенән, ғәрәп алфавите үҙе башҡорт теленең фонетик системаһына яуап бирә алмағанлыҡтан, уның нигеҙендә ғөмүмән башҡорт телендә дөрөҫ яҙыуҙы тәьмин иткән орфография төҙөп булмай. Бына шулар бөтәһе лә ул ваҡыттағы матбуғатта яҙыуҙа төрлөлөк тыуҙыралар. Һүҙҙәр һәм уларҙың киҫәктәре яҙылышында бер төрлөлөк булмай, бер үк һүҙ бер нисә төрлө яҙып йөрөтөлә. Шуның өҫтөнә рус теленән ингән һүҙҙәр боҙоп яҙыла. Мәҫәлән, шул орфографиялар нигеҙендә баҫтырып сығарылған термин китаптарында рус һүҙҙәре түбәндәгесә алынған: ۋالوت **валут** (валюта), ئزبوت — **ызбут** (взвод), ياناراللى — **яналлы** (генеральный), دوبلەكەت — **дүбләкәт** (дубликат), كەپيتەنسە — **кәпитәнсә** (квитанция), باكوناى — **бакуннай** (погонный), سيكلاتار —**сиклатар** (секретарь), ئوساسكا — **усаска** (участок), سيك — **сик** (чек), ئشتام —**ыштам** (штамп), سيناونيك — **синауник** (чиновник), يەسەيكە **йәсәйкә** (ячейка) һ.б. [56].

Ошо орфографиялар нигеҙендә 1925 йылда башҡорт теленең беренсе грамматикаһы яҙылып баҫтырып сығарыла [57]. Грамматика дәреслектәрендә, бигерәк тә яҙыуҙа, бер төрлөлөк һаҡланырға тейеш ине. Ләкин унда ла беҙ һүҙҙәр яҙылышында төплө бер принцип күрмәйбеҙ. Айырыуса *с*, *ҫ*, *һ* өндәре яҙылышында буталсыҡ тулып ята. Мәҫәлән: **сәсһәң аҙыҡ ҡабырһың, сәсмәҫәң ни ҡабырһың** (17-се бит), **яһалған телмәр, яҫалған иҫем; сағыштырыу, һағыштырыу; сандуғас — һандуғас; еҫ, ес** һ. б. Шунан һуң һүҙҙәрҙең иренләшеү законы яҙыуҙа бер урында һаҡлана, икенсе урында һаҡланмай. Хатта бер үк һөйләмдә бер үк һүҙ ике төрлө яҙыла. Мәҫәлән: «Мынау һүҙ төркмдәрендәге сифат исмдәрҙң тойоҡ ялғауы оҡшаштарына ҡарай бр нисә төркмгә айртрға һәм ялғауһыҙҙарн бер төркмгә ҡуйб, төркмләтб яҙрға, шунан һуң тойоҡ үҙгәрштәрн байҡатырға кәрәк». (Орфографияһы үҙгәртмәй күсе-

---

[56] «Эш атамалары (териминдәре)», Өфө, 1927. Башҡорт телен ғәмәлгә ҡуйыу комиссияһы һәм БХМК эргәһендәге Ғилми мәркәз ҡарамағында сығарылған.

[57] *Х. Ғәбитов, Н. Таһиров, В. Хангилдин, Ғ. Вилданов.* Башҡорт теленең сарыфы, Өфө, 1925 йыл. Ғилми үҙәк ҡарамағында баҫыла.

релә, 65-се бит.) Бына бында **тойоҡ** һүҙендә иренләшеү законы һаҡлана, ә **төркөм** һүҙе яҙылышында һаҡланмай.

1925—1927 йылдарҙа инде латин алфавитенә күсеү хәрәкәте бик көсәйгән була. Латин алфавите нигеҙендәге орфография ҡағиҙәләре проекты төҙөлә, быны төҙөгәндә төп принцип итеп фонетик принцип алына. Шулай итеп, ике алфавит һәм икеһе ике төрлө принциптә төҙөлгән орфография ҡулланып йөрөтөлә башлай. Был хәл буталсыҡ тыуҙыра. Шуға күрә 1927 йылдың декабрь айында Өфөлә үткәрелгән яңалиф һәм имлә конференцияһы, «хәҙерҙән үк ғәрәп әлифбаһы менән яҙыла торған имләне яңы әлифба имләһендәге ҡағиҙәләргә буйһондороп ҡулланыу юлын тоторға», тигән ҡарар сығара.

Шул ҡарарҙы ғәмәлгә ашырыуҙың башланғысы итеп, дәреслектәр яҙыусы коллективтәрҙең 1928 йылдың 15 февралендә Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссариаты эргәһендә үткәрелгән киңәйтелгән ултырышы шундай ҡарар ҡабул итә: «Иҫке әлифбанан яңы әлифбаға күсеү осоронда йәштәрҙе фонетика нигеҙенә ҡоролған имлә менән яҙырға күнектереү, яңы әлифбаға күсеүҙе еңеләйтәсәген иғтибарға алып, дәреслектәрҙең имләһен Башҡортостан дәүмәлендәге Беренсе яңалиф конференцияһы ҡабул иткән ҡарарға муафиҡ яҙырға».

Ошо ҡарарҙарға таянып, 1928/29 уҡыу йылына ғәрәп хәрефтәре менән баҫыла торған дәреслектәр өсөн ваҡытлы орфография ҡағиҙәләре төҙөлә. Был ҡағиҙәләр Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссариаты тарафынан саҡырылган телселәр йыйылышында ҡаралып ҡабул ителә, һәм улар 1928 йылдың 12 апрелендә Башҡортостан хөкүмәте тарафынан раҫлана [58].

1928/29 уҡыу йылы өсөн яҙылған дәреслектәр ошо орфография менән баҫтырып сығарыла. Был орфографияның төп ҡағиҙәләре түбәндәгеләр:

1. Башҡорттоң был көндә ғәмәлдә булған әҙәби теле нигеҙендә бөтә һүҙҙәрҙе нәҡ ишетелгәнсә яҙырға.

2. Ялғауҙарҙағы тартынҡы өндәр тураһында сингармонизм ҡанунын тулыһы менән еренә еткереп яҙырға.

3. Ҡалынлыҡ, нескәлектә нигеҙ итеп һуҙынҡы өндәр алына. Ғәрәп әлифбаһында был хеҙмәтте үтәргә етерлек һуҙынҡы өн хәреф-

---

[58] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 1939.

тәре булмағанға, ҡалын һүҙҙәр алдына ҡалынлыҡ билдәһе ҡуйыла (بۇل، بول — **бүл, бул**).

4. Һуҙынҡы өн хәрефтәре һүҙ башында элеккесә ике хәреф менән яҙылалар, тик ئۈ хәрефе һүҙ башында ئۈ рәүешендә яҙыла.

5. ئە (*э*, *е*) хәрефе асыҡ ижектә лә, ябығында ла ишетелгән һәр бер урында яҙыла.

6. Беренсе ижегендә ۇ өнө булған һүҙҙәрҙә, уртаға башҡа һуҙынҡы өн кермәгәндә, ялғауҙарҙағы ئۇ өнө ۇ рәүешендә әйтелә. Шуның өсөн бындай һүҙҙәрҙең ялғауҙарына ла ۇ яҙыла: هۇرذۇ، بۇتۇنۇهۇ، تۇذۇلۇشۇ (**төҙөлөшө, бөтөнөһө, һөрҙө**) кеүек.

7. Ҡылымдан яһалған исемдәрҙең аҙағындағы و тартынҡы өн. Башҡорт телендә унан элек бер ئ өнө әйтелә. Шуның өсөн ундай исемдәр یاذئو، کیتئو، کیلئو (**килеү, китеү, яҙыу**) рәүешендә яҙылырҙар. Тик алдағы ижектәрҙә ۇ өнө килгәндә, был ئ өнөн дә башҡорт ۇ рәүешендә әйтә. Улары کۆتۆو، تۆرتۆو، بۆگۆو (**көтөү, төртөү, бөгөү**) рәүешендә яҙылалар.

8. Быға тиклем هیر، بیلش، کیم (**кийем йийлыш, һийр**) ике یـ менән яҙылып килгән һүҙҙәр башҡортса әйтелеүенсә يئيلئش، هئيئر، كئيم (**кейем, һыйыр, йыйылыш**) рәүешендә яҙылырҙар.

9. Һүҙ һәм ижек аҙағында килгәндә پ әйтелеп بـ менән яҙылып йөрөгән һүҙҙәр бынан һуң پ менән яҙылырҙар: كورئپ، ئەيتئپ، قايتئپ (**ҡайтып, әйтеп, күреп**) кеүек.

10. Сифат аҙағында ҡушыла торған сағыштырыу ялғауҙары: راق، رەک (*раҡ*, *рәк*) төп һүҙгә ҡушып яҙыла.

11. *Ғына, ҡына, генә, кенә*, шулай уҡ ярҙамлыҡ өсөн йөрөгән *-да-дә, -ҙа-ҙә, -та-тә, -ла-лә* айырым яҙылалар.

12. Һүҙ башында мәғәнә көсәйтеү өсөн килгән *ап, ҡап, йәп* кеүек ялғауҙар ҡушып яҙылалар: ئاپپاق، قاپقارا، يەپيەشل (**аппаҡ, ҡапҡара, йәпйәшел**).

13. **Барғайным, ҡайтҡайным, күргәйнем** кеүек ярҙамлыҡ ҡылымдарҙың ۃ өнө, тойоҡлаш ҡылымдың ن өнө төшөрөлөп, тоташ яҙылалар.

14. Ситтән кергән һүҙҙәр башҡорт телендә һөйләнә торған формаларында яҙылалар: پلان، پلاكات (**пылан, пылакат**) кеүек.

15. Башҡортостан эсендә йәшәгән башҡорттарҙың телдәре араһында ҡайһы бер айырымлыҡтар бар: ҡыуаҡан башҡорттарынан булған һалйот башҡорттарының телдәрендә ث (*ç*) өнө булмаған кеүек, шул уҡ ҡыуаҡан башҡорттарының әйҙе тип йөрөтөлгән башҡорттар менән юрматы башҡорттарының, Дим буйы һәм Ыҡ буйы башҡорттарының телдәрендә ه (*h*) өнө юҡ, шул сәбәпле был ике өн беҙҙең әҙәби телдә буталсыҡ тыуҙыра, һүҙ башында һәм шарт ҡылым ялғауы булып килгән урында (**һыу, һуған, һабаҡ, һөрөү, һалма, барһа, ҡайтһа, күрһәләр, барһалар, ҡайтһағыҙ** кеүек) һәр ваҡыт ه (*h*) өнө менән яҙылырға; ә Әй, Дим Ыҡ буйы башҡорттарының телдәрендә булған хосусиәткә эйәртеп **çыу, çуған, çөрөү, çалма, çабан, барçа, ҡайтçа, күрçәләр, барçалар, ҡайтçағыҙ** тип яҙылмаçҡа тейеш.

16. Бойороҡ ҡылымдың аҙаҡҡы өнө һәм бойороҡ ҡылымдан башҡа ҡылымдар яһағанда ла ه (*h*) өнө яҙылмай (**бah, бahҡан** кеүек), ул урында һәр ваҡыт ث (*ç*) өнө яҙылыр (**баç, баçҡан** кеүек).

17. Ҡиләсәк заман хәбәр ҡылымдың аҙаҡҡы өнө (**бармаh, ҡайтмаh** кеүек) ه (*h*) өнө менән яҙылмай, һәр ваҡыт ث (*ç*) өнө менән (**бармаç, ҡайтмаç** кеүек) яҙылыр.

18. Ҡайһы бер урындарҙа **беҙең, һеҙең, белән** кеүек һөйләнһә лә, һәр ваҡыт **беҙҙең, һеҙҙең, менән** яҙылыр.

19. Татар телендә килә торған **барасым килә, ҡайтасым килә, күрәсем килә** кеүек һүҙҙәргә эйәртеп, ҡайһы берәүҙәр **бараһым килә, ҡайтаһым килә, күрәһем килә** тип йөрөтһәләр ҙә, бынан һуң был һүҙҙәрҙә **барғым килә, ҡайтҡым килә, күргем килә** тип яҙылыр.

20. Шулай уҡ түбәмә һүҙҙәрҙең тойоҡ ялғауҙары менән төрләнеү формаларын татар теленә эйәртеп, ошо көнгә саҡлы ярым-ярты (**был — мыңа, мыны, мында; ул — уңа, аны, анда; ошо — ошоңа, шуңа, ҡайҙа, бына, быны** кеүек) яҙылып килһә лә, бынан һуң түбәмә һүҙҙәрҙе исем, сифат, һан һүҙҙәренең тойоҡ ялғауҙары менән төрләнеү формаһына эйәртеп (**был — быға, быны, бында; ул — уға, унан, уны, унда; ошо — ошоға, ошоно, шуға** кеүек) яҙылыр[59].

Был орфография ғәрәп графикаһы нигеҙендә төҙөлгән орфографияларҙың иң һуңғыһы һәм Башҡортостан хөкүмәте тарафынан раҫланған берҙән-бер орфография булып иҫәпләнә. Быға тиклем төҙөлгән орфографиялар тик Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссариаты эргәһендәге Ғилми мәркәз ҡарамағында сығарылып киләләр, уларҙың береһе лә хөкүмәт органдары раҫлауына индерелмәй.

Һуңғы орфография, быға тиклем баҫылып сыҡҡан орфографияларға ҡарағанда, әлбиттә, тулыраҡ төҙөлгән, бында башҡорт теленең үҙенсәлеге күберәк иҫәпкә алына. Мәҫәлән, сингармонизм законы, *ҫ*, *һ* өнө хәрефтәренең яҙылышы конкретләштерелә, һүҙ аҙағында һаңрау һәм яңраулы өн хәрефтәренең яҙылышы һ. б. Ләкин ғәрәп алфавитенең башҡорт теленең фонетик системаһына тулыһынса яуап бирә алмауы башҡорт теленең бөтә үҙенсәлектәрен сағылдырыусы орфография төҙөргә мөмкинлек бирмәй. Шуға ҡарамаҫтан, ғәрәп хәрефтәре нигеҙендә төҙөлгән башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы үҙ заманында башҡорт яҙыуы үҫешендә билдәле дәрәжәлә ыңғай роль уйнаны. Башҡорт телендә беренсе газета, журналдар сыға башланы. Башланғыс мәктәптәр өсөн бөтә фәндәрҙән дәреслектәр төҙөлөп, баҫтырып сығарылды.

V—VII кластар өсөн башҡорт теленең беренсе грамматикаһы — морфологияһы һәм синтаксисе — яҙылды. Мәҫәлән, 1923—1927 йылдарҙа башҡорт телендә бөтәһе 34 дәреслек баҫылып сыға[60]. Башҡорт яҙыусыларының әҫәрҙәре тәүбашлап шул ғәрәп хәрефтәре менән баҫылып сыға. Халыҡтың грамоталылығы байтаҡ күтәрелә.

---

[59] «Белем», 1928, № 5—6, 43—45-се биттәр. Был орфография ҡағыҙәләре Ғәббас Дәүләтшин менән Ғөмдә Хәбиров тарафынан төҙөлгәндәр.

[60] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 1939.

III

БАШҠОРТ ӘҘӘБИ ТЕЛЕНЕҢ ЛАТИН ГРАФИКАҺЫ НИГЕҘЕНДӘ ТӨҘӨЛГӘН АЛФАВИТЕ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯҺЫ

Ғәрәп алфавитенә революцияға тиклем дә, революциянан һуң да реформа артынан реформа индереп торолғанын беҙ алда күреп үттек. Ләкин ни тиклем генә реформа индерелмәһен, ул төрки телдәренең, шул иҫәптән башҡорт теленең, фонетик системаһына тулыһынса яуап бирә алманы. Шуның өсөн уны ниндәй ҙә булһа бүтән алфавит менән алмаштырырға кәрәк ине.

Ғәрәп алфавитенең төрки телдәре өсөн яраҡһыҙ булыуын, уны башҡа төрлө алфавит менән алыштырырға кәрәклеген төрки халыҡтары араһында тәүбашлап бөйөк азербайжан яҙыусыһы Мирза Фатали Ахундов (1812—1878) күтәреп сыға. Ул бер-бер артлы дүрт төрлө проект тәҡдим итә. Шул проекттарҙың икеһен ул рус һәм латин графикалары нигеҙендә төҙөй. Ғәрәп алфавитенең һәм шуның нигеҙендә төҙөлгән орфографияның етешһеҙлектәре тураһында китаптар яҙа [61].

Татарҙар араһында латин хәрефтәренә күсеү мәсьәләһен тәүбашлап шағир Сәғит Рәмиев (1880—1926) ҡуҙғата. Ул 1911, 1912 йылдарҙа Әстрханда сыға торған «Идел» газетаһында был хаҡта мәҡәләләр яҙа һәм татар әҙәби теле өсөн латин графикаһы нигеҙендә алфавит проектын төҙөй [62].

Ләкин латин хәрефтәренә күсеү фекерен яҡлаусылар бик аҙ була. Бигерәк тә дин әһелдәре һәм уның эйәрсендәре быға ҡаршы

---

[61] *И. Абдуллаев.* Азербайжан яҙыуы тарихе, Баку, 1951, кандидатлыҡ диссертацияһы (ҡулъяҙма).

[62] СәгыйтьРәмиев мәкаләләре: *Мөхәммәтшакир вә Мөхәммәтзакир* Рәмиевлар тарафындан иҗад вә тәрсим улынган аерым-аерым хәрефләргә бер нәзар, «Идел», 1911, 3 июнь; Безгә тәкмил вә ислахе хәреф кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме? «Идел», 1911, 5 июль; Ник буташтыралар икән? «Идел», 1912, 29 май.

киләләр. Улар, ғәрәп хәрефен ташлау «...әһле исламды шул ҡәҙәр күп ғомум вә әҫәр исламиә тәхсиленән мәхрүм итәсәге бик әйтелмештер»[63], тиҙәр.

1910 йылда Дәүләт думаһында башланғыс мәктәп тураһында закон проекты ҡарағанда, Дағстан вәкиле Хәйҙәров үҙенең сығышында: «Бөтә ғаләм исламдә маҡбул булған хоруфат ғәрәп хоруфатылыр. Бинаән ғаләйһи был хоруфат ғалимисламдың бер жөзьи булған Дағстан мосолмандарының да рухиҙер»[64], —ти.

Ғәрәп хәрефтәрен ташлауға дин әһелдәре генә түгел, шул ваҡыттағы интеллигенцияның да күпселеге ҡаршы була. Ғәрәп хәрефтәрен ташлау, улар фекеренсә, үткән мираҫтан, йөҙ йылдар буйы ижад ителгән әҙәбиәттән айырыуға килтерә.

Латин хәрефтәренә күсеү хәрәкәте тик Бөйөк Октябрь социалистик революцияһынан һуң ғына көсәйеп китә. Тәүбашлап был хәрәкәт Азербайжанда киң йәйелдереп ебәрелә, 1922 йылда инде Азербайжанда яңы алфавит комитете ойошторола, азербайжан теле өсөн латин графикаһы нигеҙендә яңы алфавит төҙөлә. 1923 йылдан был яңы алфавит рәсми рәүештә ғәрәп алфавите менән бер тигеҙ хоҡуҡта ҡулланыла башлай, ә 1924 йылдан инде ул унда барлыҡ учреждениеләр өсөн мәжбүри һәм берҙән-бер алфавит булып китә[65]. Латин хәрефтәренә күсеү хәрәкәтенең башында шул ваҡытта Азербайжан Үҙәк Башҡарма Комитетенең председателе булып эшләгән Сәмәд Ағамалы оғлы тора. Ул был турала В. И. Ленинга доклад менән керә.

С. Ағамалы оғлының әйтеүенсә, В. И. Ленин латин алфавитенә күсеүҙе «Көнсығышта бөйөк революция» тип атай[66]. Ысынлап та, заманында был Көнсығыш халыҡтары өсөн бөйөк революция ине. Латин хәрефтәренә күсеү хеҙмәтсән массаларҙы нисәмә быуаттар буйына ҡөрьән яҙылған хәрефтәр, «изге» хәрефтәр, тип һаналып килгән ғәрәп хәрефтәренән айырып, уларҙы дин йоғонтоһонан ҡотҡарырға ярҙам итте. Дин әһелдәрен халыҡты дин менән ағыулау ҡоралы итеп файҙаланған алфавиттәренән мәхрүм итте. Был — политик әһәмиәте. Практик яҡтан да уның әһәмиәте ҙур булды. Латин графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавит ғәрәп ал-

---

[63] *Ф. Кәримов.* Мөселманнарга чит хәрефләр кабул итү мәсьәләсе, «Шура», 1911, № 4, 100—102-се биттәр.

[64] *F. Еникеев.* 23 окт. 1910 ел Думада тәгълим гомумы һәм ибтидаи мәктәпләр лаихәсе каралганда мөселман фракциясе әгъзалары нотыгы, 1910, Петербург.

[65] Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, М., 1927, 25-се бит.

[66] *С. Агамалы оглы.* В защиту нового тюркского алфавита, Баку, 1927.

фавитенә ҡарағанда төрки телдәренең фонетик системаһына тулыраҡ яуап бирә ине.

Азербайжан артынса башҡа милли республикаларҙа ла латинселек хәрәкәте көсәйә башлай. Урындарҙа .яңалиф комитеттәре төҙөлә. Ҡайһы бер республикаларҙа (мәҫәлән, Үзбәкстанда, Ҡырымда, Татарстанда һ. б.) был хәрәкәт ныҡ ҡаршылыҡтарға осрай. Татарстанда 83 кеше ҡул ҡуйып, партия Үҙәк Комитетенә хат та яҙалар.

Башҡортостанда латингә ҡаршы ойошҡан рәүештә сығыштар булмаһа ла, айырым фекерҙәр булғыланы. 1926 йылдың апрелендә Өфө ҡалаһындағы яуаплы эшселәрҙең, культура, сәнғәт работниктәренең дөйөм йыйылышы булып, латингә күсеү мәсьәләһе ҡарала. Ике доклад ҡуйыла. Латинселәр исеменән докладты Кәрим Иделғужа яһай. Ул үҙенең докладында ғәрәп хәрефтәренең күп етешһеҙлектәре булғанын әйтә: гәрәп хәрефтәрендә шәкелдәр бик күп, полиграфия эшендә бик уңайһыҙлыҡ килтерә; фәнни китаптарҙы (алгебра, геометрия) ғәрәп хәрефтәре менән яҙып булмай, бөтә фәнни билдәләр латинсә йөрөтөләләр, телеграф, стенография өсөн ғәрәп хәрефтәре яраҡһыҙ, ноталар яҙып булмай; уңдан һулға яҙыу күреүгә һәм иғтибар менән эшләүгә ҙур зарар килтерә; яҙыу машиналары ҡулланыуҙы уңайһыҙлай һ. б. Латин хәрефтәренең халыҡ-ара әһәмиәте бар, ул һәр бер культуралы милләт тарафынан ҡулланыла; латин хәрефтәре менән яҙыуға тиҙ өйрәнеп була.

Ғәрәп хәрефтәрен яҡлап Ғәлим Айдаров доклад яһай. Ул үҙенең докладында ғәрәп хәрефен ҡалдырыуҙы ҡеүәтләп, түбәндәге фекерҙәрҙе әйтә: Кәрим Иделғужа уңдан һулға яҙыу ғәйре тәбиғи тимәксе була, юҡ, улай түгел. Әгәр ҙә беҙ тәбиғәтте алып ҡараһаҡ, ер шары ла уңдан һулға әйләнә бит. Ғәрәпсә яҙылған һүҙҙәр латин хәрефтәре менән яҙылған һүҙҙәргә ҡарағанда аҙ урын алалар. Уҡығанда ғәрәп хәрефтәрен күҙ тиҙ ала, уны күҙҙең ҡырыйы менән дә уҡып була, латингә ҡарағанда тиҙерәк уҡыла, ғәрәп хәрефтәренең шәкеле күп, шуға күрә уҡырға еңел. Ғәрәпсә тиҙ яҙыла, стенография кеүек ул. Кәрим Иделғужа нота мәсьәләһен ҡуя, ноталар хәрефтәр менән яҙылмай, һыҙыҡтар менән яҙыла. Латингә күсһәк, бөтә халыҡты грамотаһыҙ яһарға кәрәк, был наҙанлыҡты бөтөрөү өсөн тағы ла 20 йыл кәрәк булаҫаҡ, быға ни тиклем аҡса әрәм китер. Өс төрлө хәреф уҡырға тура киләсәк. Революциянан һуң сыҡҡан китаптарҙы ташларға йәки күбеһен латингә күсерергә тура киләсәк. Латингә күсеү мөмкин түгел, юҡ эш ул, ти. Әлбиттә, Кәрим Иделғужа үҙенең докладында ғәрәп алфавитенең етешһеҙлектәрен фәнни яҡтан асып бөтөрә

алмаған, шуға ҡарамаҫтан йыйылышта ҡатнашыусыларҙың күпселеге, мәҫәлән, Х. Ҡушаев, Ғ. Ҡасимов, Х. Ғәбитов, Ш. Чураев, Чураголов, Ә. Хәбиби һ. б. латин хәрефтәренә күсеүҙе яҡлап сығыш яһайҙар.

Ғазим Ҡасимов латингә ҡаршы кешеләрҙе бер нисәгә бүлә: а) динселәр, былар ҡөрьәнде латин хәрефтәре менән яҙып булмай, дин боҙола, тиҙәр; б) милләтселәр — латин хәрефе беҙҙе ситтәрҙән йоттора, милләт һәләк була, тип илаусылар; в) реформистәр — ғәрәп хәрефен төрлө яҡтан уңайлатабыҙ, уңайлы ул, тиеүселәр; г) латингә нигеҙҙә ҡаршы түгел, ләкин хәҙергә мөмкин түгел, тип ҡурҡыусылар; д) латин хәрефтәрен тормошҡа үткәреүҙә массанан ҡурҡыусылар, масса мулла ҡулында, уларҙың психологияһы латин хәрефе кеүек бер үҙгәреште ҡабул итә алмай, тип күтәрелеүселәр. Ғазим Ҡасимов латингә ҡаршыларҙы шулай биш төркөмгә бүлә лә өсөнсө төркөмгә Ғибад Алпаровты, дүртенсе төркөмгә Ғалимьян Ибраһимовты, бишенсе төркөмгә Әхмәт Абдуллинде индерә.

Йыйылышта ҡатнашыусыларҙың ҡайһы берҙәре латингә күсеүҙе бик артыҡ баһалап та ҡуялар. Мәҫәлән, Н. Янбарисов, Германия хөкүмәте үҙенең культураһы менән бөтә донъяны үҙ шауҡымына алыу фекеренә килгәс, үҙҙәренең хәрефтәрен ташлап, латин хәрефен алырға мәжбүр булды һәм шуның менән ҙур муаффаҡыят ҡаҙанды, ти. Н. Янбарисов фекеренсә, латин хәрефтәре бөтә донъяны үҙ шауҡымына алыуҙа көслө ҡорал булып тора, бөтә донъяны үҙ шауҡымына буйһондорорға теләһәң, латин хәрефтәре ҡабул итергә кәрәк булып сыға.

Йыйылышта Мәжит Ғафури, Ғибад Алпаров, Әхмәт Абдуллин, Муса Ысмаҡовтар латин хәрефен алыуға ҡаршы сығалар. М. Ғафури, мин латин ҡабул итеүгә ҡаршы, ғәрәп хәрефтәре яҡлы булыуҙы дин менән бутамаһындар, беҙҙе динсе тимәксе булалар, мин үҙем ғәрәпсе, ләкин 20 йылдан бирле динһеҙмен. Латин хәрефтәрен массовый итеү өсөн зәминдәр (ерлек.— *Ҡ. Ә.*) әҙерләргә кәрәк, латин хәрефтәре менән яҙғанды уҡымаясаҡтар, ти. Һуңынан ул, әлбиттә, үҙенең был фекеренән кире ҡайта.

Муса Ысмаҡов, латинде тормошҡа ашырыу ул ҡоро хыял, беҙ латингә күсеү менән бик күп нәмә юғалтабыҙ, берҙән, төрөктәрҙән айырылыу була; икенсенән, был эштә алға киткән булып, аҡһап ҡалып, 20—30 йылдан һуң кире артҡа ҡайтырға тейеш буласаҡбыҙ. Яңы хәрефкә күсеү мәсьәләһен ҡәтғи ҡуябыҙ икән, ул саҡта бергә йәшәү, бергә ашау, бәйләнеш һәм башҡа яҡтарҙы иғтибарға алып, һис ғауғаһыҙ рус хәрефтәренә күсергә кәрәк. Ул беҙгә үҙләшкән, революцияға тиклем үк доктор М. Ҡулаев

тарафынан эшләнгән алфавитте ҡабул итһәк, был иң дөрөҫ һәм төплө килеш буласаҡ, ти.

Ғибад Алпаров, латин хәрефтәре файҙаһына килтерелгән дәлилдәр нигеҙһеҙ, беҙҙә реформалы хәреф бар, ул һәйбәт, латин хәрефтәренең кәрәге юҡ, ти.

Шулай ҡыҙыу бәхәстәрҙән һуң йыйылыш күпселек менән латингә күсеүҙе кәрәкле таба һәм был юлда планлы эш алып барыу тураһында ҡарар ҡабул итә[67]. Латингә ҡаршы шундай айырым сығыштар булыуға ҡарамаҫтан, латинселек хәрәкәте милли республика һәм өлкәләрҙә көндән-көн көсәйә бара. Бигерәк тә 1926 йылдың февраль айында Бакуҙа үткәрелгән беренсе тюркология съезынан һуң көсәйеп китә. СССР Үҙәк Башҡарма Комитетенең 1927 йыл, 11 май ҡарары менән Бөтә Союз яңы алфавит үҙәк комитете төҙөлә. Комитеттең председателе итеп С. Ағамалы оғлы билдәләнә. Комитеттең составына Азербайжан, Дағстан, Тажикстан, Ҡаҙағстан, Татарстан, Башҡортостан һ. б. милли республика һәм өлкәләрҙән вәкилдәр индерелә.

Тюркология съезына Советтәр Союзының барлыҡ республика һәм өлкәләренән тыш, сит илдәрҙән — Төркиә, Венгрия һәм Германиянан да вәкилдәр, күренекле тюркологтар килә. Съезға Башҡортостандан да бер нисә кеше бара. Съезда тюркологияға бәйле бик күп мәсьәләләр менән бер рәттән, алфавит һәм орфография мәсьәләһе лә көн тәртибенә ҡуйыла. Был һуңғы мәсьәлә буйынса съезда бик ҡыҙыу бәхәс бара. Латин алфавитенә күсеүҙе яҡлап сығыусылар менән бер рәттән, ҡаршы сығыусылар ҙа була. Мәҫәлән, Татарстандан күренекле телсе Ғалимьян Шәрәф латин алфавитен ҡабул итеүгә ҡаршы була[68].

Бик ҡыҙыу бәхәстәрҙән һуң тюркология съезы алфавит һәм орфография тураһында түбәндәге ҡарарға килә:

Съезд яңы алфавиттең төрки телдәр өсөн һәр яҡлап уңай икәнен билдәләп үтә, был алфавиткә күсеүҙе һәм уны тормошҡа ашырыуҙы һәр милли республиканың йәки өлкәнең үҙ эше тип ҡарай. Был эштә Азербайжан һәм башҡа республикаларҙың тәжрибәләрен башҡаларға өлгө итеп ҡуя. Орфография принциптәренән төрки телдәренең үҙенсәлегенә иң яраҡлыһы фонетик прин-

---

[67] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд 3, опись 9, архив номере 6, 17—30-сы биттәр.

[68] Был хаҡтағы тулы мәғлүмәтте уның «Вестник научного общества Татароведения» журналының 1926 йылғы 5-се һанында баҫылған «К вопросу о принятии для тюркских народностей латинского шрифта» тигән мәҡәләһенән алырға мөмкин. Был мәҡәләһе уның айырым брошюра булып та баҫылып сыҡты, Ҡазан, 1926, 64-се бит.

цип тип таныла. Әлбиттә, билдәле дәрәжәлә этимологик (морфологик) принцип тә иғтибарға алына. Ғәрәп һәм башҡа сит телдәрҙән (Европа телдәренән һ. б.) ингән һүҙҙәр шулай уҡ фонетик принцип буйынса яҙылырға тейеш була[69].

Башҡортостанда латинселек хәрәкәте ныҡлап 1924 йылдарҙа башлана.

1924 йылдың июнендә Ғилми мәркәз латингә күсеү мәсьәләһен тикшереү өсөн махсус йыйылыш үткәрә. Йыйылыш, хәҙерҙән үк латин хәрефтәренә күсеүҙе тейеш табып, уны ғәмәлгә ашыра башлау өсөн, түбәндәге сараларҙы билдәләй:

Латин хәрефтәре менән бәләкәй генә бер әлифба китабы баҫтырып сығарырға; латин хәрефтәренә күсеү идеяһын таратыу өсөн Ғилми мәркәз эргәһендә ваҡытлы өлкә комитете төҙөргә; мәктәптәрҙә латин хәрефтәрен өйрәнеү түңәрәктәре ойошторорға; өлкә газеталарҙа латин хәрефтәренә өйрәтеү мөйөштәре асырға һәм латин хәрефтәре менән лозунгылар баҫырға[70]. Ваҡытлы өлкә яңалиф комитетенә Сәғит Сүнчәләй, Ғабдулла Шонәси, Әхмәт Хәбиби, Сәғит Рәмиев һәм Ғибад Алпаровтар һайлана.

Ваҡытлы яңалиф өлкә комитете тарафынан башҡорт теленең латин графикаһы нигеҙендә беренсе алфавит проекты төҙөлә һәм ул комитеттең 1924 йылдың 4 октябрендәге ултырышында ҡаралып раҫлана. Был алфавит ун һуҙынҡы һәм 24 тартынҡы өн хәрефтәренән тора.

Был проектта *ҡ*, *ғ* өндәре өсөн айырым хәрефтәр алынмай, алфавиткә индерелгән *к* хәрефе *к* һәм *ҡ* өндәре, ә *g* хәрефе *г*, *ғ* өндәре хәрефе булып ҡулланылырға тейеш була. Уның ҡарауы проектҡа башҡорт телендә бөтөнләй ҡулланылмаған *җ* хәрефе индерелә.

Башҡортостан Халыҡ Комиссарҙары Советенең 1924 йыл, 6 октябрь ҡарары менән Ғилми мәркәз эргәһендәге ваҡытлы яңалиф өлкә комитете урынына Башҡортостан яңалиф үҙәк комитете ойошторола. Был рәсми комитеттең беренсе ултырышы 1925 йылдың 25 февралендә була. Ултырышта яңалифте пропагандалау мәсьәләләре ҡарала. Ғилми мәркәз эргәһендәге ваҡытлы яңалиф өлкә комитете тарафынан төҙөлгән алфавит проектын ҡайтанан ҡарап сығыу өсөн комиссия ойошторола.

Был комиссия алфавит ниндәй принциптәрҙән сығып төҙөлөргә тейеш, иң тәүҙә шуларҙы билдәләй: һәр бер өндөң үҙенә махсус хәреф алына; бер хәреф ике өн урынында ҡулланылмай; ҡушма хә-

---

[69] *Х. Курбатов.* Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы, Казан, 1960, 74-се бит.

[70] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 1275.

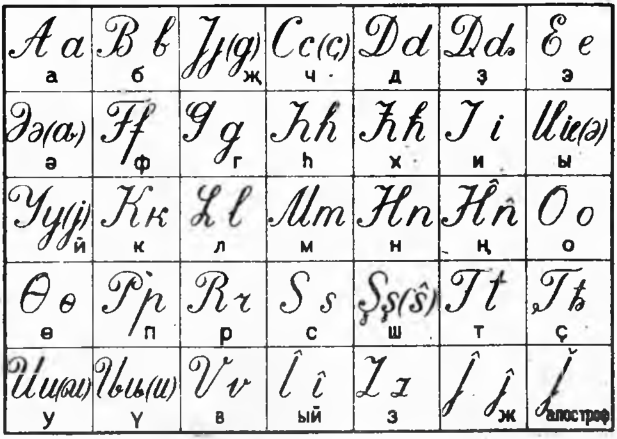

Иҫкәрмә. Йәйәләр эсендә аҙсылык тарафынан тәкдим ителгән хәреф формалары күрһәтелгән.

рефтәр алынмай; латин алфавитендәге хәрефтәр етмәһә, латин хәрефе ҡулланған башҡа милләттәр әлифбаларынан алына, әгәр ҙә улай ҙа етмәһә, латин алфавитендәге хәрефтәр нигеҙендә яңы хәрефтәр яһап алына; шәкелде күбәйтмәүҙе күҙ алдында тотоп, баш хәрефтәр алынмай. Комиссия алфавит проектында 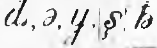 (ҙ, *ә*, *й*, *ш*, *ç*) формаһында алынған хәрефтәрҙе 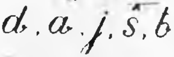 формаһында алырға тәкдим итә. Яңынан алфавиткә ике хәреф өҫтәй: *й* (вау), *ь* (апостроф); был алфавит 36 хәрефтән тора. Комиссияның тәкдимдәре Башҡортостан яңалиф үҙәк комитетенең 1925 йылдың 20 март ултырышында ҡабул ителә.

Ләкин комиссия алфавитте ҡарағанда үҙе билдәләгән принциптәрҙән ситкә сыға: *ҡ*, *ғ* өндәре өсөн айырым хәрефтәр алмай, *g*, *k* (*г*, *к*) хәрефтәре икешәр өн урынында (*g*—*г*, *ғ*, *k*—*к*, *ҡ*) ҡулланылып йөрөргә тейеш булалар. Шунан һуң *ы* өнө ике хәрефтән (*i*, *e-ie*) яһап алына.

Беренсе тюркология съезына әҙерләнеү уңайы менән, яңы алфавит проекты Яңалиф комитетенең 1926 йылдың февралендә булған

a а	b б	ĝ ж	c ч	d д	d ҙ
e э	a ә	f ф	g г	h һ	ħ х
i и	îe ы	j й	k к	l л	m м
n н	n̂ ң	o о	θ ө	p п	r р
s с	ŝ ш	t т	t' ҫ	u у	u ү
v в	î ый	z з	ĵ ж	ŭ вау	' апостроф

ултырышында тағы бер ҡат тикшерелә һәм бер нисә хәрефтең шәкелдәренә үҙгәреш индерелә: j, ıe, t, ь (ж, ы, ç, апостроф) хәрефтәре үҙгәртелеп, ĵ, îe, t', ' формаһында алыналар.

Был алфавит тейешле аңлатмалар менән «Башҡорт аймағы» журналының тюркология съезы материалдарына бағышланған икенсе һанында баҫтырып сығарыла [71].

Проекттың һуҙынҡы өн хәрефтәре бүлеге тураһындағы аңлатмаһында: «Беҙҙең яңы алфавит проектының был бүлеге йылдар буйына эшләнде, һәм ул эшләнеп бөткән. Хәҙерге ваҡытта ул уҡыу йорттарында, стена газеталарында ҙур уңыш менән ҡулланыла, шуға күрә ул киләсәктә үҙгәрмәйәсәк», — тиелә. Ләкин ғәмәлдә улай булып сыҡмай. Бөтә Союз яңалиф үҙәк комитетенең 1927 йылдың июнь айында буласаҡ пленумында яңы төрки алфавитен унификациялаштырыу мәсьәләһе ҡаралырға тейеш була. Шул уңай менән

[71] «Почему мы, башкиры, решили заменить арабский алфавит для башкирской письменности латинским, и почему мы имеем отдельный свой проект нового алфавита?», «Башҡорт аймағы», 1926, № 2, 1—8-се биттәр.

башҡорт алфавите проекты яңынан ҡаралып, уға күп кенүҙгәрештәр индерелә, һәм ул айырым брошюра рәүешендә баҫтырып сығарыла[72]. Был проект буйынса алфавиткә *ҡ*, *ғ* өндәре өсөн айырым хәрефтәр алына (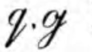); *ҡ*, *ҙ*, *ә*, *х*, *ы*, *о*, *ө*, *ç*, *ый*, *ж* өндәренең хәреф шәкелдәре үҙгәртелә. Элекке проектта был өндәрҙең хәрефтәре 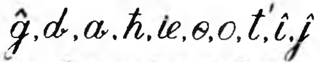 формаһында алынһа, һуңғы проектта 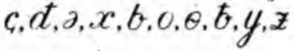 формаһында алына.

Бөтә Союз яңалиф үҙәк комитетенең 1927 йылдың июнендә үткәрелгән беренсе пленумында яңы алфавитте унификациялаштырыу мәсьәләһе ҡарала. Пленум ҡарамағына төрлө республикаларҙан, шул иҫәптән Башҡортостандан да, бөтәһе 16 проект килә.

Яңы алфавитте унификациялаштырыу тураһында ике доклад була. Беренсе докладты Азербайжан вәкиле профессор Чобан-Заде һөйләй. Ул һәр бер өнгә бер хәреф алыу принцибен яҡлай. Икенсе докладты Ҡаҙағстан вәкиле Түрәҡулов яһай. Ул яңы алфавитте ярашлылыҡ һәм сингармонизм закондары нигеҙендә төҙөргә тәҡдим итә. Ярашлылыҡ законы шунан ғибарәт: мәҫәлән, *c* (ч) хәрефе алфавиткә индерелһә лә, ул үзбәк һәм татарҙарҙа *ч* өнө хәрефе (*qac-ҡач*), башҡорттарҙа *с* өнө хәрефе (*qac-ҡас*), ҡаҙаҡтарҙа *ш* өнө хәрефе (*qac-ҡаш*) булып ҡулланылып йөрөргә тейеш. Тимәк, шул бер хәреф икенсе телдәрҙә ниндәй өн хәрефенә тура килә, шул өн хәрефе булып ҡулланыла. Йәки алфавиткә *z* (з) хәрефе индерелә лә, шул хәреф башҡорт алфавитендә *ҙ* өнө хәрефе булып ҡулланылырға тейеш.

Сингармонизм законына таянып, Түрәҡулов һуҙынҡы өндәрҙең ҡалындары өсөн дә, нәҙектәре өсөн дә бер генә форма хәреф алырға тәҡдим итә, сингармонизм законына буйһоноп, улар ҡалын һүҙҙәрҙә ҡалын, нәҙек һүҙҙәрҙә нәҙек уҡылырға тейештәр. Нәҙеклеген күрһәтеү өсөн өҫкә бер нөктә ҡуйырға мөмкин. Мәҫәлән: *bul*, *bu̇l* (**бул, бүл**), *bьl*, *bil* (**был, бил**).

Пленумда ҡатнашыусыларҙың күпселеге, шул иҫәптән Башҡортостан вәкилдәре лә, Түрәҡуловтың был тәҡдименә ҡаршы сығалар. Мәҫәлән, Ш. Манатов үҙенең сығышында, ярай, *z* хәрефен

[72] Яңы башҡорт әлифбаһы (проект), Башҡортостан яңы әлифба комитете нәшере, Өфө, 1927.

Aa а	Bʙ б	Cc ч	Çç җ	Dd д	Ee э
Əə ә	Ff ф	Gg г	Ƣƣ ғ	Hh һ	Ii и
Jj й	Kk к	Ll л	Mm м	Nn н	Ꞑꞑ ң
Oo о	Ɵɵ ө	Pp п	Qq ҡ	Rr р	Ss с
Şş ш	Tt т	Uu у	Vv в	Xx х	Yy ү
Zz з	Ƶƶ ж	Ьь ы			

ҙ өнө урынында ҡулланайыҡ, ти, ә башҡорт телендә з өнө менән әйтелә торған һүҙҙәр ҙә бар, уларҙы нисек яҙырбыҙ, ти.

Ысынлап та, был принцип буталсыҡ ҡына тыуҙыра. Мәҫәлән, *c* (ч) хәрефе башҡорт телендә *c* өнө хәрефе булып йөрөй икән, ләкин шуның менән бергә *ч* өнө менән әйтелә торған һүҙҙәр ҙә бар бит, уларҙы нисек яҙырға кәрәк. Пленумда ҡатнашыусыларҙың береһе: «Был алфавиттәрҙе берләштереү түгел, ә телдәрҙе берләштереү булып сыға», — тип бик дөрөҫ әйткән.

Шунан һуң пленумда баш хәрефтәр мәсьәләһе бик нык бәхәс тыуҙырған. Баш хәрефтәрҙе алыуға ҡаршы кешеләр, ғәрәп алфавитендә лә шәкелдәр күплегенән йөҙәп бөткәйнек, әгәр баш хәрефтәрҙе алһаҡ, латин алфавитендә лә шәкелдәр күп булаҫаҡ, тиҙәр.

Бик ҡыҙыу бәхәстәрҙән һуң төрки телдәре өсөн берләштерелгән алфавит ҡабул ителә, һәм ул «Берләштерелгән яңы төрки әлифбаһы» тип атала. Был алфавит 33 хәрефтән тора, баш хәрефтәр алыналар[73].

[73] Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита. М., 1927, 107—151, 159—167-се биттәр.

Берләштерелгән алфавит ҡабул ителгәс, башҡорт теленең яңы алфавите, тағы бер ҡат ҡаралып, рәсми рәүештә ҡабул ителә. Берләштерелгән алфавиттәге хәрефтәр бөтәһе лә үҙгәрешһеҙ алыналар. Шуларға тағы башҡорт теленең специфик өндәре өсөн өс хәреф — ƀ.đ.ƃ (*ç, ʒ, ый*) хәрефтәре өҫтәлә. Шулай итеп, башҡорт алфавите 36 хәрефтән тора: шуларҙың 10-ы — һуҙынҡы өн, 26-һы — тартынҡы өн хәрефтәре.

Башҡорт алфавитендә баш хәрефтәр ҙә алына, ләкин быға ҡаршы килеүселәр ҙә була. Улар, әгәр баш хәрефтәрҙе алһаҡ, ғәрәп алфавитендәге шикелле, шәкелдәр күбәйә, тиҙәр. Х. Ғәбитов үҙенең «Яңы башҡорт әлифбаһының имләһе тураһында» тигән мәҡәләһендә: «Ғәрәп хәрефтәрен ташлауҙағы төп ауырлыҡтарҙың берәүһе һәм өлкәне шәкел күплеге булһа, яңы төрки хәрефтәрендә был ауырлыҡты тағы ла ҡабатлауҙан бөтә көсөбөҙ менән һаҡланырға тейешбеҙ. Әгәр беҙ яңы төрки хәрефтәрендә баш хәреф ҡабул итһәк, тағы ла шул уҡ дүрт төрлө шәкелде ҡабул итеү тигән һүҙ була. Шуның өсөн дә яңы төрки хәрефтәрендә Европаның иҫке ғәҙәтенән ҡалма «баш хәреф» алынырға тейеш түгел, тибеҙ беҙ», — ти[74]. Авторҙың баш хәрефтәрҙе алыуға ҡаршы килтергән дәлилдәре менән, әлбиттә, килешеп булмай. Ул ғәрәп алфавитенең иң ҙур төп етешһеҙлеге итеп, шәкелдәр күплеген ала. Шәкелдәрҙең күплеген ғәрәп алфавитенең етешһеҙ яҡтарынан береһе итеп алып була, ләкин уның төп етешһеҙлеге ул түгел, ғәрәп алфавитенең төрки телдәре фонетик системаһына яуап бирмәүе — бына уның төп етешһеҙлеге шул. Баш хәрефтәр Европаның иҫкелек ҡалдығы, тип әйтеүенең дә һис бер фәнни нигеҙе юҡ. Баш хәрефтәр иҫкелек ҡалдығы булған артыҡ шәкелдәр түгел, яҙыуҙа уларҙың әһәмиәте бик ҙур, улар яҙыуҙың айырым мәғәнәгә эйә булған кәрәкле бер элементе булып иҫәпләнә. (Яңғыҙлыҡ исемдәрҙе уртаҡлыҡ исемдәрҙән айырыу һ. б.)

ҡ, ғ өндәре өсөн айырым хәрефтәр алыу мәсьәләһендә лә ике төрлө ҡараш була. *ҡ, ғ* өндәре өсөн айырым хәреф алмау яғында тороусылар ул өндәрҙе айырым фонема итеп иҫәпләмәйенсә, *к, г* өнөнөң ҡалын варианты итеп кенә ҡарайҙар, уларҙың фекеренсә, *к, г* өндәре нәҙек һуҙынҡылар эргәһендә килһә — нәҙек, ҡалын һуҙынҡылар эргәһендә килһә — ҡалын әйтелә. Шуға күрә тәүге

---

[74] *Х. Ғәбитов.* Яңы башҡорт әлифбаһының имләһе тураһында, «Башҡорт аймағы», 1927, № 3, 29-сы бит.

проекттарҙа ҡ, ғ өндәре өсөн айырым хәрефтәр алынмай. Берләштерелгән төрки алфавитендә был өндәр өсөн айырым хәрефтәр алына, шунан инде башҡорт теле алфавитендә лә алырға булалар. Был турала 1927 йылдың декабрендә Өфөлә булып үткән Беренсе яңалиф конференцияһы ҡарарында: q, k, g, ƣ хәрефтәрен унификацияға буйһоноп, дүрт шәкелдә ҡалдырырға, тип әйтелә.

Башҡорт теленең рәсми ҡабул ителгән яңы алфавите

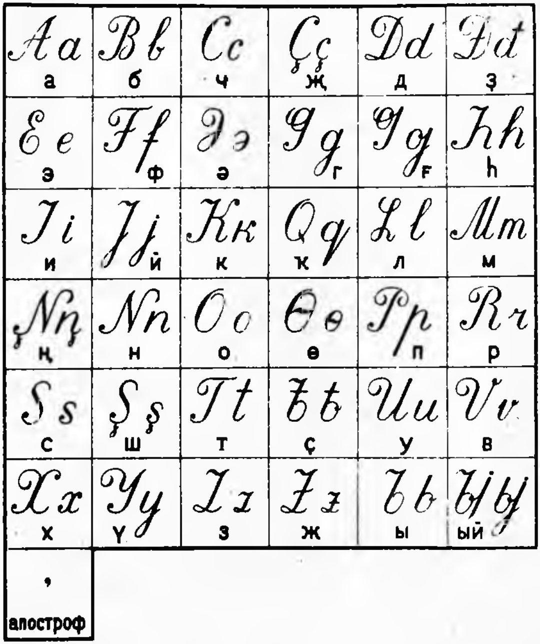

Беренсе тюркология съезына әҙерлек уңайы менән 1925 йылда Мәскәү яңалиф комитете тарафынан төҙөлөп, РСФСР Мәғариф Халыҡ Комиссариаты эргәһендә үткәрелгән кәңәшмәлә раҫланған план буйынса яңалифкә күсеү 1945 йылда тамам булырға тейеш була. Был план буйынса яңалифкә күсеү түбәндәгесә билдәләнә:

1925—1930 йылдар — алфавитте фәнни эшләү, яңы хәрефтәр өсөн шрифттәр әҙерләү; булған хәреф йыйыусыларҙың 50 процен-

тен ҡайтанан әҙерләү; II баҫҡыс мәктәптәр һәм юғары уҡыу йорттары өсөн ҡайһы бер дәреслектәр баҫтырып сығарыу;

1931—1935 йылдар — икенсе баҫҡыс мәктәптәр өсөн булған дәреслектәрҙең бөтәһен дә ҡайтанан баҫтырыу; юғары уҡыу йорттары өсөн фәнни хеҙмәттәр, пособиеләр баҫтырып сығарыу; беренсе баҫҡыс мәктәп уҡыусыларын яңы алфавит менән таныштырыу; тарих һәм география карталары баҫтырыу; яңы алфавит менән газета, журналдар сығарыу; әҙәби әҫәрҙәр баҫтырыу.

1936—1940 йылдар — юғары уҡыу йорттарын яңалифкә күсеүгә әҙерләү; бөтә дәреслектәрҙе яңы алфавит менән баҫтырыу; мәктәптәрҙә яңы алфавит менән уҡытыуҙы индереү; ғәрәп хәрефе менән уҡыуҙы икенсе баҫҡыс мәктәптәрҙең юғарғы кластарында ғына ҡалдырыу; газеталарҙы яңы алфавитҡа күсереү.

1940—1945 йылдар — тулыһынса латинға күсеп бөтөү [75].

Ләкин бөтә милли республикаларҙа һәм өлкәләрҙә латин хәрефтәренә күсеү хәрәкәтенең көндән-көн көсәйә барыуы был планды емерә. Башҡортостанда ла был хәрәкәт бик көслө була. Бик күп һанда латин алфавите дуҫтары түңәрәктәре төҙөлә. 1928 йылдың аҙағына инде уларҙың һаны 500-ҙән артып китә, кантондарҙа яңалиф комитеттәре ойошторола. Комсомол был өлкәлә актив эш алып бара. ВЛКСМ-дың Башҡортостан өлкә комитете бюроһы 1927 йылдың сентябрендә был хаҡта махсус ҡарар ҡабул итә. Яңалифсә уҡый-яҙа белмәгән бер генә комсомол да булырға тейеш түгел тигән лозунгыны ҡуя.

1928 йылдың 7 июлендә Башҡортостан Үҙәк Башҡарма Комитете яңы алфавитте рәсми дәүләт алфавите итеп ҡарар сығара һәм Башҡортостанда яңы алфавитҡа күсеүҙең биш йыллыҡ планы төҙөлә. Был план буйынса яңы алфавитҡа күсеү түбәндәгесә билдәләнә:

1. Яңы алфавитте мәктәптәрҙә 1928/29 уҡыу йылынан индерә башларға. 1931/32 уҡыу йылында I—II кластарҙың 100 проценте, III—IV кластарҙың 75 проценте яңы алфавитҡа күсергә тейеш булалар.

2. Бөтә газета, журналдар 1932 йылда яңы алфавитҡа бөтөнләй күсеп бөтөргә тейеш булалар. Ҡыҫҡаһы, был план буйынса яңы алфавитҡа күсеү 1932 йылда тамам булырға тейеш була. Ләкин яңы алфавитҡа күсеү хәрәкәтенең көслө рәүештә йәйелеүе, үҫеүе

---

[75] Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номере 1505.

һөҙөмтәһендә, был план ҡыҫҡартыла. Башҡортостан хөкүмәте яңы алфавиткә күсеүҙе 1930 йылдың беренсе ғинуарына тамамлау тураһында ҡарар ҡабул итә, һәм был ҡарар Советтәрҙең Башҡортостандың 10 йыллыҡ юбилейенә арналған VII съезында раҫлана.

Латин хәрефтәре менән китаптар 1928 йылдан сыға башлай. Нәшриәт органдарынан ғәрәп хәрефтәренең нисек сығарыла барыуын түбәндәге таблица[76] менән күрһәтергә мөмкин:

Йылдар	Башҡорт телендә нисә китап баҫтырып сығарылған	Шуларҙан	
		латинләштерелгән алфавит менән	ғәрәп алфавите менән
1917	1	—	1
1927	86	—	86
1928	132	18	114
1929	100	37	63
1930	181	148	33
1931	203	199	4
1932	284	284	—

Шулай итеп, 1932 йылда инде ғәрәп хәрефе нәшриәт органдарынан бөтөнләй ҡыҫырыҡлап сығарып бөтөрөлә.

Башҡорт әҙәби теленең латинләштерелгән алфавит нигеҙендәге орфографияһы 1930 йылда төҙөлә һәм ул, Башҡортостан Үҙәк Башҡарма Комитете Президиумы тарафынан раҫланып, баҫылып сыға[77].

Орфография ете бүлектән тора. Беренсе бүлектә башҡорт әҙәби теле орфографияһының дөйөм нигеҙҙәре тураһында әйтелә. Алфа-

---

[76] *Ф. Исхаков.* Введение нового алфавита в Башкирии. (Сборник «Алфавит Октября», М.—Л., 1934, 48-се бит.)

[77] «Башҡорт теле имләһе». Өфө, 1930, 39-сы бит.

виттә 10 һуҙынҡы, 26 тартынҡы, бөтәһе 36 хәреф алына, һүҙ уртаһында өндәрҙе өҙөп әйтеү өсөн апостроф (') ҡулланылырға тейеш (*məs'ələ*). Орфографияла төп принцип итеп фонетик принцип алына, ҡайһы бер урындарҙа фонематик-морфологик принцип тә ҡулланыла (*вөgөngө, unber*, әйтелеше — *вөgөŋgө, umber*). Рус теленән ингән һүҙҙәр шулай уҡ фонетик принципта яҙылалар. Был хаҡта «Сит телдәрҙән ингән термин һәм һүҙҙәр өсөн әҙәби телдә алынған өндәр еткән тиклем дөрөҫ әйтеү нигеҙ итеп алына. Башҡорт теленә инеп, күптән үҙләшеп киткән сит тел һүҙҙәренең әйтелеше ялпы телендәгесә ҡала», — тиелә (8-се бит).

Икенсе бүлектә өндәрҙең дөрөҫ яҙылышы тураһында ҡағиҙәләр бирелә. Иренләшеү, сингармонизм законы һүҙҙәрҙең аҙағына тиклем һаҡлана. Тамыр һүҙҙәрҙә һәм тоташ яҙыла торған ҡушма һүҙҙәрҙә *q, к* өндәре *q, g* менән сиратлашалар (*toq, toqo, jək, jəgə, Qaraqol*); башҡорт һүҙҙәрендә һүҙ башында *p*, аҙағында *b* яҙылмай, *b, p* яҙыла (*bьsaq, кyrep*); рус теленән ингән һүҙҙәрҙә һүҙ башында *p* яҙылышы һаҡлана, ә аҙаҡта *b* яҙылышы һаҡланмай — *p* яҙыла (*plan, кlup*); сифаттарҙың аҙағы *i* менән, ә исемдәр аҙағы *ej, ьj, oj, өj* менән яҙыла (*xərbi, Vəlej, Taxavьj, Qoloj, Xөsnөj*); рус теленән ингән һүҙҙәрҙә *ы* урынына *ьj* яҙыла (*Rьjndin*); *h* хәрефе һүҙ башында, уртаһында, ялғауҙар башында, ә *ƀ* — тамыр һүҙ аҙағында, бойороҡ ҡылым аҙаҡтарында яҙыла (*hьv, kilhə, baƀ*). бер һуҙынҡы аша ике *h* йәки ике *ƀ* килмәй, тәүгеһе *h*, ә икенсеһе *ƀ* булып килә (*hoƀqo, hiƀkənev*); һүҙ башында ике тартынҡы өн килгәндә, улар алдында һәр ваҡыт *e, ь* яҙыла (*ьqsьm, erкet*), бындай осраҡтарҙа рус теленән ингән һүҙҙәрҙә *e, ь* яҙылмай (*stansa, stinə, stakan*); һүҙ башында килгән *r, v* артынан *a, ə* килһә, ул ваҡытта *r, v* алдынан *ь, e* яҙылмай (*vaqьt, Rəsəj, rəsem*).

Өсөнсө бүлектә ялғауҙарҙың дөрөҫ яҙылышы тураһында ҡағиҙәләр бирелә. Бөтә ялғауҙар ҡушып яҙылалар. Дүртенсе бүлектә айырым һүҙҙәрҙең яҙылышы тураһында әйтелә: «ине» ярҙамлыҡ ҡылымы *-ҡан-кән, -ған-гән* ялғауҙарына бөткән ҡылымдарға ҡушып яҙыла (*qajtqajnь, kilgəjne*); ҡушма ҡылымдар

айырым яҙылалар (*apкil* түгел, *alьp кil*); киҫәксәләр айырым яҙылалар (*qalьn dьr, кitap tьr, barhьn da, кilgən dəhə);* һорау киҫәксәһе ҡушып яҙыла (*ulmь*); бойороҡ ҡылымдағы *һана-һәнә* айырым яҙыла (*bar hana, кil hənə).*

Бишенсе бүлектә апостроф яҙылышы хаҡында әйтелә.

Алтынсы бүлектә рус теленән ингән һүҙҙәр яҙылышы хаҡында ҡағиҙәләр бирелә. Бында рус теленең специфик өндәре башҡорт телендә ниндәй хәрефтәр арҡыры бирелеүе тураһында һүҙ бара. Был хаҡта орфографияла: «Сит телдәрҙә башҡорт телендә булмаған *е, я, ч, о, в, ц* өндәре бар. Бындай өндәр сит һүҙҙәр арҡыры әҙәби телгә инеү өҫтөндә булһалар ҙа, уларҙың һәр ҡайһыһы өсөн яңы хәрефтәр алынмай. Шуның өсөн дә сит телдән ингән һүҙҙәр, башҡорт әҙәби теле өсөн алынған хәрефтәр еткәнсе дөрөҫ яҙылып, етмәгәндә башҡорт теленә буйһондоролалар», — тип әйтелә (30-сы бит). Шунан һуң рус телендәге айырым өндәр урынына башҡорт телендә ниндәй хәрефтәр яҙылырға тейешлеге тураһында һанап кителә. Рус телендәге *а* өнө урынына *а, ә* яҙыла (*кanal, Vəsilej); е* өнө урынына *i, jə(silsəvit, jəvrəj , Jəgyr; я — jə, ja (Jalta, Jəкef); в — v, f (vagun, safxuz); о — ь, u, a, ө (vulьs, Dun, Danbas); ц — s, ts (sirкəv, aкsejə, aкatsejə); ия, ие, зм — ejə, zem (Anglejə, кammunizem); иа, еа — eja (pralitarejat, tejatьr).*

Етенсе бүлектә баш хәрефтәр яҙылышы хаҡында ҡағиҙәләр бирелә: өлкә, республика, район ойошмалары, ҡала, ауыл, күл, йылға, урам, учреждение, мәктәп, йәмғиәт, ширкәт, китап, газета, журнал исемдәре баш хәреф менән яҙылалар; бер нисә һүҙҙән торһалар, һәр бер һүҙе баш хәреф менән яҙыла, тиелә (*Estərletamaq, Timer Arqa* (тау исеме), *Өfө Pidvurь, Qala Səvite);* яңғыҙлыҡ исемдән килгән сифаттар бәләкәй хәреф менән яҙыла (*orombur qavьnь, qazan sitege, məsкəv malь).*

Ғөмүмән алғанда, орфография башҡорт теленең үҙенсәлектәрен шаҡтай иҫкә алып төҙөлгән. Ләкин шуның менән бергә етешһеҙ яҡтары ла күп кенә. Был етешһеҙлектәр ике төркөмгә бүленә: беренсе төркөмө орфографияның эшләнеп етмәүенән килгән етешһеҙлектәр. Мәҫәлән, ҡушма һүҙҙәр яҙылышы тураһында орфографияла бер нәмә лә әйтелмәй. Баш хәрефтәр яҙылышы бик өҫтән эшләнгән, ҡушма яңғыҙлыҡ исемдәрҙең бөтәһе лә баш хәреф менән яҙыла, тип дөйөм рәүештә генә әйтелә, дифференциация яһалмай. Шул арҡала Ағиҙел, ҡала советы, Борай ауыл советы кеүек исемдәрҙә лә һәр бер һүҙ баш хәреф менән яҙылырға тейеш була (*Qala*

Səvite, *Boraj Avъl Səvite*). Бер үк характерҙәге яҙылыштарҙа берҙәмлек юҡ, мәҫәлән, әҙәби, Вәли кеүек һүҙҙәрҙә беренсеһендә *i*, икенсеһендә *ej* яҙыла (*xərbi*, *Vəlej*). Икенсе төркөм етешһеҙлектәр латинләштерелгән алфавиттең кәмселектәренә бәйле етешһеҙлектәр. Был — нигеҙҙә рус теленән ингән һүҙҙәрҙең яҙылышына ҡайтып ҡала. Латинләштерелгән алфавиттә рус телендәге ҡайһы бер өндәр өсөн хәрефтәр булмау рус теленән ингән һүҙҙәрҙе боҙоп яҙыуға юл ҡалдыра. Мәҫәлән, башҡорт теленең үҙ һүҙе матур ҙа, рус теленән ингән мотор һүҙе лә бер төрлө яҙылалар (*matur* — матур, *matur* — мотор), цех, техника һ. б. ошоноң һымаҡ һүҙҙәр *six*, *tixnikə* (сих, тихникә) рәүешендә яҙылалар.

Орфографияны практик ҡуллана башлағас, был етешһеҙлектәр яҙыуҙа буталсыҡ тыуҙыралар. Шуға күрә 1933 йылдың май айында орфографияның бәхәсле мәсьәләләрен тикшереү өсөн ҡала конференцияһы саҡырыла. Конференцияла был мәсьәлә буйынса докладты Ғәббас Дәүләтшин яһай. Конференцияла рус телендәге *o* һәм *e* өндәрен алыу-алмау мәсьәләһе иң бәхәсле мәсьәләләрҙең береһе була. Конференцияла ҡатнашыусыларҙың ҡайһы берҙәре (Зәкәриә Абитаев, Бәшәр Хәсән һ.б.) *o*, *e* өндәрен алыуға ҡаршы булалар, улар, *o*, *e* өндәрен алып, массанан алыҫлашабыҙ, халыҡ телендә ул өндәр юҡ, тиҙәр. Ҡайһы берҙәре (мәҫәлән, Ғабдулла Амантай, Усман Хөсни һ. б.) *o* өнөн генә алырға кәрәк, тиҙәр. У. Хөсни *o* өнөн алып ялпыны етәкләһәк, ә *e* өнөн алып, алға ла сабып китергә тейеш түгелбеҙ, ти.

Конференция *o* өнөн алырға була. Ләкин һуңынан *e* өңөн дә алырға ҡарар ителә. Шул конференцияла ҡабул ителгән ҡарар нигеҙендә, орфография ҡағиҙәләре ҡайтанан ҡаралып, үҙгәрештәр индерелә һәм 1934 йылда яңы редакцияла баҫылып сыға[78].

ç (ж) хәрефе алфавиттән төшөрөлә. «БыҒаса алфавиттә урын алып килгән *ç* хәрефе башҡорт әҙәби телендә ҡулланмау сәбәпле, алфавиттән төшөрөп ҡалдырыла», — тиелә орфографияла.

Орфографияға индерелгән үҙгәрештәрҙең күбеһе рус теле аша ингән һүҙҙәрҙең яҙылышына ҡағыла. Улар түбәндәгеләр: *o*, *e* хәрефтәре һәр береһе икешәр өн урынына ҡулланырға булғанлыҡтан, рус теле аша ингән һүҙҙәрҙә *o*, *e* яҙылышы һәр бер урында һаҡлана. Элек *matur*, *tixnik* (матур, тихник) рәүешендә яҙып йөрөтөлгән һүҙҙәр хәҙер был орфография буйынса *motor*, *texnik* формаһында яҙылырға тейеш була. Рус теле аша ингән

[78] «Башҡорт теле орфографияһы», Өфө, 1934.

һүҙҙәрҙә *э*, *и*, *у*, *д*, *г* хәрефтәре яҙылышы һаҡлана (*Engel's*, *biologia*, *aktual'*, *zavod*, *doklad*, *nalog*); *v* ике өн хәрефе булып йөрөй (*vaqьt*, *velosiped*); рус телендәге *ю* ижек баштарында *ju*, *jy*, ә бүтән урындарҙа *y* формаһында яҙыла (*junker*, *lyks*); *я* ижек баштарында *ja*, ә бүтән урындарҙа *ә* формаһында яҙыла (*Jalta*, *soja*, *Valә*, *Galә*); рус теле аша ингән һүҙҙәр аҙағында килгән *ия*, *ея* — *ia*, *ea* рәүешендә яҙыла (*partia*, *Korea*); рус теле аша ингән һүҙҙәрҙә *аа*, *иа*, *ио*, *ие*, *еа*, *ео* яҙылыштары һаҡлана, *aa*, *ia*, *io*, *ie*, *ea*, *eo* формаһында яҙылалар (*Aaran qalahь*, *radio*, *okean h. б.*), тамыр һүҙҙәрҙә ҡуш тартынҡылар төшөрөлмәй яҙыла (*klassik*, *gramm*, *kilovatt*, *metall*). 1930 йылда баҫылып сыҡҡан орфографияла ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылыуы тураһында бер нәмә лә әйтелмәгәйне, сөнки ул орфография буйынса рус теле аша ингән һүҙҙәрҙә башҡорт теленең фонетик закондарына буйһондороп яҙылғанлыҡтан, ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы мәсьәләһендә ҡыйынлыҡтар осрамай ине: ялғауҙар яҙылышы сингармонизм законына буйһона ине. Хәҙер инде рус теле аша ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы рус теле орфографияһына бер ни тиклем яҡынлаштырылғас, ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы мәсьәләһен билдәләү ҡыйынлаша төшә, шуға күрә 1934 йылғы орфографияла ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы тураһында айырым параграф бирелә (§ 31). Ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы ялғау алдындағы ижектең ҡалын йәки нәҙек булыуына ҡарап килә: ҡалын ижек булһа — ҡалын ялғау, нәҙек ижек булһа — нәҙек ялғау яҙыла. Ижектәрҙең ҡалынмы, нәҙекме икәнлеге, асыҡ ижектәрҙә — ижек башында йәки аҙағында килгән һуҙынҡыға ҡарап, ябыҡ ижектәрҙә ижек уртаһында килгән һуҙынҡыға ҡарап билдәләнә: ҡалын һуҙынҡы килһә — ҡалын ижек, нәҙек һуҙынҡы килһә — нәҙек ижек була.

Нәҙек һуҙынҡылы ябыҡ ижектәрҙең өс төрлөһө был дөйөм ҡағиҙәгә буйһонмай: аҙағы берҙән артыҡ тартынҡыға йәки *-ер* формаһында бөткән, *е* алдынан *с*, *ш*, *ч*, *з*, *ж* өндәре булған ябыҡ ижектәрҙә ялғауҙар ҡалын яҙыла (*temptar*, *pionerь*, *sextar*, *cextar*).

Шунан ҡушма һүҙҙәр яҙылышы бер ни тиклем киңәйтеп бирелә; *и* өнөнә бөткән сифаттар менән исемдәр яҙылышы берләштерелә, икеһендә лә *и* яҙыла (*xәrbi*, *Vәli*).

Орфографияға индерелгән төп үҙгәрештәр бына шуларҙан тора. Әлбиттә, был үҙгәрештәрҙе индергәндән һуң, орфография бер ни тиклем яҡшыра, бигерәк тә рус теле аша ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы

шактай якшыртыла. Ләкин һаман әле орфографияла күп кенә мәсьәләләр асыкланып етмәй. Шуға күрә матбуғатта орфография тураһында фекер алышыуҙар тукталмай. Бигерәк тә 1937 йылдың июнендә сакырыласак тел конференцияһы алдынан башкорт әҙәби теле орфографияһының айырым мәсьәләләре буйынса матбуғатта күп кенә мәкәләләр баҫылып сыға. Фекер алышыуҙа катнашыусылар үҙҙәренең мәкәләләрендә күберәк ялғауҙар, кушма һүҙҙәр, баш хәрефтәр һәм рус теле аша ингән һүҙҙәр яҙылышы мәсьәләләренә тукталалар [79].

Рус теле аша ингән һүҙҙәрҙе мөмкин тиклем үҙгәртмәй яҙыуҙы тәкдим итәләр. Ләкин шуның менән бергә кайһы бер авторҙар рус теле аша ингән бөтә һүҙҙәрҙе лә фонетик принциптә, халык телендә әйтелгәнсә, яҙырға кәңәш бирәләр. Мәҫәлән, укытыусы Ш. Сөләймәнов рус телендәге *о*, *е*, *в* өндәрен алмаҫка тәкдим итә. Рус телендәге *я* хәрефенең башкорт телендә әллә нисә төрлө яҙылыуын әйтеп, бер генә формала *ьja* формаһында яҙырға кәрәклеген әйтә (*partьja*, *kamisьja*); **клуб**, **доклад**, **архив** кеүек һүҙҙәрҙе, әйтелгәнсә, *klup*, *daklat*, *ərxif* формаһында, ә һүҙ аҙағындағы куш тартынкыларҙың береһен генә яҙырға тәкдим итә[80].

1937 йылда тел конференцияһы сакырылмай. Шулай ҙа фекер алышыу барышында орфография тураһында матбуғатта әйтелгән тәкдимдәрҙе иҫкә алып, 1938 йылда башкорт әҙәби теле орфографияһының яңы проекты төҙөлөп, баҫтырып сығарыла [81].

Был орфография бынан элек төҙөлгән орфографияларға карағанда тулырак эшләнгән була. Алфавиттән *ьj* хәрефе төшөрөлә, 9 һуҙынкы, 25 тартынкы, бөтәһе 34 хәреф алына. Рус теле аша

---

[79] *К. Әхмәр.* Башкорт әҙәби теле грамматикаһы һәм орфографияһының кайһы бер мәсьәләләре, «Башкортостан», 16.XII.1936; *Ә. Харисов.* Башкорт яҙма теленең бөгөнгө хәле кайһы бер асыклауҙарҙы һорай, «Башкортостан», 20.XII. 1936; *Гәрәй Ярлыкапов.* Башкорт әҙәби теле һәм орфография кағиҙәләре тураһында бер нисә һүҙ, «Башкортостан», 12.XII.1936; *Камил Буранғолов.* Башкорт әҙәби теле орфографияһының һәм грамматикаһының кайһы бер мәсьәләләре, «Башкортостан», 14.I.1937; *Рауил Сабашев.* Башкорт теле орфографияһының кайһы бер мәсьәләләре тураһында, «Башкортостан», 1. IV.1937; *У. Хөсни.* Башкорт теле грамматикаһының кайһы бер мәсьәләләре, «Башкортостан», 15.III.1937; *Ғөзәйерова.* Башкорт теленең фәнни грамматикаһы тураһында, «Башкортостан», 10.IV.1937; *Т. Башев.* Башкорт телендә кайһы бер һүҙҙәр тураһында, «Башкортостан», 21.IV. 1937.

[80] *Ш. Сөләймәнов.* Башкорт теле орфографияһы тураһында, «Башкортостан», 12.XII.1936.

[81] «Башкорт әҙәби теленең орфографияһы (яңы проект)», Өфө, 1938.

ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы бер аҙ камилләштерелә. Был хаҡта орфографияла: «Интернациональ халыҡ-ара һүҙҙәрҙең башҡорт орфографияһы буйынса дөрөҫ яҙылышын билдәләү өсөн критерий итеп, ул һүҙҙәрҙең рус әҙәби телендәге яҙылышы формаһы алына һәм башҡорт алфавите бирә алған тулылыҡта үҙгәртмәй яҙыу мәжбүр ителә», — тиелә (6-сы бит).

Рус теле аша ингән һүҙҙәр яҙылышы буйынса, элекке орфографияға ҡарағанда, түбәндәге үҙгәрештәр индерелә: *а* яҙылышы бөтә урында һаҡлана (*antenna, sistema*); һүҙ башында, ижек башында *е* башҡорт телендә *je* формаһында яҙыла (*Jegor, Jefim, ов'jekt*), *ё* урынына *ч, ж* өндәренән һуң *o*, ә башҡа урындарҙа *jo* яҙыла (*ucot, montjor, aktjor*); *ч* — башҡорт теле фонетикаһына эйәреп, *s* йәки *ş* менән алмаштырып яҙылмай (*Capajev, nacalnik*); *з, с* хәрефтәре үҙгәртелмәй яҙылалар (*rus, samavьr*); *щ* — һүҙ башында һәм уртала һуҙынҡы һуңында килгәндә *şc*, бүтән урындарҙа *ş* хәрефе менән бирелә (*Şcerbakov, naborşik, pomeşcik, plaş*); *э* яҙылышы һәр бер урында һаҡлана (*Engel's, poema*); *в* урынына *v* яҙыла (*sovxoz, avtor, aktiv*); *нк, нг* бөтөмдәренә бөткән һүҙҙәрҙә зат ялғауҙары *ьhь* формаһында килә (*bankьhь, lozungьhь*); *ист, ст, сть* бөтөмлө һүҙҙәрҙә *т* хәрефе, тамыр һәм нигеҙ һүҙҙәрҙә генә яҙылып, ялғауҙар ҡушылғанда төшөрөлә (*Sovet vlasь, xalьq artisь*); *ый, ий* бөтөмлө һүҙҙәр *i* менән яҙыла (*M. Gor'ki, B. Majakovski, N. Belьj*); *ск* бөтөмлө яңғыҙлыҡ исемдәр *ski* формаһында яҙыла (*Sverdlovski, Minski*).

Башҡорт теленең күп кенә һүҙҙәре был проект буйынса фонематик-морфологик принциптә яҙылырға тейеш була. Был турала: «Быға тиклем ҡулланылған орфография, байтаҡ өлөшөндә фонетик принципкә нигеҙләнеү менән, ҙур етешһеҙлектәрҙе эсенә ала ине. Был яңы проект фонетик принципте бөтөнләй сығарып ташламай. Ләкин кәрәкле урында морфологик принципте ҡулланыу менән орфографияла усовершенствование индерә», — тиелә (7-се бит). Шул ҡағиҙә нигеҙендә өсөнсө зат хәҙерге заман хәбәр һөйкәлеше ҡылымының аҙағы *i* менән (*әrsi, beji, jөri*); *о—ө* хәрефтәре тамыр һәм нигеҙ һүҙҙәрҙә генә яҙылырға (*ololьq, Өfөneke, bolottь*); исем ҡылым аҙаҡтары — *у, ү* менән (*qajtu, baru, kily, byly*); ғәрәп-фарсы һүҙҙәре шул телдәрҙә йөрөтөлгәнсә (*әdәbi, nadan, qәderle, әdәm, qәdәr*) яҙылырға тейеш була.

Ҡушма һүҙҙәр яҙылышы хаҡында проектта бирелгән ҡағиҙәләр буйынса, ике тамыр йәки нигеҙ һүҙҙән торған ҡушма һүҙҙәр, бер баҫым менән әйтелеп, бер предметкә исем йәки термин уры-

нында ҡулланылһа, тоҭаш яҙылалар. Ике һүҙҙән торған ҡушма сифаттар, рәүештәр, ҡылым һорауҙары, *ал* һүҙе менән килгән ҡушма ҡылымдар, көсәйтеү дәрәжә сифаттары, һорау киҫәксәһе менән ярҙамсы ҡылым *икән*, *уҡ-уҡ*, *гына-генә*, *ҡына-кенә*, *даһа-таһа*, *ҙаһа* киҫәксәләре тоташ яҙыла:

Agidel, Aqdinged, nişləp; *atakyrkə*, *qaraju* (ҡара айыу), *'artaban*, *xalьqara*, *hərber*, *bernisə*, *hiskem*, *hajlavaldь*, *kiləlməne*, *qajtalmanь*, *kyrəlməjəsək*, *baramikən*, *appaq*, *qajtqasuq*, *kilgəsyk*, *kypkenə*, *juqtaha*.

Шунан һуң айырым һүҙҙәр үҙгәртеп алына (*belən*, ул — *anьŋ*, *anь*, *anan*, *anda*, *alaj*, *andaj*).

Рәт һаны ялғауы бөтә цифрҙар һуңында ла — рим цифрымы, ғәрәп цифрымы — дефис аша яҙылырға тейеш була (*XVII-se sjezd*, *1924-se jьl*, *5-se mart*).

Ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы элекке орфографияла һуңғы ижеккә ҡарап билдәләнә ине, ә был проектта ялғау алдындағы өндөң ҡалын йәки нәҙек әйтелеүенә ҡарап билдәләнә (*udarniktar*, *revolytsionerь*, *marksistar*, *Gor'kigə*).

Бер нисә һүҙҙән торған яңғыҙлыҡ исемдәрҙең һәр бер һүҙе баш хәреф менән яҙыла: *Bøjøк Oktəber' Sotsialistiк Revolytsiahь*, *Sovet Sotsialistiк Respublikalarь Sojuzь*, *Øfø Rajon Finans Bylege*, *Bajazit Avьl Sovetь*.

Күренеүенсә, был проектта элекке орфографияларға ҡарағанда күп кенә асыҡлауҙар, өҫтәлмәләр, үҙгәртмәләр индерелгән. Уларҙың күбеһе, әлбиттә, орфографияны камилләштереүгә юнәлдерелгәндәр. Ләкин шуның менән бергә ҡайһы бер үҙгәртмәләр башҡорт теленең үҙенсәлеген иғтибарға алып етмәүҙе лә күрһәтеп торалар (мәҫәлән, хәбәр һөйкәлеше ҡылымы аҙаҡтарын *и* менән, исем ҡылым аҙаҡтарын *у* менән яҙыу һ. б.). Ҡушма һүҙҙәр яҙылышы эшләнеп етмәгән. Проектта беренсе һүҙе сифат йәки айырым исем булып килгән ҡушма исемдәр айырым яҙылалар, тип әйтелә лә (50-се бит), шуға миҫал итеп *qara harьq*, *aq harьq* һәм башҡа ошоноң һымаҡ һүҙҙәр килтерелә. Ә бер нисә бит алда, ата ҡаҙ, аҡ айыу кеүек һүҙҙәр тоташ яҙылалар, тип әйтелә (46-сы бит).

Проектта 1937 йылдың тәьҫире лә һиҙелеп ҡала. Дөйөм принциптәр бүлегендә: «Тел төҙөлөшө өлкәһендә ҙур политик бурыс

булып, буржуаз милләтселәр тарафынан үткәрелгән ҡоротҡослоҡ эҙемтәләрен бөтөрөү бурысы тора», тиелә (7-се бит).

Был проект йәмәғәтселек фекерен алыу өсөн баҫтырып таратыла. Уҡытыусылар, уҡыусылар, телселәр, газета редакцияларында, нәшриәт органдарында эшләүселәр һ. б. ҡатнашлығында проект тикшерелә, өйрәнелә. Шунан бер ни тиклем үҙгәрештәр менән 1939 йылда Башҡортостан Верховный Совете Президиумы тарафынан раҫланып, баҫылып сыға[82]. Хөкүмәт раҫлауына бирер алдынан проект ҡайтанан ҡарап сығылып, уға түбәндәге үҙгәрештәр индерелә: исем ҡылым аҙаҡтарында *у*, өсөнсө зат хәҙерге заман хәбәр һөйкәлеше ҡылымдары аҙағында *и* яҙыу тураһындағы ҡағиҙәләр төшөрөп ҡалдырыла, уларҙы элеккесә исем ҡылым аҙаҡтарында *ыу-еү*, *оу-өү*; хәбәр ҡылымда *й*, *ей*, *ый*, *ой-өй* яҙыла; *о-ө* яҙылышы һүҙҙең аҙағына тиклем һаҡлана; рус телендәге *щ* башҡорт телендә һәр урында *şc* (шч) рәүешендә яҙыла (*Şcukin*, *plaşc*); беренсе һүҙе асыҡлау мәғәнәһендә килгән бөтә ҡушма һүҙҙәр айырым яҙылалар (аҡ айыу, ҡара айыу, ата ҡаҙ, инә ҡаҙ, баш мәҡәлә); көсәйтеү дәрәжәһе сифаттары дефис аша яҙыла(ап-аҡ); ярҙамлыҡ һүҙҙәр бөтәһе лә айырым яҙылалар (*kilgəs yk*, *hin genə*, *kilə ləhə*); бер нисә һүҙҙән торған яңғыҙлыҡ исемдәрҙең союз һәм өлкә әһәмиәтендә булғандарының һәр бер һүҙе баш хәреф менән, был әһәмиәткә эйә булмаған яңғыҙлыҡ исемдәрҙең — беренсе һүҙе генә баш хәреф менән яҙыла (*SSSR Verxovnьj Sovetь*, *BASSR Finans Xalьq Komissariatь*, *Өfө rajon militsiə bylege*, *Boraj avьl sovetь*).

Орфографияла ҡушма рәүештәр, ҡушма ҡылымдар, рәт һаны ялғауҙары яҙылышы хаҡында бер нәмә лә әйтелмәй. Ғөмүмән, орфографияла ҡушма һүҙҙәр яҙылышы бүлеге бик өҫтән эшләнгән.

Үҙгәртеп алынған ҡайһы бер һүҙҙәр (белән, аның, анда, аға, андан һ. б.) орфографиянан төшөрөп ҡалдырылғандар, сөнки теге йәки был һүҙҙе нисек һәм ниндәй формала алыу — ул орфография мәсьәләһе түгел, ә терминология һәм грамматика мәсьәләһе.

Был орфографияның ғүмере оҙон булмай. Ул 1939 йылдың аҙағында ғына баҫылып сыға, ә шул уҡ 1939 йылда инде рус гра-

---

[82] «Башҡорт теле орфографияһы». БАССР Верховный Совете Президиумы тарафынан раҫланған, 3.III. 1939, протокол № 8, Өфө, 1939.

фикаһы нигеҙендәге алфавиткә күсеү мәсьәләһе ҡуҙғала. Шулай итеп был орфография латин графикаһы нигеҙендәге алфавит буйынса төҙөлгән орфографияларҙың һуңғыһы була.

8—9 йыл эсендә бөтөнләй яңынан тип әйтерлек эшләнеп, дүрт орфография баҫылып сыға. Шулай йыш үҙгәреп тороуына ҡарамаҫтан, был орфографиялар береһе лә яҙыуҙағы ҡыйынлыҡтарҙы, буталсыҡтарҙы бөтөрә алманы, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы хәл ителмәне; айырым һүҙҙәр әллә нисә төрлө яҙып йөрөтөлдө. Быны төп сәбәбе орфографияла түгел, алфавитта ине.

IV

БАШҠОРТ ӘҘӘБИ ТЕЛЕНЕҢ РУС ГРАФИКАҺЫ НИГЕҘЕНДӘ ТӨҘӨЛГӘН АЛФАВИТЕ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯҺЫ

Башҡорт яҙыуын латинләштерелгән алфавиткә күсереү үҙ ваҡытында прогрессив күренеш булды. Латинләштерелгән алфавит башҡорт халҡының тарихендә, башҡорт яҙыуының һәм культураһының үҫешендә бик ҙур ыңғай роль уйнаны. Латинләштерелгән алфавит ғәрәп алфавитенә ҡарағанда үҙләштереү өсөн еңелерәк һәм яҙыу өсөн уңайлыраҡ булды. Уға күсеү арҡаһында йөҙҙәрсә мең башҡорт йәштәре әсә телендә уҡырға һәм яҙырға тиҙерәк өйрәнделәр. Улоларҙың бик күбеһе грамотаға эйә булды.

Халыҡ хужалығының икенсе биш йыллығын бойомға ашырыу йылдары — социалистик төҙөлөштөң гигант аҙымдар менән алға китеүе һәм культура революцияһының еңеү йылдары булдылар. Был йылдарҙа Башҡортостанда грамотаһыҙлыҡ, нигеҙҙә, бөтөрөлдө, мәктәптәр һәм башҡа культура-ағартыу учреждениеләре бик ныҡ үҫте, тиҫтәләрсә исемдә газеталар, журналдар, башланғыс һәм урта мәктәптәр өсөн төрлө фәндәрҙән стабиль дәреслектәр баҫылды. Башҡорт стенографияһы, башҡорт телендә яҙыу машинкалары эшләнде. Был эштә лә латинләштерелгән алфавит ыңғай роль уйнаны. Латинләштерелгән алфавиткә күсеү — дин әһелдәрен дини әҙәбиәт таратыу буйынса уларҙың төп ҡоралы булған ғәрәп алфавитенән мәхрүм итте.

Социалистик яңы индустрия, механизацияланған ауыл хужалығы, хеҙмәттең яңы ҡоралдары революция йылдарында, бигерәк тә халыҡ хужалығының икенсе биш йыллығын бойомға ашырыу һәм өсөнсө биш йыллыҡты уңышлы рәүештә тормошҡа үткәрә барыу йылдарында барлыҡҡа килгән яңы төшөнсәләр, яңы

фәнни асыштар һ. б. бик күп яңы һүҙҙәр һәм терминдәр тыуҙырҙы. Башҡорт теленә көн һайын ундарса яңы һүҙҙәр өҫтәлә барҙы. Милли формалы, социалистик йөкмәткеле культура үҙенең үҫешендә тағы ла киңерәк ҡолас йәйҙе һәм алға табан яңы аҙымдар яһаны. Бына ошо шарттарҙа быға тиклем йәшәп килгән латинләштерелгән алфавит халыҡтың культура талаптарын ҡәнәғәтләндерә алмай башлай һәм телдең, яҙыуҙың артабан үҫешенә етди тотҡарлыҡ яһай, башҡорт теленә көндән-көн инә барған рус һүҙҙәрен һәм интернациональ һүҙҙәрҙе дөрөҫ яҙыуға ҡамасаулай, рус теле менән башҡорт теленең бер-береһенә йоғонто яһауына яһалма кәртә була башлай. Бына шуларҙың бөтәһе, латинләштерелгән алфавиттең түбәндәге етешһеҙлектәренән килде:

1. Латинләштерелгән алфавиттең хәреф системаһы башҡорт һүҙҙәренең дә, рус һүҙҙәренең дә өн составын үҙ эсенә алып бөтмәй. Мәҫәлән, латинләштерелгән алфавиттә, рус телендәге *ц*, *щ*, *я*, *ю* өндәрен биреү өсөн хәрефтәр юҡ. Был хәл башҡорт теленә рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙе дөрөҫ яҙыуҙы ҡыйынлаштырҙы. Мәҫәлән, русса цех, цемент, меню, Валя һүҙҙәре *sex*, *sement*, *meny*, *Valə* (**сех, семент, мену, Валә**) рәүешендә яҙылалар ине.

2. Бер үк хәрефтең рус телендә бер өнгә, ә башҡорт телендә бөтөнләй икенсе өнгә билдә булып йөрөүе арҡаһында, уҡыусыларға әсә телен, шулай уҡ рус телен үҙләштереүҙе ҡыйынлаштырҙы. Мәҫәлән, *в* хәрефе рус телендә *в* өнөн, ә башҡорт телендә *б* өнөн, *с* — рус телендә *с* өнөн, башҡорт телендә *ч* өнөн, *т* — рус телендә *т* өнөн, башҡорт телендә *м* өнөн, *п*— рус телендә *п* өнөн, башҡорт телендә *н* өнөн, *р* — рус телендә *р*, башҡорт телендә *п*, *ч* — рус телендә *ч*, башҡорт телендә *р*, *и*— рус телендә *и*, башҡорт телендә *у*, *у* — рус телендә *у*, башҡорт телендә *ү* өнөн белдерә ине.

3. Латинләштерелгән алфавит полиграфияла ҙур ҡыйынлыҡтар тыуҙырҙы. Уның өсөн специаль рәүештә йыһазландырылған монотиптәр, линотиптәр, шрифтәр булдырыу кәрәк булды.

Шуның өсөн 1938 йылда Башҡортостанда башҡорт яҙыуын латинләштерелгән алфавиттән рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиткә күсереү тураһында башҡорт хеҙмәтсәндәре араһында киң хәрәкәт башлана. Был турала КПСС-тың Башҡортостан өлкә комитете бюроһының 1938 йылдың 14 авгусында беренсе ҡарары, 1939 йылдың 21 апрелендә икенсе ҡарары сыға һәм башҡорт теленең алфавите һәм орфографияһы проектын төҙөү өсөн комиссия төҙөлә.

Республиканың бөтә райондарында башҡорт хеҙмәтсәндәре, Башҡорт АССР-ы Верховный Советенән башҡорт яҙыуын латин-

ләштерелгән алфавиттән рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиткә күсереүен һорап, ҡарар ҡабул итә[83].

Башҡорт АССР-ы Верховный Совете Президиумы, башҡорт хеҙмәтсәндәренең был теләктәрен үтәү маҡсатынан сығып, 1939 йыл 20 декабрҙә башҡорт яҙыуын латинләштерелгән алфавиттән рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиткә күсереү һәм шул алфавиткә ярашлы итеп эшләнгән орфографияны раҫлау тураһында указ сығара. Был указ буйынса башҡорт яҙыуын латинләштерелгән алфавиттән рус графикаһы нигеҙендәге алфавиткә күсереү 1940 һәм 1941 йылдар эсендә тамамланырға тейеш була.

Революцияға тиклем дә прогрессив рус һәм башҡорт ғалимдәре тарафынан рус графикаһы нигеҙендә башҡорт теле алфавите төҙөлгән. Мәҫәлән, В. Ҡатаринский 1908 йылда башҡорттар өсөн әлифба төҙөп, баҫтырып сығара. Ул үҙенең әлифбаһында 39 хәреф ала. Башҡорт теленең специфик өндәре өсөн түбәндәге хәрефтәр алына: *ӧ-ө, г̇-һ, ӓ-ә, ӱ-ү, н-ң*; ләкин *ҙ, ҡ, ғ, ҫ* өндәре өсөн айырым хәрефтәр алынмай[84].

А. Бессонов үҙенең 1907 йылда баҫтырып сығарған әлифбаһында башҡорт теле алфавитен 41 хәрефтән төҙөй. *ҙ* өнө өсөн айырым хәреф (g̍) ала һәм рус фитаһын (ѳ) индерә[85].

Башҡорт теле алфавитен булдырыуҙа башҡорт ғалиме доктор М. Ҡулаев күп эш эшләй. Ул 1912 йылда рус-грек графикаһы нигеҙендә 33 хәрефтән торған башҡорт милли алфавитен төҙөй. Ул *ә, ү* өндәре өсөн грексә «альфа», «ипсилон», *о, ө* өндәре өсөн грексә «омега» хәрефен төрлө формаларҙа эшләп алған (*α-ә, ү-ү, ω-о, ө-ө*). Башҡорт теленең ҡалған специфик өндәре өсөн түбәндәге хәрефтәрҙе алған: *ɣ-ғ, ъ-ы, ь-е, ɫ-ҙ, ȷ-й, ƙ-ҡ, н-ң, ƒ-ҫ, ɦ-һ*. Доктор М. Ҡулаев үҙенең алфавитен ике тапҡыр — 1912 һәм 1919 йылдарҙа баҫтырып сығара[86].

---

[83] Был турала партияның урындағы ойошмалары ҙур эш алып бара. 1938—1939 йылдарҙа Башҡортостандың 46 районында башҡорт яҙыуын рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиткә күсереү мәсьәләһен тикшереүгә арналған 1249 йыйылыш үткәрелә, был йыйылыштарҙа 92 мең кеше ҡатнаша 3800 кеше сығыш яһай. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1939, 11 декабрь.

[84] *В. Катаринский*. Букварь для башкир. Оренбург, 1908.

[85] *А. Бессонов*. Букварь для башкир. Казань, 1907.

[86] *М. Н. Кулаев*. Основы звукопроизношения и азбука для башкир. Казань, 1912. Альпей. Казань, 1919.

М. Кулаев тарафынан төҙөлгән башҡорт алфавите (16—17-се һүрәттәр)

а, ӑ, б, г, ғ, д, ъ, ь, ж, ҙ, з, ҙ, и, j, к, ҡ,
л, м, н, ң, о, э, п, р, с, ҫ, т, у, ү, ф, х, һ,
ш, ’.

16-сы һүрәт. Баҫма хәрефтәр.

Был алфавиткә ул түбәндәге аңлатманы бирә: «Һөйләшкән сакта башҡорттар утыҙ өс төрлө тауыш сығарып һөйләшәләр. Ул утыҙ өс тауышҡа 33 хәреф алынырға тейеш. Татар хәрефтәре (ғәрәп хәрефтәре. — Ҡ. Ә.) башҡорт тауыштарына етешмәй. Шуның өсөн ни саҡлы яҙышһаң да, башҡортсаға татар хәрефтәренең килбәте лә

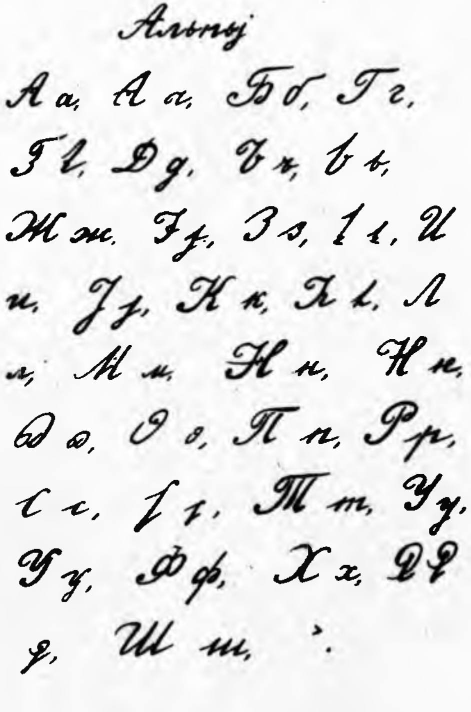

17-се һүрәт. Яҙма хәрефтәр.

юк, уҡыған саҡта ибәтәйе лә юк һәм шул сәбәпле татарса уҡыу, татарса яҙышыу бик ҡыйын. Татарса (ғәрәп хәрефтәре менән. — *Ҡ. Ә.*) яҙыу таныу өсөн, уҡый белер өсөн генә әллә нисәмә йылдар уҡыйҙар, шуға ла ҡайһы берәүҙәр яҙыу танымай ҡала. Улай булырға төптө тейеш түгел. Уҡый белеү, яҙыу белеү бик тиҙ булырға тейеш. Шуны еңеләйтер өсөн, мин был әлепейҙе сығарып яҙҙым. Был әлепейҙә һәр бер тауышҡа бер хәреф булғанға күрә, башҡорт һүҙҙәрен әйтелгәнсә яҙып торорға мөмкин. Һәр бер һүҙ бер төрлөсә генә яҙылғас, уҡырға ла бик тиҙ өйрәнеләж»[87]. Шулай итеп, М. Кулаев ғәрәп хәрефтәренең башҡорт теленең фонетик системаһына бөтөнләй яуап бирмәгәнлеген, ғәрәп хәрефтәренең яҙыу, уҡыу өсөн ҡыйын икәнен әйтә. Шуға күрә ул ғәрәп хәрефтәрен рус хәрефтәре менән алыштырыуҙы тәҡдим итә. Үҙенең алфавитен ул һәр бер өнгә бер хәреф булыу принцибенән сығып төҙөгән.

Башҡорт әҙәби теленең рус графикаһы нигеҙендәге алфавитен һәм орфографияһын төҙөгәндә, революцияға тиклемге ғалимдәрҙең был өлкәләге тәжрибәләре, әлбиттә, иҫкә алына, өйрәнелә.

Башҡорт әҙәби теленең рус графикаһы нигеҙендәге алфавитен һәм орфографияһын төҙөгәндә, иң бәхәсле мәсьәләләрҙең береһе һуҙынҡы өн хәрефтәренең шәкеле һәм һыҙылышы мәсьәләһе булды. Бер төркөм иптәштәр ҡушма һуҙынҡы хәрефтәр яҙыуға ҡаршы сығалар. Улар *йы*, *йе* урынына *е*; *йа*, *йә* урынына *я*; *йо*, *йө* урынына *ё* хәрефен яҙырға һәм был өндәрҙең нәҙеклеген яҙыуҙа йомшаҡлыҡ билдәһе (*ь*) менән биреүҙе тәҡдим иттеләр: **ел, ель, быел, теєш (йыл, йел, быйыл, тейеш); ял, яль (йал, йәл); ёмғаҡ, ёҙөк, боёк, көё, ёнь (йомғаҡ, йөҙөк, бойоҡ, көйө, йөн).** Һуҙынҡылар эргәһендә *й* яҙыу, был иптәштәр фекеренсә, башҡортса һүҙҙәрҙең яҙылышын рус графикаһынан бик ныҡ айыра, яҙыуҙа сыбарлыҡ һәм буталсыҡ тыуҙыра[88]. Әлбиттә, был нигеҙле дәлил түгел ине. Һуҙынҡыларҙың нәҙек әйтелешен йомшаҡлыҡ билдәһе менән белдереү (мәҫәлән, **ял, яль**) ғилми принципкә нигеҙләнмәгән, сөнки йомшаҡлыҡ билдәһенең төп функцияһы һуҙынҡының нәҙеклеген белдереү түгел, ә тартынҡыларҙың нәҙеклеген белдереүҙән тора. Икенсенән, һуҙынҡылар янында *й* хәрефе яҙыу рус теленең үҙендә лә бар. Мәҫәлән, **йеменский, йог, йод, йотация, йодоформ**[89]...

---

[87] *М. Н. Кулаев.* Альпей. Ҡазан, 1919 йыл, 45-се бит.

[88] *И. М. Миңнеғәлиев.* Башҡорт әҙәби теле орфографияһының ғилми принциптәре тураһында. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1940, 10 декабрь.

[89] Орфографический словарь русского языка. Под редакцией С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. М., 1956, 351-се бит.

Икенсе бәхәсле мәсьәлә — башҡорт теленең специфик өндәренең шәкеле мәсьәләһе булды. Ҡайһы бер иптәштәр башҡорт теленең специфик өндәрен ҡатмарлы хәрефтәр менән күрһәтеү яғында булдылар. Мәҫәлән, *къ-ҡ*, *хъ-һ*, *тсь-ҫ*, *дь-ҙ*, *оь-ө*, *уь-ү* һ. б. Был хәрефтәр ҡабул ителгән тәҡдирҙә **ҡаҡылдаҡ, бүл, үҙебеҙ, өлөшө, һоҫко** кеүек һүҙҙәр түбәндәгесә яҙылырға тейеш инеләр: **къакъылдакъ, буьл, уьдьебедь, оьлоьшоь, хъотськъо.**

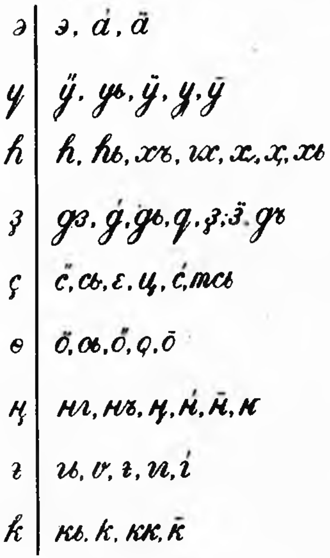

Ғөмүмән, специфик өндәр өсөн бик күп төрлө шәкелдәр тәҡдим ителде. Мәҫәлән:
Ләкин күпселек менән специфик өндәр өсөн был хәрефтәрҙең беренселәре ҡабул ителде.

Башҡорт АССР-ы Верховный Совете тарафынан 1939 йылда раҫланған алфавит һәм орфография 1940 йылда айырым брошюра рәүешендә баҫылып сыҡты [90].

Рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән башҡорт әҙәби теле орфографияһы биш бүлектән тора: беренсе бүлектә орфографияның дөйөм принциптәре тураһында әйтелә һәм башҡорт әҙәби теленең 41 хәрефтән торған алфавите бирелә; икенсе бүлектә һуҙынҡылар яҙылышы; өсөнсө бүлектә тартынҡылар яҙылышы; дүртенсе бүлектә айырым һүҙҙәрҙең һәм ялғауҙарҙың яҙылышы; бишенсе бүлектә баш хәрефтәр яҙылышы бирелә.

1940 йылдың декабрь айында Өфөлә башҡорт теле буйынса ғилми конференция үткәрелә. Ҡонференцияға Башҡортостандағы телселәр, ғилми работниктәр, матбуғат эшселәре, яҙыусыларҙан тыш, туғандаш республикаларҙан да, Мәскәүҙән дә тел ғалимдәре ҡатнашалар. Был конференцияла башҡорт әҙәби теле өсөн рус

---

[90] Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы. Өфө, Башгосиздат, 1940.

графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавит һәм орфографияһының ғилми принциптәре тураһында проф. Н. К. Дмитриевтең доклады тыңлана. Докладсы һуҙынҡы өндәрҙе ҡушма хәрефтәр менән (*йо*, *йө*, *йә*, *йе*) яҙмайынса, бер генә хәреф менән (*е*, *ё*, *я*) яҙыу принцибен ҡуя. Был мәсьәләлә конференцияла ҡатнашыусылар икегә айырыла. Бер төркөм делегаттар ҡушма хәрефтәр менән яҙыу яғында, ә икенсе төркөм (күпселек) бер генә хәреф менән яҙыу яғында була.

Конференция рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиттең башҡорт теленең специфик үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып төҙөлгәнен күрһәтеп үтә. Башҡорт теле орфографияһының фонетик, морфологик, тарихи-традицион принциптәрҙә төҙөлөүен фәнни яҡтан дөрөҫ, тип таба. Шул уҡ ваҡытта конференция БАССР Верховный Совете Президиумынан башҡорт теле орфографияһына ҡайһы бер үҙгәрештәр индереүҙе һорап та ҡарар сығара. Был үҙгәрештәр башлыса *я*, *е*, *ё* хәрефтәре яҙылышы мәсьәләһенә ҡайтып ҡала[91].

Конференциянан һуң орфографияның һуҙынҡы хәрефтәр яҙылышына бәйле ҡағыҙәләре ҡайтанан тикшерелә. М. Ғафури исемендәге тел, әҙәбиәт ғилми-тикшеренеү институты конференция ҡарары нигеҙендә һуҙынҡылар яҙылышы тураһында проект төҙөп, СССР Фәндәр академияһының тел һәм яҙыу институтына ебәрә. Институт, проектты ҡарап, түбәндәге фекерҙе әйтә:

СССР халыҡтары телдәре өсөн рус графикаһы нигеҙендәге алфавит түбәндәге принциптәрҙән сығып төҙөлөргә тейеш:

1) Рус хәрефтәре рус алфавитендә ниндәй мәғәнәлә ҡулланылһалар, башҡа халыҡтарҙың алфавитендә лә шул уҡ мәғәнәлә ҡулланылырға тейеш.

2) Рус графикаһы нигеҙендәге алфавит шул телдең фонетик үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып төҙөлөргә, телдәге бөтә специфик өндәр өсөн айырым хәрефтәр алынырға тейеш.

3) СССР халыҡтарының рус графикаһы нигеҙендәге алфавиттәре араһында унификация булырға тейеш.

Башҡорт алфавитендәге һуҙынҡыларҙың яҙылышы тураһында төҙөлгән яңы проект был принциптәргә ҡаршы килә. *Я*, *е*, *ё* хәрефтәренә рус алфавитендә булмаған мәғәнәләр йөкмәтелә: *я* хәрефе рус алфавитендә *йа* өнөн белдерә, ә башҡорт алфавитендә *йа*, *йә*

---

[91] СССР Фәндәр академияһының Өфө тарих, тел һәм әҙәбиәт институтының архивы, фонд 3, опись 9, № 48, 295—297-се биттәр.

өндәрен белдерергә тейеш була; *е* хәрефе рус алфавитендә *йэ* өнөн, *ё* хәрефе — *йо* өнөн белдерә, ә башҡорт телендә был хәрефтәр рус алфавитендә булмаған *йы*, *йө* өндәрен дә белдерергә тейеш булалар. Был хәл мәктәптә уҡыусыларға бер үк хәрефте ике төрлө уҡырға юл ҡалдыра. Уҡыусылар был хәрефтәрҙе башҡорт теле дәресендә *йы*, *йэ*, *йө* итеп уҡып, рус телендә лә шулай уҡый башлаясаҡтар. Бына шуларҙан сығып, СССР Фәндәр академияһының тел, яҙыу институты М. Ғафури институты ебәргән проектты хупламай[92].

Шулай итеп, һуҙынҡылар яҙылышына үҙгәреш индерелмәй, быға тиклем нисек ҡабул ителгән булһа, шулай ҡала. Сөнки ҡушма һуҙынҡы өндәрҙе бер хәреф менән генә яҙыу, мәҫәлән, **йөн** һүҙен **ёнь** формаһында яҙыу башҡорт һүҙҙәренең әйтелешен боҙоуға килтерер ине.

Рус графикаһы нигеҙендә 1940 йылда төҙөлгән орфографияны ҡулланыу практикаһы уның ҡайһы бер параграфтарына асыҡлау индереү кәрәклеген күрһәтә. Мәҫәлән, *о-ө*, *ы-е* өндәренең яҙыуҙа төшөп ҡалыу-ҡалмау мәсьәләһе асыҡланып етмәгән була. Был турала орфографияла, тамыр һәм нигеҙҙәрендә *о-ө*, *ы-е* өндәре булған ҡылымдарға ялғауҙар ҡушылыу менән *о-ө*, *ы-е* өндәре яҙыуҙа төшөрөлмәй, тиелә (§§ 5, 10). Был ҡағиҙә буйынса түбәндәге һорауҙар килеп тыуа: **бойроҡ, айрым** һәм башка ошоноң һымаҡ **тамырҙары** ҡылымдан булып та, ялғау ҡушылыу менән икенсе һүҙ төркөмөнә әйләнгән һүҙҙәрҙә *о-ө*, *ы-е* өндәре яҙыуҙа төшөп ҡаламы, юҡмы, **айрым, бойроҡ** яҙырғамы, әллә **айырым, бойороҡ** тип яҙырғамы? Икенсенән, **ҡурыҡ, һелек** кеүек һүҙҙәр ялғауҙар ҡушылғанда ни эшләй? Өсөнсөнән, **халыҡ, бүрек, ирек, хәреф, исем** кеүек һүҙҙәрҙә ялғауҙар ҡушылғанда *ы-е* хәрефтәре яҙылышы һаҡланамы, юҡмы: **халҡы, бүрке, ирке, хәрфе, исме** типме, әллә **халығы, бүреге, ирене, хәрефе, исеме** тип яҙырғамы? Бына шул арҡала бер үк һүҙҙәр матбуғатта төрлөсә яҙып йөрөтөлә башлай (**бойроҡ — бойороҡ, халҡы—халығы, бүрке—бүреге, хәрфе—хәрефе, исме—исеме** һ. б.).

Орфографияла ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы һүҙҙәрҙең аҙаҡтарындағы өндәрҙең ҡалын йәки нәҙеклегенә ҡарап билдәләнә (§ 37—2). Был ҡағиҙә лә рус теленән ингән һүҙҙәрҙә, ялғауҙар яҙылышында күп кенә ҡыйынлыҡтар тыуҙыра. Мәҫәлән, **июнь, февраль,** ноябрь һ. б. ошоноң һымаҡ һүҙҙәрҙә аҙаҡҡы өндәр

---

[92] СССР Фәндәр академияһының Өфө тел, әҙәиәт һәм тарих институты архиве, фонд 3, опись 9, № 45, 38—40-сы биттәр.

ҙең нәҙеклеген йомшаҡлыҡ билдәһе күрһәтеп тора. Ә бына **Папанин, эфир, отряд, билет** һ. б. ошондай һүҙҙәрҙә ҡалын ялғауымы, нәҙек ялғауымы яҙырға? Рус теле буйынса был һүҙҙәрҙең аҙағындағы өндәр ҡалын, ә башҡорт теле закондарынан сығып ҡарағанда нәҙек өн иҫәпләнәләр, сөнки нәҙек һуҙынҡы эргәһендә килгәндәр. **Папанинға, эфирға, отрядҡа, билетҡа** тип яҙырғамы, әллә **Папанингә, эфиргә, отрядкә, билеткә** тип яҙырғамы?

Шунан һуң бер нисә һүҙҙән торған яңғыҙлыҡ исемдәр яҙылышы мәсьәләһе асыҡланып етмәгән була. Орфографияла бер нисә һүҙҙән торған яңғыҙлыҡ исемдәрҙең һәр бер һүҙе баш хәреф менән яҙыла, тиелә (24-се бит). Был ҡағиҙә буйынса **СССР Верховный Совете** тигәндә лә, **Борай ауыл совете** тигәндә лә һәр бер һүҙ баш хәреф менән яҙылырға тейеш була (**СССР Верховный Совете, Борай Ауыл Совете**). Ә матбуғатта партия һәм хөкүмәт юғары органдары исемдәренең һәр бер һүҙе баш хәреф менән яҙылып, ҡалғандарында беренсе һүҙҙәре генә баш хәреф менән яҙып йөрөтөлә (**СССР Верховный Совете, Борай ауыл совете**).

Шуларҙың бөтәһен иғтибарға алып, 1940 йылғы орфография ҡайтанан ҡарап сығыла һәм уның айырым параграфтарына асыҡлауҙар индерелә: *о-ө*, *ы-е*-ләрҙең яҙылышына бәйле ҡағиҙәләр конкретләштерелә, уларҙың ниндәй осраҡтарҙа төшөп ҡалыу-ҡалмау мәсьәләһе еҥтекле итеп бирелә. Элекке орфографияла аҙаҡтары *ий*-гә бөткән исемдәрҙә ҡыҫҡа *и* (*й*) төп килештә генә һаҡланып, ялғауҙар ҡушылғанда төшөп ҡала ине, ә *ый*, *ей*-гә бөткән исемдәрҙә төшөп ҡалмай ине (**Горький — Горькиҙе, Алексей—Алексейҙе**). Былар берләштерелә: *ий*-гә бөткән исемдәрҙә лә ҡыҫҡа *и*(*й*) бер ваҡытта ла төшөп ҡалмай (**Горькийҙе, Алексейҙе**).

Бер нисә һүҙҙән торған яңғыҙлыҡ исемдәрҙең яҙылышына асыҡлыҡ индерелә: партия һәм хөкүмәт юғары органдарының (**республика, Бөтә Союз, өлкә**) һәр бер һүҙе баш хәреф менән яҙылып, ҡалғандарында беренсе һүҙе генә баш хәреф менән яҙылырға тейеш була (**КПСС Үҙәк Комитете; РСФСР Верховный Совете; Башҡорт АССР-ы Верховный Совете; Стәрлетамаҡ педагогия институты; Борай район башҡарма комитете; Туғай ауыл совете**).

Ҡайһы бер айырым һүҙҙәрҙең яҙылышына асыҡлыҡ индерелә: **хыял, ихтыяр, хыянат** һ. б. шуның һымаҡ һүҙҙәр элек *и* менән яҙыла ине, хәҙер *ы* менән яҙылырға тейеш була; **сыйфат, сыйныф** һәм башҡа ошоноң кеүек *ый* менән йөрөтөлгән һүҙҙәр ҙә хәҙер *и* менән яҙылырға тейеш булалар (**синыф, сифат, сираҡ** һ. б.).

Ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы һүҙҙең аҙағындағы өндөң әйтелешенә ҡарап түгел, ә һүҙҙең аҙаҡҡы ижегенең ҡалын йәки нәҙек булыуына ҡарап билдәләнә. Ҡушма һүҙҙәр яҙылышы конкретләштерелә. 1940 йылғы. орфография буйынса аҙаҡтағы *нг*, *нк*, *оск*, *уск*, *иск* бөтөмдәренең береһенә бөткән һүҙҙәргә зат ялғауҙары *ы* ҡушып яҙылып, ә күплек, килеш ялғауҙары *ы* ҡушылмай яҙылырға тейеш була, былар бер принципкә ҡуйылалар: күплек һәм килеш ялғауҙары ла, зат ялғауҙары шикелле *ы* ҡушып яҙылырға тейеш була (**банкыһы, банкылар, банкынан**).

Был төҙәтмәләр Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссариаты тарафынан саҡырылған телселәр һәм матбуғат эшселәре кәңәшмәһендә ҡаралып хуплана һәм Башҡорт АССР-ы Верховный Советe Президиумының раҫлауына индерелә. Башҡорт АССР-ы Верховный Советe Президиумы был мәсьәләне ҡарап, үҙенең 1941 йылдың 15 ноябрь Указы менән орфографияға индерелгән асыҡлауҙарҙы раҫлай [93].

Шундай төҙәтмәләр индерелгәндән һуң, орфография яңы редакцияла 1942 йылда айырым брошюра рәүешендә баҫылып сыға [94].

1950 йылда башҡорт теле орфографияһына тағы бер ни тиклем асыҡлауҙар индерелә: алфавиткә *ё* хәрефе алына; ҡушма һүҙҙәр, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәргә ялғауҙар яҙылышы конкретләштерелә. Был асыҡлауҙар Башҡорт АССР-ы Верховный Советe Президиумының 1950 йылдың 23 ноябрь Указы менән раҫлана, шунан һуң яңы редакцияла айырым брошюра булып баҫылып сыға [95]. Шулай итеп, рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавит һәм орфографияның сирек быуат тарихе бар. Башҡорт теленең хәҙерге алфавите 42 хәрефтән тора.

Алфавиттәге хәрефтәрҙең һаны, әлбиттә, башҡорт телендәге өндәрҙең һанына ҡарағанда аҙыраҡ, сөнки һәр бер төп өндәр өсөн генә хәрефтәр алынып, алфавиттә уларҙың төрлө фонетик солғаныштағы айырым әйтелеш варианттары өсөн махсус хәрефтәр алынмай. Әгәр ҙә һәр өндөң айырым әйтелеш варианты өсөн бер

---

[93] *Ҡ. Әхмәр*. Башҡорт әҙәби теле орфографияһына индерелгән ҡайһы бер асыҡлауҙар тураһында. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1941. 31. XII.

[94] Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы, Өфө, Башгосиздат, 1942.

[95] Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы, Өфө, Башгосиздат, 1951.

Башҡорт алфавите

Рәт һаны	Баҫма хәрефтәр	Хәрефтәр исеме	Рәт һаны	Баҫма хәрефтәр	Хәрефтәр исеме
1	Аа	а	22	Пп	пэ
2	Бб	бэ	23	Рр	эр
3	Вв	вэ	24	Сс	эс
4	Гг	гэ	25	Ҫҫ	ҫэ
5	Ғғ	ғы	26	Тт	тэ
6	Дд	дэ	27	Уу	у
7	Ҙҙ	ҙэ	28	Үү	ү
8	Ее	е	29	Фф	эф
9	Ёё	ё	30	Хх	ха
10	Жж	жэ	31	Һһ	һа
11	Зз	зэ	32	Цц	цэ
12	Ии	и	33	Чч	че
13	Йй	й	34	Шш	ша
14	Кк	ка	35	Щщ	ща
15	Ҡҡ	ҡы	36	ъ	ер
16	Лл	эль	37	Ыы	ы(еры)
17	Мм	эм	38	ь	ерь
18	Нн	эн	39	Ээ	э
19	Ңң	эң	40	Әә	ә
20	Оо	о	41	Юю	ю
21	Өө	ө	42	Яя	я

хәреф алған булһаҡ, алфавитте ҡулланыу ҡыйын булыр ине. Мәҫәлән, **атама, арба, ҡонан, баржа, быҙау** һүҙҙәрендә *а* өнө төрләсә — *о, ы* һәм башҡа өндәргә яҡыныраҡ өн итеп әйтелә. Әгәр ҙә шул әйтелештәрҙең һәр береһен алфавиттә сағылдырырға уйлаһаҡ,

бер *а* өнө өсөн генә әллә нисә хәреф алырға тура килер ине. Был — яҙыу практикаһын ҡыйынлаштырыр, *а* өнө булған һүҙҙәрҙе яҙғанда, был һүҙҙә нисек әйтелә әле, тип уйларға һәм бер үк өндө төрлөсә яҙып, алфавитте фонетик транскрипцияға әйләндерергә тура килер ине.

Башҡорт теле алфавитендә һуҙынҡы өндәр өсөн 13 хәреф алынған: *а, ә, о, ө, у, ү, ы, э, и, е, ё, ю, я*. Быларҙан *ё* хәрефе фәҡәт рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә генә, *ә, ө, ү* хәрефтәре фәҡәт башҡорт теленең үҙ һүҙҙәрендә йәки рус теленән инеп тә башҡорт теленең фонетикаһына буйһондороп әйтелә торған һүҙҙәрҙә генә яҙыла (**бүрәнә, көршәк, өҫтәл**). Өс хәреф ҡушма өндәрҙе белдерә: *ё*-йо, *я*-йа, *ю*-йу, йү, мәҫәлән, **ёлка (йолка)**; **юл, юрист, юкә (йул, йурист, йүкә)**; **ярыш, якорь (йарыш, йакорь)**. Һуҙынҡы хәрефтәрҙең бишеһе бер нисә өндө белдерә: *о* хәрефе тар әйтелешле һәм киң әйтелешле *о* өндәрен (**ҡоролош, колхоз**); *ы* хәрефе ҡыҫҡа әйтелешле һәм киң әйтелешле *ы* өндәрен (**ыласын, промышленность**); *и* хәрефе *и* һәм *ый* өндәрен (**ирек, сираҡ** (сыйраҡ); *е* хәрефе *йэ, э, е* өндәрен (**ел (йел), бел (бэл), тема**); *у* хәрефе һуҙынҡы *у* һәм ҡыҫҡа әйтелешле ҡалын тартынҡы *ʊ* өндәрен (**клуб, матур; ауыл (аʊыл)**; *ү* хәрефе нәҙек һуҙынҡы *ү* һәм ҡыҫҡа әйтелешле нәҙек тартынҡы *ʊ* өндәрен белдерә (**бүлмә, рәүеш (рәʊеш)**.

Тартынҡы өндәр өсөн 27 хәреф алынған: *б, в, г, ғ, д, ҙ, ж, з, й, к, ҡ, л, м, н, ң, п, р, с, ҫ, т, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ*. Был хәрефтәрҙән фәҡәт *в* хәрефе генә ике өндө (*в* һәм ҡыҫҡа әйтелешле *ʊ* өндәрен) белдерә: **совет, ваҡыт, вәкил (уаҡыт, үәкил)**. Тартынҡы хәрефтәрҙән *ғ, ҙ, ҡ, ң, ҫ* хәрефтәре башҡорт теленең үҙ һүҙҙәрендә һәм рус теленән инеп тә башҡорт теленең фонетикаһына буйһондороп әйтелгән һүҙҙәрҙә генә яҙыла (**ағай, ғинуар, ҙур сумаҙан, ҡаҡы, ҡарбуз, таң, баҫынҡы, кәбеҫтә**); *з* хәрефе рус, ғәрәп, фарсы телдәренән ингән һүҙҙәрҙә генә (**колхоз, зифа, заман**) һәм башҡорт һүҙҙәренең ҡайһы берҙәрендә (мәҫәлән, **зыбын, зырлауыҡ, ызылдауыҡ** һ. б.); *һ* хәрефе башҡорт, ғәрәп, фарсы һүҙҙәрендә генә (**һәм, һеңле, мөһабәт**); *ц, ч, щ* хәрефтәре рус теле аша ингән һүҙҙәрҙә генә яҙыла (**цех, почта, учреждение, плащ**).

ҫ, ң хәрефтәре һүҙ башында яҙылмай. Быларҙан башҡа тағы алфавиттә *ъ, ь* (ер, ерь) хәрефтәре алынған, былар бер төрлө лә өндө белдермәйҙәр: *ъ* хәрефе ҡалын тартынҡы өндө үҙенән һуңғы йәки алдағы һуҙынҡы өндән айырып әйтеүҙе белдереү өсөн (**донъя, съезд, маъмай**); *ь* хәрефе үҙенән алдағы өндөң нәҙеклеген белдереү (**роль**) йәки нәҙек тартынҡы өндө үҙенән һуңғы йә алдағы һуҙынҡы өндән айырып әйтеүҙе белдереү өсөн (**тәьмин, мәсьәлә**) ҡулланыла.

Башҡорт әҙәби теленең хәҙерге орфографияһы төп фонетик принципкә ҡоролған. Күпселек һүҙҙәр әйтелгәнсә яҙып йөрөтөләләр. Мәҫәлән, тамыр йәки нигеҙ һүҙҙәр аҙағындағы *ҡ*, *к*, *п* өндәре һүҙгә һуҙынҡы өн менән башланған ялғау ялғаныу менән *ғ*, *г*, *б* өндәренә әйләндереп әйтелә һәм был орфографияла ла үҙенең сағылышын ала: нисек әйтелә, шулай яҙыла (**аҡ—ағы**, **китап—китабы**, **ебәк—ебәге**). Һүҙҙәрҙе бергә ҡушып әйткәндә ике һуҙынҡы уртаһында килгән *ҡ*, *к* өндәре *ғ*, *г* өндәренә әйләндереп әйтелә, шулай яҙылалар: **терегөмөш** (**тере көмөш**), **Ағиҙел** (**Аҡ Иҙел**). Ҡайһы бер һүҙҙәр ялғауҙар ҡушылыу менән айырым өндәр төшөрөп ҡалдырылып әйтеләләр, яҙыуҙа ла төшөрөп яҙылалар (**халыҡ—халҡы**, **ирек — ирке**, **бүрек—бүрке** һ. б.).

Рус теле аша ингән һүҙҙәрҙең күбеһе, айырыуса терминдәр, үҙҙәренең тамыр йәки нигеҙ өлөштәрендә график принциптә, йәғни рус орфографияһындағыса яҙылалар (**принцип**, **банк**, **съезд**, **промышленность**, **металл**, **килограмм**, **класс**). Ләкин ялғауҙар ҡушыу менән, был принцип емерелә, ялғауҙар фонетик принципкә нигеҙләп яҙылалар (**принцип—принцибе**, **банк—банкыһы**, **съезд—съезы**, **промышленность—промышленноскә**, **металл—металға**, **килограмм—килограмда**, **класс—кластан**).

Ҡайһы бер һүҙҙәр **фонематик**-морфологик принциптә яҙыла. Мәҫәлән, *н* өнө үҙенән һуңғы **өндәрҙең** йоғонтоһо аҫтында *ң*, *м* өндәре **менән** сиратлашып **әйтелһә** лә, был сиратлашыу яҙыуҙа күрһәтелмәй (**ун бер**, **ун биш**, **барғанмын**, **килгәнмен**, **көнбағыш**, **боронғо**, **тартынҡы**, **һуҙынҡы**, **бөгөнгө**; әйтелә: **ум бер**, **ум биш**, **барғаммын**, **килгәммен**, **ҡомбағыш**, **бороңғо**, **тартыңҡы**, **һуҙыңҡы**, **бөгөңгө**).

Ҡайһы бер һуҙынҡы өндәр һүҙҙәрҙең үҙгәреүе менән төшөрөп **әйтелһә** лә, яҙыуҙа һаҡлана (**айыр—айырыу**, **айырым**, **айырылғас**, **айырыуса**; **синыф—синыфы**; **кәкере—кәкерәйеү**, **кәкерәйгән**; әйтелә: **айыр—айрыу**, **айрым**, **айрылғас**, **айрыуса**; **синыф—синфы**; **кәкере—кәкрәйеү**, **кәкрәйгән**).

Айырым һүҙҙәр дифференциацион принцип нигеҙендә яҙылалар. Был принцип әйтелеше бер үк, ә мәғәнәләре төрлө һүҙҙәрҙе берберенән айырыу өсөн ҡулланыла: һүҙҙәр, мәғәнә үҙгәрештәренә ҡарап, төрлөсә яҙыла, бер төрлө әйтелә. Мәҫәлән, **туған** — **туғандаш**, **туғанлашыу**, **туғанлыҡ**, **туған тел**, **туғаным**; **тыуған** — **тыуған ауыл**, **тыуған ер**, **тыуған ил**, йәки **күренеш—күрнеш**; **ҡаршы—ҡарышыу** һ. б.

Һүҙҙәрҙе ҡушып яҙыу йәки яҙмау, баш хәреф йәки бәләкәй хәреф менән яҙыу аша һүҙҙәрҙең мәғәнә айырымлыҡтарын белдереү

кәрәк булғанда ла дифференциацион принцип ҡулланыла. Мәҫәлән: **ирек, Ирек, гүзәл, Гүзәл, аҡ һаҡал, аҡһаҡал, биш бармаҡ, бишбармаҡ.**

Шулай итеп, башҡорт әҙәби теленең хәҙерге орфографияһында һүҙҙәр яҙылышында биш төрлө принцип ҡулланыла. Ләкин быларҙың ҡулланыу дәрәжәһе бер төрлө түгел. Быларҙан башҡорт әҙәби теле орфографияһы өсөн фонетик принцип нигеҙ принцип итеп алынған, ә ҡалғандары өҫтәмә принцип булып иҫәпләнәләр.

Башҡорт әҙәби теленең хәҙерге орфографияһы сирек быуаттан артыҡ ҡулланылып килә. Уның ҡағиҙәләренең бик күбеһе хәҙерге көндә стабилләште, улар нигеҙендә яҙыу традицияға инеп китте. Рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавитҡа күскәнгә тиклем, беҙҙең орфография бик йыш үҙгәреп тора ине, сөнки ғәрәп алфавите һәм латинләштерелгән алфавит беҙҙең телдең фонетик системаһына тулыһынса яуап бирмәне. Йыш ҡына үҙгәрештәр индереп торолһа ла, ул алфавиттәр һәм улар нигеҙендә төҙөлгән орфография ҡағиҙәләре башҡорт әҙәби телен ныҡлы яҙыу нормаһына урынлаштыра алманылар. Рус графикаһы нигеҙендәге алфавит һәм орфография әҙәби телдең яҙма формаһын нормалаштырыуҙа ҙур ярҙам итте. Хәҙер беҙҙә дөрөҫ яҙыуҙың берҙәм нормалары барлыҡҡа килде. Улар башҡорт милли әҙәби теленең үҙенсәлектәрен һәм уның үҫеш перспективаһын, һис шикһеҙ, дөрөҫ сағылдыра.

Башҡорт әҙәби теле хәҙер—фән теле, художестволы әҙәбиәт, публицистика, беллетристика теле, рәсми документтәр теле, матбуғат теле. Йыл һайын башҡорт яҙыусыларының йөҙәрләгән исемдә әҫәрҙәре, төрлө фәндән китаптар, монографиялар, терминология һүҙлектәре, башланғыс, урта, юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслектәр баҫылып тора. Тиҫтәләрсә газеталар, журналдар сыға. Башҡорт композиторҙарының әҫәрҙәре, нотаға һалынған халыҡ йырҙары йыйынтыҡтары баҫыла; юғары уҡыу йорттарында башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедралары эшләй; махсус институттарҙа башҡорт теле, әҙәбиәте буйынса ғилми-тикшеренеү эштәре алып барыла. Башҡорт яҙыуының рус графикаһы нигеҙендәге алфавитҡа күсерелеүе был эштә ҙур роль уйнаны һәм уйнай. Хәҙерге орфография принципиаль үҙгәрештәр индереүҙе талап итмәй. Ләкин бынан орфографияны яҡшыртыу, камилләштереү буйынса бөтөнләй эш алып барырға тейеш түгелбеҙ, тигән һығымтаға килергә ярамай, сөнки орфография телдең структураһы менән тығыҙ бәйләнгән. Тел үҫә, уның һүҙлек составы интенсив рәүештә тулылана, байыға бара: яңы һүҙҙәр яһалалар, икенсе телдәрҙән яңы һүҙҙәр инә. Шул арҡала яҙылышы орфография ҡағиҙәләре менән ҡаралмаған һүҙҙәр, формалар барлыҡҡа килә. Шунан айырым һүҙҙәрҙең яҙы-

лышында ҡапма-ҡаршылыҡтар, төрлөлөктәр килеп тыуа. Хәҙерге көндә беҙҙә практикала айырым һүҙҙәр яҙылышында осраған төрлөлөктәр, башлыса, бына шунан килә. Һүҙҙәр яҙылышында бер төрлөлөк булмау — әҙәби телдең нормаһын ҡаҡшата; халыҡтың грамоталылығын күтәреү эшенә, әҙәби телдең культура-ижтимағи функцияһын үтәү эшенә ҡамасаулыҡ итә; мәктәптәрҙең уҡытыу эшендә, нәшриәт һәм матбуғат органдарының эшендә ҡыйынлыҡтар тыуҙыра.

Бына быларҙың бөтәһе лә беҙҙең орфографияның ҡайһы бер ҡағиҙәләрен асыҡлауҙы, тултырыуҙы талап итәләр. 1957—1958 йылдарҙа башҡорт әҙәби теленең орфографияһы тураһында «Совет Башҡортостаны» газетаһы биттәрендә алып барылған дискуссия ла беҙҙең был фекерҙе раҫланы. Хәҙер шул дискуссия барышында матбуғатта бәхәс тыуҙырған ҡайһы бер мәсьәләләргә айырым туҡталып, үҙебеҙҙең ҡарашыбыҙҙы әйтеп китмәксе булабыҙ.

1. АЛФАВИТ ТУРАҺЫНДА

Беҙҙең алфавиттә специфик өндәр өсөн алынған хәрефтәр рус алфавитендәге ниндәй хәрефтән сығып яһалған, шул хәреф эргәһендә килтереләләр. Мәҫәлән, *ҡ* хәрефе *к* хәрефенән һуң, ә *ғ—г*, *ҫ—с*, *ң—н*, *ө—о* хәрефенән һуң килә. Ләкин рус алфавитендәге *з* хәрефенә айырым билдә ҡуйып яһалған *ҙ* хәрефе *д* хәрефе һуңында килә. Ғәрәп һәм латинләштерелгән алфавиттәрҙә *ҙ* хәрефе *д* хәрефенән сығып яһалған, шуға күрә унда *ҙ* хәрефе *д* хәрефенән һуң ҡуйыла. Шул традиция буйынса рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиттә лә *ҙ* хәрефе *д* хәрефенән һуң ҡуйылған. Был, әлбиттә, дөрөҫ түгел. Шуға күрә *ҙ* хәрефе *з* хәрефе эргәһендә торорға тейеш була.

Шунан һуң *ә* хәрефен *а* хәрефенән һуң ҡуйыу фекерендә тороусылар бар. Практик уңайлылыҡ яғынан ҡарағанда был фекер менән килешеп була.

Беҙ алда ҡайһы бер хәрефтәрҙең бер нисә өнгә йөрөгәнен әйтеп үткәйнек. Һәр бер фонемаға бер хәреф алыуҙы тәҡдим итеп матбуғатта сығыштар булды [96]. Мәҡәлә авторҙары ҡыҫҡа әйтелешле

---

[96] *Әкрәм Бишев.* «Совет Башҡортостаны», 20. VIII. 1957; *Н. Ишбулатов.* «Совет Башҡортостаны, 19.X. 1957; *Х. Йосопов.* «Совет Башҡортостаны», 17.XII 1957.

тартынҡы *v* һәм һуҙынҡы *о, ы, е* (**болон, был, белем, ваҡыт**) өндәре өсөн айырым хәреф алырға тәҡдим итәләр (мәҫәлән, *е, о, ы, у-ү*: **уаҡыт, үәкил, болон, белем**). Был дөрөҫ фекер, әлбиттә, һәр бер фонема өсөн айырым хәреф алғанда яҡшы булыр ине, ләкин уның ҡыйын яҡтары бар. Беренсенән, әгәр ҙә беҙ яңы хәрефтәрҙе бығаса йәшәп килгән *у, ү, ы, е, о* хәрефтәренә ниндәйҙер билдәләр ҡуйып алһаҡ, яҙыу бик сыбарланасаҡ, яҙырға ауыр буласаҡ, мәҫәлән, **болонлоҡ, быйылғы, белемле, ватылыу** һүҙҙәрен **болонлоҡ, быйылғы, белемле, уатылыу** формаһында яҙырға тура килер ине. Быларҙа һәр һуҙынҡыға һәм тартынҡы *у-ү*-гә ике тапҡыр ҡул тейҙерергә тура килә, ә был өндәр бит беҙҙең телдә һәр бер һүҙҙә тиерлек ҡулланыла, был инде яҙыуҙы ҡатмарлаштыра, тиҙ яҙыуға ҡамасаулай. Беҙ хәрефтәрҙең анһат һәм тиҙ яҙылыуын, һүҙҙәрҙең мөмкин тиклем ыҡсым булыуын, яҙыуҙың еңел уҡылыуын, күҙгә матур күренеүен дә иҫтән сығарырға тейеш түгелбеҙ. Шунан һуң әгәр 42 хәрефтән торған алфавитебеҙгә тағы ла биш хәреф өҫтәһәк, алфавит 47 хәрефтән торасаҡ. Бында техник мөмкинселектәрҙе лә иғтибарға алырға кәрәк. Мәҫәлән, бығаса йәшәп килгән алфавит (баш хәрефтәрҙе, тыныш билдәләрен һәм цифрҙарҙы иҫәпләгәндә) яҙыу машинкаһында 102 знакка урын табылыуын талап итә. Ә беҙҙә хәҙерге көндә ҡулланыла торған машинкаларҙың ни бары 45 баҫмағы булып, 90 ғына знак һыйҙыра. Шул арҡала беҙҙең яҙыу машинкаларында ҡайһы бер тыныш билдәләре етешмәй, әгәр тыныш билдәләрен барыһын да урынлаштырһаҡ, баш хәрефтәрҙе төшөрөп ҡалдырырға тура килә. Типографиялағы хәреф йыя торған машиналарға килгәндә инде, шундай уҡ хәлгә осраясаҡбыҙ.

Икенсенән, был биш өн өсөн алфавиттә айырым хәрефтәр булмауы, яҙыу практикаһында бер төрлө лә ҡыйынлыҡ килтергәне юҡ. Алфавиттә булған 42 хәреф беҙҙең телебеҙҙәге бөтә һүҙҙәрҙе еңел һәм дөрөҫ яҙыуҙы тулыһынса тәьмин итә.

Былай ҙа әле беҙҙең алфавит бүтән төрки телдәренең алфавиттәренә ҡарағанда хәреф күплеге яғынан беренсе урында тора. Шунан һуң бер хәрефтең ике-өс өн урынында ҡулланылыуы бүтән телдәрҙә лә бар. Мәҫәлән, рус телендә **Яков, моряк** һүҙҙәрендә төрлө өндәр ишетелһә лә, бөтә урында ла *я*, **Европа, Ленин** һүҙҙәрендә *е*, **юбилей, июнь, меню, дюжина** һүҙҙәрендә һәр урында ла *ю* яҙыла.

Шуға күрә алфавиткә яңы хәрефтәр өҫтәүҙең, беҙҙең фекерсә, кәрәге юҡ.

Хәҙер алфавиттең бөтә тюркологияға бәйле бер мәсьәләһенә туҡталып китәйек.

Күпселек төрки телдәре өсөн дөйөм булған өндәр бар. Ләкин уларҙың хәрефе рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавиттәрҙә төрлөсә алынған. Мәҫәлән, *ө* (башҡорт, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, татар, төрөкмән, уйғур), *ӧ* (гагауз, хакас), *оь* (ҡумыҡ, нуғай); *ү* (башҡорт, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, татар, тува, төрөкмән, уйғур, азербайжан); *ӱ* (гагауз, хакас); *уь* (ҡумыҡ, нуғай); *ң* (башҡорт, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, татар һ. б.); *нъ* (ҡарачай, нуғай); *ҡ* (башҡорт), *къ* (балҡар, ҡарачай, ҡумыҡ); *ғ* (азербайжан, башҡорт, ҡарағалпаҡ, уйғур, ҡаҙаҡ), *ғ* (ҡырғыҙ, татар), *гъ* (балҡар, ҡарачай, ҡумыҡ) һ. б.

Шуның өҫтөнә һәр бер телдә үҙенең специфик өндәре өсөн алынған хәрефтәр бар. Мәҫәлән, *ӓ* (гагауз); *і* (ҡаҙаҡ, хакас), *ү* (ҡаҙаҡ) һ. б.

Шул рәүешле, бер үк өн хәрефтәренең төрлө телдә төрлөсә алыныуы һәм бер үк хәрефтең төрлө өндө белдереүе ҡәрҙәш төрки телдәрендә яҙылған әҙәбиәтте уҡыуҙы, уларҙың культура өлкәһендәге өлгәшеүҙәре менән танышып барыуҙы ҡыйынлаштыра.

Икенсенән, сағыштырма планда яҙылған ғилми хеҙмәттәрҙә бөтә төрки телдәрҙән миҫалдар килтерергә кәрәк булғанда ла был хәл ҡыйынлыҡ тыуҙыра, сөнки был хәрефтәр типография кассаларының береһендә лә тулыһынса тупланмаған. Специфик хәрефтәрҙе һәр бер милли өлкә, республикаларҙағы типографияларҙың кассаларында ғына табырға мөмкин.

Бына был хәл алфавиттәргә унификация үткәреү кәрәклеген талап итә. Күпселек төрки телдәр өсөн дөйөм булған өндәрҙең хәрефтәре бер төрлө алынһа, бер үк хәрефтәрҙең төрлө алфавиттәрҙә төрлө мәғәнәлә ҡулланылыуы бөтөрөлһә, ҡәрҙәш төрки халыҡтарының әҙәбиәте һәм культура өлкәһендәге уңыштары менән танышып барыу эшен еңеләйтер ине.

2. ҺУҘЫНҠЫЛАР ЯҘЫЛЫШЫ

1. Башҡорт әҙәби теленең хәҙерге орфографияһында ҡушма өндәр *йа*, *йу*, *йү*, *йе* бер генә хәреф менән — *я*, *ю*, *е* хәрефтәре менән — яҙып йөрөтөлә. Орфография буйынса яҙылған ҡайһы бер мәҡәләләрҙә[97] был өндәрҙе башҡорт һүҙҙәрендә *йа*, *йу*, *йү*, *йе* формаһында ике хәреф менән яҙырға кәрәклеге әйтелә.

---

[97] *Н. Ишбулатов.* Орфография хаҡында фекерҙәр. «Совет Башҡортостаны», 19.X. 1957; *Х. Йосопов.* Орфографияның ҡайһы бер мәсьәләләренә ҡарата. «Совет Башҡортостаны», 17. XII. 1957; *Ә. Моратов.* Яңы орфография башҡорт теленең үҙенсәлектәренә яуап бирһен ине. «Совет Башҡортостаны», 9.II. 1958.

Был мәҡәләләрҙең авторҙары *я*-ның нәҙек варианты *йә* рәүешендә яҙыла, былар ҙа шулай ике хәреф менән яҙылырға, бер система булырға тейеш, тиҙәр.

Беҙҙең алфавит, һәр кемгә билдәле, рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән. Беҙҙең әҙәби телгә рус теленән бик күп һүҙҙәр инеп башҡорт теленең үҙ һүҙҙәре менән бер хоҡуҡта, бер үк дәрәжәлә ҡулланылып йөрөйҙәр. Быны шуларҙы иҫкә алмай, яһалма рәүештә яҙыуҙы ҡатмарлаштырыу, уны фонетик транскрипцияға әйләндереү кәрәкме? Рус телендәге *я*, *ю* хәрефтәре шул уҡ беҙҙәге *йа*, *йу* өндәрен белдерә. Рус алфавите ике өн ҡушылмаһын бер генә хәреф менән яҙырға мөмкинлек бирә икән, ниңә уны файҙаланмаҫҡа! Мәҫәлән, **йаҡ**, **йуҡ** һүҙҙәрен өс хәреф менән яҙыу урынына рус хәрефтәрен файҙаланып, ике генә хәреф менән яҙабыҙ икән, бында һүҙҙең әйтелешенә бер төрлө лә зарар килмәй. Был авторҙарҙың тәҡдимдәрен ҡабул иткәндә, һүҙҙәрҙең яҙылышында ике төрлөлөк килеп сыға: рус теленән ингән һүҙҙәрҙә шул уҡ өндәр ҡушылмаһын бер генә хәреф менән, ә башҡорт теленең үҙ һүҙҙәрендә ике хәреф менән яҙырға тейеш булабаҙ. **Як** (хайуан исеме) тигәндә *йа* ҡушма өнөн бер генә хәреф менән, ә **яҡ** тигәндә ике хәреф менән; **Янғантау** (курорт исеме) һүҙендә башҡортса яҙғанда ике хәреф менән, русса яҙғанда бер генә хәреф менән йәки **Ямал-ненец** милли округы тигәндә, **Ямал** һүҙендәге *йа*-ны бер генә хәреф менән, ә үҙебеҙҙең **Ямал** (кеше исеме) һүҙен ике хәреф менән яҙырға тейеш булабыҙ. Был хәл инде грамоталылыҡты күтәреүгә алып бармай. Шуның өҫтөнә уҡыусылар һәр бер һүҙҙе яҙғанда, был һүҙ башҡорт теленең үҙ һүҙеме, әллә рус теленән ингән һүҙме, тип уйларға мәжбүр буласаҡ.

Йа, *йу*, *йү*, *йе* өндәрен ике хәреф менән яҙһаҡ, ъ, ь билдәләрен яҙыуҙан ҡотолабыҙ тиҙәр.

Беренсенән, ъ, ь билдәләре башҡортса бик аҙ һүҙҙәрҙә, ҡушма һүҙҙәрҙә генә ҡулланыла. Икенсенән, беҙ ул билдәләрҙән бөтөнләй ҡотола алмайбыҙ, рус теленән ингән һүҙҙәрҙә барыбер яҙырға тейеш булабыҙ.

Ҡушма һуҙынҡы өндәрҙең *я*, *йә*, *ю*, *е*, *йы* (*йе*) формаһында яҙылышы хәҙер традицияға инеп, үҙләшеп китте. Уларҙың яҙылышында практикала бер төрлө лә ҡыйынлыҡтар осрамай. Был хәрефтәр башҡорт теленең үҙ һүҙҙәренең һәм рус теленән ингән һүҙҙәрҙең дә яҙылышын дөрөҫ кәүҙәләндерәләр. Шуға күрә уларҙың яҙылышын ҡайтанан ҡарауға, беҙҙеңсә, ихтыяж юҡ.

2. Хәҙер *ы-е*, *о-ө* өндәре хәрефтәренең яҙыуҙа төшөп ҡалыу-ҡалмау мәсьәләһенә туҡталайыҡ.

Хәҙерге орфографияла *о-ө*, *ы-е* хәрефтәренең яҙыуҙа төшөп ҡалыу-ҡалмауы түбәндәгесә билдәләнә:

а) тамыр йәки нигеҙҙәрендә *о-ө*, *ы-е* өндәренең береһе булған һүҙҙәргә ялғауҙар ҡушылғанда ла *о-ө*, *ы-е* өндәре хәрефтәре төшөрөлмәйенсә яҙыла (**ҡоро—ҡороған, ҡоролоҡ, ҡоротоу; төшөр—төшөрөү, төшөрөлөү; айыр—айырым, айырылыу, айырыуса; ғилем—ғилеме**);

б) тамырында йәки нигеҙендә *о-ө*, *ы-е* өндәренең береһе әйтелмәгән һүҙҙәргә ялғауҙар ҡушылғанда инде *о-ө*, *ы-е* яҙылмай (**осра—осрау, осраҡлы; бөҙрә — бөҙрәләнеү, бөҙрәләнгән; аҡрын — аҡрынайыу; күкрә—күкрәү; сәсрә—сәсрәү**);

в) *ҡ-к* өндәренең береһенә бөткән һүҙҙәрҙең аҙағына һуҙынҡы өн ялғағанда, *ҡ-к* өндәре *ғ-г* өндәре менән сиратлашмаһа, *о-ө*, *ы-е* өндәре хәрефтәре ул һүҙҙәрҙең тамырында ла, шулай уҡ уларға ялғауҙар ҡушылғанда ла яҙылмай (**йолҡ — йолҡа, йолҡоу, йолҡто; өрк—өркә, өркөү, өрктө**); **ҡырҡ** (һан)—**ҡырҡынсы, ҡырҡар, ҡырҡлап; ҡырҡ** (ҡылым) — **ҡырҡыу, ҡырҡты, ҡырҡыр;**

г) һүҙҙең аҙағында *и* ялғап, сифат яһағанда һуңғы ижек алдындағы *ы-е* төшөп ҡала (**синыф—синфи, ғилем—ғилми**);

д) аҙаҡтары тартынҡы өндәрҙең береһенә бөткән һүҙҙәрҙәге *раҡ-рәк* ялғауҙары алдында *о-ө*, *ы-е* өндәре хәрефтәре һәр ваҡыт яҙыла (**тотош — тотошораҡ, уҡып — уҡыбыраҡ, төҙ—төҙөрәк, аҙ — аҙыраҡ, йәшел — йәшелерәк**) (§ 12).

Үрҙәге ҡағиҙәләрҙең бигерәк тә өсөнсөһө матбуғатта бәхәс тыуҙыра. Күренеүенсә, *ҡ-к*-гә бөткән һүҙҙәрҙең яҙылышы фонематик-морфологик принципка ҡоролған: был төркөм һүҙҙәр тамыр, нигеҙ хәлдә лә, ялғауҙар ҡушылғанда ла бер төрлө яҙылалар: ялғау ҡушылғанда был һүҙҙәрҙә *о-ө*, *ы-е* өндәре төшөп ҡалалар икән, тамыр, нигеҙ хәлендә лә төшөрөп ҡалдырыла.

Матбуғатта сығыш яһаусылар был ҡағиҙәне үҙгәртеүҙе тейеш табалар, ләкин улар араһында фекер берлеге юҡ. Бер төркөм авторҙар **халыҡ, бүрек, ирек, йолҡ** һәм башҡа шуның һымаҡ һүҙҙәрҙең бөтәһендә лә *о-ө*, *ы-е* яҙылышы һаҡланырға тейеш, тиҙәр[98]. Икенсе бер төркөм авторҙар **милек, халыҡ, ирек, бүрек** һүҙҙәрендә *ы-е* яҙырға, ә ҡалғандарында, мәҫәлән, **ҡурҡ, ялҡ, өрк** һ. б. һүҙҙәрҙә яҙмаҫҡа кәрәк, тиҙәр [99].

---

[98] *Н. Ишбулатов.* Орфография хаҡында фекерҙәр. «Совет Башҡортостаны». 19.X. 1957; *Ә. Моратов.* Яңы орфография башҡорт теленең үҙенсәлектәренә яуап бирһен ине. «Совет Башҡортостаны», 9.II. 1958.

[99] *Ж. Ғ. Киекбаев.* Орфографияны яҡшыртыуҙың ҡайһы бер мәсьәләләре. «Совет Башҡортостаны», 25.VIII. 1957.

Ҡайһы бер авторҙар *ы-е*, *о-ө* өндәренең хәрефтәре яҙылышын һүҙ төркөмө булыу яғынан сығып билдәләргә тәҡдим итәләр: исемдәрҙә яҙырға, ә ҡылымдарҙа яҙмаҫҡа, тиҙәр[100].

Шул рәүешле бер һүҙ төркөмө булып килгәндә — яҙырға, икенсе һүҙ төркөмө булып килгәндә — яҙмаҫҡа, йәки шул төркөмдән булған һүҙҙәрҙең бер нисәһендә яҙып, ҡалғандарында яҙмаҫҡа формаһында хәл итһәк, яҙылышты ҡатмарландырыу булыр ине. Мәҫәлән, ниндәй һүҙ төркөмөнән булыу принцибенән сыҡһаҡ, **халыҡты, бүректе** һүҙҙәрендә икенсе ижектә һуҙынҡы өн хәрефен яҙырға, ә **ҡурыҡты, һелекте** тигәндә яҙмаҫҡа тейеш булабыҙ. Орфографияла системалылыҡты күҙ уңында тотһаҡ, был төркөм һүҙҙәрҙең яҙылышы бер генә принципкә ҡоролорға тейеш: элеккесә, фонематик-морфологик принциптән сығып, береһендә лә яҙмаҫҡа йәки, фонетик принциптән сығып, бөтәһендә лә яҙырға кәрәк. Үҙгәртергә кәрәк икән, ул ваҡытта был форма һүҙҙәрҙә *о-ө*, *ы-е* өндәре хәрефтәренең яҙылышын фонетик принципкә ҡорорға кәрәк.

3. ЯЛҒАУҘАР ЯҘЫЛЫШЫ

Рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылыу мәсьәләһе беҙҙең орфографияла һуңғы йылдарҙа бәхәсле мәсьәләләрҙең береһе булып килде. Ғәрәп һәм латинләштерелгән алфавиттәр нигеҙендә төҙөлгән орфографияларҙа ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы бер төрлө лә ҡыйынлыҡ тыуҙырманы, сөнки ул ваҡытта рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙең бөтәһе лә башҡорт теленең фонетикаһына һәм сингармонизм закондарына буйһондороп яҙыла ине.

1934 йылда орфографияға рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә *е*, *о* өндәре хәрефтәре яҙылышын һаҡлау тураһында үҙгәреш индерелгәс, ялғауҙарҙы ҡалын йәки нәҙек яҙыу мәсьәләһе көн тәртибенә ҡуйылды, сөнки *е*, *о* өндәре хәрефтәренең яҙылышын ҡабул итеү менән, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә сингармонизм законы һаҡланмай башлай. Мәҫәлән, 1934 йылға тиклем *совет* һүҙе латинләштерелгән алфавит менән *səvit* формаһында яҙып йөрөтөлһә, *е*, *о* өндәре яҙылышы ҡабул ителеү менән *sovet* формаһында яҙыла башланы.

---

[100] *F. Сәитбатталов.* Фәнни нигеҙҙә төҙөлгән башҡорт теле орфографияһы өсөн. «Совет Башҡортостаны», 11.X. 1957. *F. Ишбулатов.* Орфография һәм лексика хаҡында фекерҙәр. «Совет Башҡортостаны», 7.XII. 1957.

Ялғауҙарҙы ҡалын йәки нәҙек яҙыу принциптәре йыш үҙгәреп тора. 1934 йылғы орфографияла рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылыуы һүҙҙең һуңғы ижегенә ҡарап билдәләнә, йәғни һүҙҙең һуңғы ижеге ҡалын булһа — ҡалын ялғау, нәҙек ижек булһа — нәҙек ялғау яҙыла. 1940 йылғы орфографияла һүҙҙәге һуңғы өндөң әйтелеүенә ҡарап билдәләнә: һүҙҙең һуңғы өнө ҡалын әйтелһә, ҡалын ялғау, нәҙек әйтелһә, нәҙек ялғау яҙыла. Был мәсьәлә 1941 йылда ҡайтанан ҡаралып, тағы ла ҡабаттан ялғауҙарҙы һүҙҙең һуңғы ижегенең ҡалын йәки нәҙеклегенә ҡарап яҙырға кәрәк табылды.

Ҡулланыуҙа булған хәҙерге орфографияла рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙы ҡалын йәки нәҙек яҙыу мәсьәләһе түбәндәгесә хәл ителгән:

Ялғауҙарҙың ҡалынлығы йәки нәҙеклеге тамыр йәки нигеҙ һүҙҙәрҙең һуңғы ижектәренә ҡарап билдәләнә: һуңғы ижек ҡалын булһа — ҡалын ялғау, нәҙек булһа — нәҙек ялғау яҙыла (**завод-тар, химик-тәр, актив-тәр**).

Иҫкәрмә. 1. Рус әҙәби теле аша ингән, бер генә нәҙек ижектән торған ҡайһы бер һүҙҙәргә ҡалын ялғауҙар ялғана. Бындай бер ижекле һүҙҙәрҙең ҡайһыларында ялғауҙарҙың ҡалын килеүе орфография һүҙлегендә күрһәтелергә тейеш (**литр-ы, метр-ы, цех-та, тип-тар**). Был һүҙҙәр ҡушма һүҙ составына инеп, уның һуңғы ижеге булып килгәндә лә, үрҙәге кағиҙә һаҡлана: **сантиметр-ы, барометр-ға**.

2. Әгәр рус теле аша ингән һүҙҙәрҙең йәки фамилияларҙың һуңғы ижеге *е* хәрефе менән башланһа, ялғау һуңғы ижек алдындағы ижектең ҡалын йәки нәҙек хәрефкә бөтөүенә карап ялғана: **боец-тар, курьер-гә**.

3. Аҙағында йәки уртаһында *я* йәки *ю* килгән ижектәр нәҙек ижек булып иҫәпләнәләр: **кухня-не, моряк-тәр, меню-гә, бюс-е (§ 39)**.

25 йыллыҡ тәжрибә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын билдәләү принцибенең, йәғни һүҙҙең һуңғы ижегенә ҡарап билдәләүҙең тотороҡло икәнен күрһәтте. Башҡорт теленең үҙ һүҙҙәрендә, шулай уҡ рус теленән ингән һүҙҙәрҙең күбеһендә был принцип бер төрлө лә ҡыйынлыҡ тыуҙырмай (**ҡала-лар, бүлмә-ләр, завод-тар, партия-ны, аквариум-ды, адмирал-дар, актер-ҙар, актриса-ны**). Шуға күрә ҡайһы бер телселәрҙең ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын билдәләүсе ҡағиҙәләр, ғөмүмән, «орфоэпик норманы боҙоуға килтерҙе»[101] тигән фекерҙәре менән килешеп булмай. Был ҡағиҙәләр ғөмүмән орфоэпик норманы боҙмай, ә рус әҙәби теле аша ингән һәм ғәрәп теленән ингән айырым төркөм һүҙҙәрҙең яҙылышын әйтелешенән бер аҙ йыраҡлаштыра ғына. Әлбиттә, ниндәй

---

[101] *Ғ. Сәитбатталов.* Фәнни нигеҙҙә төҙөлгән башҡорт теле орфографияһы өсөн. «Совет Башҡортостаны», 11.X. 1957.

гена ҡағиҙә төҙөгәндә лә был төркөм һүҙҙәрҙең яҙылышы менән әйтелешендә тулы тура килеү булдырыу мөмкин түгел, ләкин яҡынлаштырырға мөмкин. Һәр бер төр ялғауҙың әйтелеше принцибенән сыҡҡанда, бәлки, яҙылыш менән әйтелеш араһында бер ни тиклем тура килеү булдырырға мөмкин булыр ине, ләкин улай булғанда һәр бер төр ялғауға тиерлек бер ҡағиҙә төҙөргә кәрәк буласаҡ. Икенсенән, әйтелештә төрлөлөк булырға мөмкин: бер үк ялғауҙы бер үк һүҙҙә берәү ҡалын әйтергә, икенсе берәү нәҙек әйтергә мөмкин. Мәҫәлән, **ударник** һүҙендә күплек ялғауын ҡалын яҙабыҙ икән, әйтелешкә бик тура килеп тора, ә зат ялғауын ҡалын итеп **ударниг-ы** тип яҙабыҙ икән, әйтелешкә бик үк тура килмәй. Тимәк, был принциптән сыҡҡанда, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын дөйөм ҡағиҙәләр аҫтына алып булмай. Ә яҙылышта төрлөлөк булмаһын өсөн, орфографияның ҡағиҙәләре бөтә кешегә аңлайышлы, асыҡ, дөйөм булырға тейеш. Яҙыуҙа осрай торған бөтә моменттәр дөйөм ҡағиҙәләр аҫтына алынғанда ғына грамоталы яҙыу, дөрөҫ яҙыу урынлаштырылырға мөмкин. XIX быуатта рус теле орфографияһында ла шундай бер хәл була, бер үк һүҙҙәр бер нисә төрлө яҙып йөрөтөлә башлайҙар. Шул ваҡытта В. Г. Белинский, быныӊ ныҡлы ҡағиҙәләр булмағандан килгәнлеген әйтеп, былай ти: «Рус орфографияһындағы буталсыҡтар һәм ҡыйынлыҡтар ҡағиҙәләрҙең иреклелегенән (тотороҡһоҙлоғонан) килә. Уҡыусыға дөйөм ҡағиҙәне әйтһәгеҙ, уны тиҙ аңлар һәм шуға ярашлы итеп яҙырға ғәҙәтләнеп китер; дөйөм ҡағиҙәнән тыш ҡайһы бер иҫкәрмәләрҙе лә хәтерҙә ҡалдырыу уға ул тиклем ҡыйын булмаҫ. Ә инде уға быныӊ яҙылышы тураһында ҡағиҙә юҡ, шулай яҙып йөрөтөлә инде, тип әйтһәгеҙ — ул ваҡытта һеҙҙең грамматикағыҙ һәм орфографияғыҙ уның өсөн ғазапҡа әйләнәсәк»[102].

Әгәр беҙ ҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын дөйөм бер ныҡлы ҡағиҙәгә нигеҙләмәйенсә, «шулай әйтелә, шуға күрә шулай яҙыла», принцибенән сығып ҡына хәл итһәк, орфографияны үҙләштереүҙе ҡыйынлаштырасаҡбыҙ ғына.

Ҡайһы бер телселәр рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын һүҙҙең һуңғы ижегенән алдағы ижектән сығып билдәләргә тәҡдим итәләр: әгәр һүҙҙең һуңғы ижеге алдындағы ижек ҡалын булһа, ҡалын ялғау — нәҙек булһа, нәҙек ялғау яҙыла (**ударник-тар, осетин-дәр**). Ләкин был дөйөм бер принцип була алмай. Мәҫәлән, **кабинет, комитет, инженер, диспетчер**

---

[102] Академик *В. Виноградов.* О реформе и упорядочении русской орфографии. «Учительская газета», 1954, 21 августа.

һәм башҡа шуның һымаҡ бик күп һүҙҙәрҙә һуңғы ижектән алда нәҙек ижек килгән, тимәк, юғарыла әйтелгән ҡағиҙә буйынса нәҙек ялғау яҙылырға тейеш (**кабинет-тәр, комитет-тәр, инженер-ҙәр, диспетчер-ҙәр**), ләкин әйтелешкә тура килтерәйек тиһәк, ҡалын ялғау яҙырға тейешбеҙ (**кабинет-тар, комитет-тар, инженер-ҙар, диспетчер-ҙар**).

Беҙҙең фекерсә, хәҙерге орфографияла ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын билдәләүсе төп ҡағиҙә һаҡланырға тейеш, сөнки ул ҡағиҙә башҡорт әҙәби теленең бөтә һүҙҙәренә ҡарата әйтелә. Ә инде рус теленән һәм бүтән телдәрҙән ингән айырым төркөм һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың яҙылышын әйтелешкә яҡынайтыу өсөн төп ҡағиҙәгә ҡайһы бер асыҡлауҙар, иҫкәрмәләр индерергә кәрәк.

Ә. И. Харисов үҙенең «Яңы орфография проблемалары» тигән йөкмәткеле мәҡәләһендә[103], был мәсьәләгә бик ныҡ туҡталып, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышын түбәндәгесә билдәләргә тәҡдим итә:

1. Нәҙек ялғауҙар яҙыла:

а) йомшаҡлыҡ билдәһенә бөткән һүҙҙәргә: **автомобил-дәр, артел-гә, нефт-се**, ләкин — **секретар-ҙар, кустар-сылыҡ**.

б) *и*, *ий*, *е* (э), *ей*, *ие* өндәренә бөткән һүҙҙәргә: **коньки-ҙә, Октябрьский-гә, юбилей-гә, коммюнике-лә, учреждение-лә.**

2. Бөтә ҡалған осраҡтарҙа рус теленән ингән һүҙҙәрҙә ҡалын ялғауҙар яҙыла.

Тамырҙарында *а*, *о*, *у*, *ы*, *я*, *ю* һуҙынҡылары булмаған, ике йәки унан артыҡ тартынҡыға бөткән йәки ижеге *е* өнө менән билдәләнгән бер ижекле һүҙҙәрҙә ҡалын ялғауҙар яҙыла: **метр-ҙан, цех-ҡа, грек-тар.**

Ижеге *и* өнө йәки *ей* өндәре менән билдәләнгән бер ижекле һүҙҙәргә нәҙек ялғауҙар яҙыла: **Рим-гә, спирт-тән, тиф-тән, рейд-тә, сейф-кә,** ләкин **тип-тар, тир-ға.**

Был фекерҙәр менән килешергә мөмкин, улар рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙар яҙылышын, нигеҙҙә, дөрөҫ сағылдыралар. Ләкин уларҙы дөйөмләштерәһе, тағы ла асыҡлай төшәһе бар.

Рус теленән һәм бүтән телдәрҙән ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙы ҡалын йәки нәҙек яҙыу мәсьәләһендә ҡаршылыҡтар, башлыса, һуңғы ижектәре *е* йәки *и* менән билдәләнгән һүҙҙәргә ҡайтып ҡала. Тәүҙә был форма һүҙҙәрҙе һанап китәйек:

---

[103] *Әхнәф Харисов.* Яңы орфография проблемалары. «Совет Башҡортостаны», 1960, 26.VI, 29.VI, 30.VI.

I. 1) Фрунзе, галифе, желе, кафе, клише, коммюнике, кофе, купе, пенсне, ясле;

2) метр, газометр, гектометр, декаметр, дециметр, километр;

3) Приморье, поместье, печенье, ателье, варенье, Запорожье;

4) Енисей, юбилей, дрейф, рейд, сейф, казначей, адыгей, еврей, лицей, трофей;

5) авианосец, австралиец, авторитет, аккомпанемент, акцент, анкер, арест, балет, бассейн, брезент, брикет, бункер, буфер, буфет, бухгалтер, бюджет, венгер, винегрет, гидроген, дебаркадер, декадент, декрет, диалект, диспансер, диспетчер, документ, доцент, жилет, жакет, запорожец, землемер, инженер, интервент, кабинет, кавалер, кадет, квартет, комитет, клевер, компетент, комплекс, крокет, котлет, комсомолец, конверт, конспект, комплект, лазарет, макет, манжет, маркизет, мастер, маузер, медикамент, миноносец, музей, немец, ненец, оппозиционер, оппонент, орден, ордер, оркестр, офицер, пакет, паркет, партер, патент, пергамент, печенег, пионер, пистолет, портвейн, портрет, президент, премьер, пропеллер, протез, процент, реакционер, револьвер, резерв, рельеф, референт, рецензент, секрет, семестр, снайпер, совет, студент, сюжет, университет, факел, фермер, цемент, центнер, черкес, эпитет, эсминец, юпитер, юнкер;

6) занятие, сословие, телевидение, черчение, учреждение;

7) герб, гетр, грек, Днепр, Днестр, крем, мех, негр, нефть, пресс, рельс, серб, тембр, темп, фетр, френч, цех, чек, чех, член, эвен, швед, шеф.

II. 1) жюри, Миссури, сандали, Сочи, такси;

2) абсолютизм, альпинизм, большевизм, империализм, карьеризм, ленинизм, марксизм, дарвинизм;

3) автоброневик, автоматик, академик, аккредитив, актив, акциз, алфавит, алюмин, анализ, антитезис, архив, аспирин, большевик, броневик, букинист, вазелин, валик, ванилин, глицерин, гранит, графит, графин, грузин, девиз, дезертир, декоратив, дельфин, денщик, депозит, дефис, дефицит, диапозитив, дифтерит, забойщик, зенит, зефир, инвалид, инглиз, кабардин, калибр, кальций, кассир, католик, коллектив, колорит, командир, коммунист, комсомолец, конторщик, кофеин, крекинг, крезис, кубик, лезгин, лимит, магний, магнит, медик, менингит, меньшевик, министр, наборщик, наводчик, народник, нафталин, негатив, неолит, никотин, олиф, осетин, парафин, паразит, Париж, парик, персик, петит, питомник, плановик, позитив, помещик, реактив, режим, сановник, санскрит, сатин, сахарин, сервиз, соратник, сотрудник,

сульфид, сульфит, сюрприз, тажик, тариф, термин, транзит, фазис, финиш, химик, Харбин, шарнир, электр, эфир, ювелир;

4) винт, гипс, грипп, диск, кит, лиф, лифт, приз, принц, Рим, скиф, спирт, тип, тиф, фильм, фин, цикл, цинк, цифр, шрифт, шприц, шин, шифр;

5) Фатих, Салих, ғалим, шағир, Ғәлим, Хәким, мәғариф.

Хәҙерге орфография буйынса был һүҙҙәрҙең бөтәһендә лә нәҙек ялғау яҙылырға тейеш, сөнки уларҙың һуңғы ижеге алғы рәт һуҙынҡылар менән килгән, шуға күрә нәҙек ижек булып иҫәпләнә. Ләкин ялғауҙар ҡуша башлағас, ҡаршылыҡтар килеп тыуа: бер үк форма ижеккә бөткән был һүҙҙәрҙең ҡайһы берҙәрендә нәҙек ялғауҙар тура килеп тора (**кафе-гә, ғалим-дәр, омоним-дәр** һ. б.), ә ҡайһы берҙәрендә нәҙек ялғауҙар тура килмәй, нәҙек ялғау ҡушыу менән, һүҙҙәрҙең яҙылышы әйтелешенән бик ныҡ йыраҡлаша (мәҫәлән, **Фрунзе-не, совет-те, алфавит-те, цифр-ҙе, коммунис-те, ударник-те, шағир-ҙе**). Шулай итеп, бер үк форма ижеккә бөткән һүҙҙәрҙә бер осраҡта нәҙек ялғау, икенсе осраҡта ҡалын ялғау тура килә. Уның сәбәбе шунда: ижекте билдәләгән алғы рәт *е*, *и* өндәре төрлө фонетик солғанышта килеп, артҡы рәт йәки артҡы рәт өнгә тартым өн итеп әйтеләләр. Мәҫәлән, **крейсер** һүҙе менән **доцент** һүҙендәге *е* өндәре **академик, ғалим** һүҙҙәре менән **алфавит, шағир, тарих** һүҙҙәрендәге *и* өндәре әйтелеш яғынан бер-береһенән бик ныҡ айырыла, **доцент** һүҙендәге *е* һәм **алфавит, шағир** һүҙҙәрендәге *и* өнө артҡы рәт *ы* өнөнә яҡын итеп, тимәк, ҡалын ижек итеп әйтелә. Тимәк, **крейсер, академик, ғалим** һүҙҙәрендә нәҙек ялғауҙар, ә **доцент, алфавит, шағир, тарих** һүҙҙәрендә ҡалын ялғауҙар яҙылырға тейеш (**крейсер-ҙәр, академик-тәр, ғалим-дәр; доцент-тар, алфавит-тар, шағир-ҙы, тарих-ты**). Шуның өсөн орфографияла ялғауҙарҙың ҡалын йәки нәҙек яҙылышы тураһында бирелгән төп ҡағиҙәгә был турала өҫтәмә индерергә кәрәк, шулай иткәндә бик күп һүҙҙәрҙең яҙылышы менән әйтелеше араһындағы айырма кәмей.

Хәҙер ялғауҙар ҡушылғанда, рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙең тамыры йәки нигеҙе тулы һаҡланыу-һаҡланмау мәсьәләһенә туҡталып китәйек. Ғәмәлдәге орфография буйынса ялғауҙар ҡушылғанда бөтә хәлдәрҙә лә тамыр йәки нигеҙ һүҙҙең аҙағындағы ҡайһы бер өндәр төшөп ҡала. Мәҫәлән, ялғауҙар ҡушҡанда, тамыр йәки нигеҙ һүҙҙәрҙең аҙағындағы бер иш ҡуш тартынҡының береһе, ә *-ист*, *-ст*, *-сть* формаһында бөткән һүҙҙәрҙә *т* яҙылмай (грипп—грипте, артист—артисе, часть — часе).

Был хаҡта Ә. И. Харисовтың «Ғәмәлдәге орфография буйынса *-ость*, *-сть*, *-ст* һәм *-зд* формаһына бөткән һүҙҙәргә ялғауҙар ҡушҡан-

да, *т* (*ть*), *д* өндәре төшөрөлә. Был ҡағиҙәнең көсөн циклдәргә ҡарә булыр, сөнки уны дөйөм бер принцип итеп алып, бөтә төр ялғауҙарға ҡарата ҡулланыу һүҙҙәрҙе боҙоп яҙыуға, хата үҙләштереүгә килтерә. Был хәл бигерәк тә мәктәп практикаһында буталсыҡ тыуҙыра»[104] тигән фекере менән тулыһынса ҡушылырға тура килә.

Ысынлап та, мәктәптә әсә теле дәресендә һәр бер ялғау ҡушҡанда уҡыусы **промышленность** һүҙен **промышленнос** формаһында яҙып йөрөй икән, ялғауһыҙ яҙырға тура килгәндә, русса ла, башҡортса ла шулай яҙа башлаясаҡ, был хәл грамоталылыҡты түбәнәйтеүгә алып бара, ике телдә лә дөрөҫ яҙыуҙы үҙләштереүҙе ҡыйынлаштыра.

Шуға күрә рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәр ялғауҙар ҡушҡанда ла үҙҙәренең яҙылыштарын мөмкин тиклем тулыһынса һаҡларға тейештәр. Хәҙер ғәмәлдә булған орфографияла был турала бирелгән ҡағиҙәләргә асыҡлыҡ индерергә мөмкин.

Был төр һүҙҙәрҙәге аҙаҡҡы өндәрҙе шул өн менән башланған ялғауҙар йәки өсөнсө зат ялғауы ҡушҡанда ғына төшөрөп яҙып, башҡа урындарҙа төшөрмәй яҙырға кәрәк: **металл — металлы (металлы), металы (металл-ы), металлды, металлға; турист—туристәр (турист-тәр), туристкә; промышленность — промышленносте (промышленность-те), промышленносе (промышленность-е), промышленносткә; поезд—поезы (поезд-ы), поездар (поезд-дар), поездға; съезд—съезы (съезд-ы), съезда (съезд-да, съездға).**

4. ҒӘРӘП-ФАРСЫ ҺҮҘҘӘРЕ ЯҘЫЛЫШЫ

Беҙҙең орфографияла ғәрәп-фарсы теленән ингән һүҙҙәрҙең яҙылышы мәсьәләһе асыҡланып етмәгән. Хәҙерге орфографияла ғәрәп-фарсы һүҙҙәренең яҙылышы тураһында түбәндәге ҡағиҙә бирелә:

Революцияға тиклем үк башҡорт теленә көнсығыш телдәренән инеп, ныҡ үҙләшеп, һөйләшеү телендә төрлөсә әйтелеп йөрөй торған һүҙҙәр яҙылыштары яғынан түбәндәгесә өс төркөмгә бүленә:

1) ҡалын яҙыла торған һүҙҙәр: **тамам, донъя, ҡарар, талап, яуап, халыҡ, ҡабул, байрам;**

2) нәҙек яҙыла торған һүҙҙәр: **сәләм, сәләмәт, рәхәт, сәбәп, енәйәт, мөнәсәбәт, мәҡәлә, Зәкиә;**

3) ҡалын-нәҙек ижектәр менән яҙыла торған һүҙҙәр: **китап, мәғариф, тарих, иғтибар, Фатих, Фатима, Салих, синыф, сифат, ихтыяр, мөһабәт, Сания, Сафия, Суфия, Асия** (§ 36).

---

[104] *Ә. Харисов.* Яңы орфография проблемалары. «Совет Башҡортостаны» 1960, 30.VI.

Был ҡағыҙә генә, әлбиттә, ғәрәп-фарсы һүҙҙәренең яҙылышын хәл итә алмай. Уға эҫтәмәләр, асыҡлауҙар индерелергә тейеш.

Ғәрәп-фарсы һүҙҙәре яҙылышы тураһында ике төрлө фекер бар: бер төркөм иптәштәр ғәрәп һүҙҙәрен үҙгәртмәйенсә яҙыу яғында торалар, ә икенселәре, халыҡ телендә әйтелгәнсә яҙыу кәрәк, тиҙәр. Беҙ ҙә шул һуңғы фекерҙе ҡеүәтләйбеҙ, сөнки был һүҙҙәр хәҙергә тиклем матбуғатта шул халыҡ телендә әйтелгәнсә яҙып йөрөтөлә, һәм был яҙылыш традицияға инеп бара. Икенсенән, улар күптән инеп, беҙҙең телдең фонетик закондарына ярашып, үҙләшеп киткән. Ләкин шулай ҙа уларҙың яҙылыш принциптәрен билдәләргә тейешбеҙ. Матбуғатта бер үк төркөмгә ингән ғәрәп-фарсы һүҙҙәренең бер өлөшө бер принциптә, ә икенсе өлөшө бөтөнләй икенсе принциптә яҙып йөрөтөлә. Мәҫәлән, **Фәридә, мәдрәсә, әдәбиәт** һүҙҙәре *ҙ* менән, ә **Хәдисә, Сажидә, фидакәр** һүҙҙәре *д* менән яҙып йөрөтөлә. Быларҙы бер ҡағиҙә аҫтына алырға кәрәк. Беҙҙең фекерсә, был төркөм һүҙҙәрҙе түбәндәге ҡағиҙә аҫтына алырға мөмкин булыр ине:

Ғәрәп-фарсы һүҙҙәренең уртаһында *ә, и, ө, р, й* өндәре һуңында килгән *д* өнө *ҙ* өнөнә әйләндереп яҙыла: **һәҙиә, Ҡәҙриә, Бәҙәр, Бәҙри, ғәҙәт, мәҙрәсә, әҙәбиәт, ҡәҙим; һиҙәйә, һиҙиәт, Сажиҙә, Хәмиҙә, фиҙакәр, Халиҙә; Мәмдүҙә; мөҙир, ҡөҙрәт, Мәрҙән, Фәрҙәнә; Хәйҙәр, Зөбәйҙә** һ. б.

Шунан һуң бер кисәге *дин* йәки *ғәбд* һүҙҙәренән торған ҡушма исемдәр төрлөсә — **Ғәйне*тдин*, Ғәйне*ддин*, *Ғәбд*ерәхмән, *Абд*рахман, *Әпт*ерәхман, *Ғәпд*ерәхмән, *Ғәпт*ерәхмән** формаларында яҙып йөрөтөләләр. Был төркөм исемдәрҙең дә яҙылышын бер принципкә ҡуйырға кәрәк. Беҙҙең фекерсә, был форма исемдәрҙәге *ғәбд* һүҙендәге *б, д* яңраулы өндәр һаңрау өндәргә әйләндерелеп, *п, т* хәрефтәре менән, *дин* һүҙле исемдәрҙә ҡатар торған яңраулы *д* өндәренең беренсеһе һаңрау өнгә әйләндерелеп, *т* хәрефе менән яҙылырға тейеш: ***Ғәпт*елхәй, *Ғәпт*ерәхмән, *Ғәпт*улла; Нуре*тдин*, Ғәйне*тдин*, Сәйфе*тдин*** һ. б.

Ғәрәп-фарсы телдәренән ингән һүҙҙәрҙең күбеһе беҙҙең телдә сингармонизм законына буйһондороп, алғы йәки артҡы рәт һуҙынҡылар менән генә әйтеп йөрөтөлә һәм яҙыла: **сәләм, мөнәсәбәт, енәйәт, мәҡәлә, мәҡәл, тамам, ғазап (сәлам, мөнасәбәт, енайәт, мәҡалә, мәҡал, тәмам, ғәзап** түгел). Ҡайһы бер телселәр ғәрәп-фарсы һүҙҙәренең бөтәһен дә шулай башҡорт теленең сингармонизм законына буйһондороп, алғы йәки артҡы рәт һуҙынҡылары менән генә, йәғни нәҙек йәки ҡалын ижектәр менән генә яҙырға тәҡдим итәләр. Был фекер менән тулыһынса килешеп булмай, сөнки күп кенә хәлдәрҙә ижектең ҡалын йәки нәҙек әйтелеүе һүҙҙәрҙең мәғәнә айырмаһына бәйләнгән. Мәҫәлән, **Хәким** (исем) һәм **хаким**

(сифат: **хаким синыфтар**) йәки **Ғәлим** **һәм ғалим** һ. б. Әлбиттә, быға тиклем башҡорт теленең сингармонизм законына буйһондоролмай, ҡалын-нәҙек ижектәр менән яҙып йөрөтөлгән һүҙҙәрҙең ҡайһы берҙәрен был законға буйһондороп яҙырға мөмкин, мәҫәлән, **мәғариф, фиҙакәр, әхлаҡ** түгел, ә **мәғәриф, фиҙәкәр, әхләҡ.**

Ахыр сиктә, һүҙҙәрҙең һәм ялғауҙарҙың дөрөҫ әйтелешенә бәйләп, башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше (орфоэпияһы) мәсьәләһен дә онотторға ярамай. Был мәсьәлә менән проф. Ж. Ғ. Ҡиекбаев күптән бирле шөғөлләнде һәм, матбуғат биттәрендә мәҡәләләр менән сығыш яһап, башҡорт орфоэпияһы буйынса кандидатлыҡ диссертацияһы яҡлау менән (1948 йыл) сикләнмәйенсә, 1964 йыл «Башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше» тигән китап баҫтырып сығарҙы[105]. Ҡитапта автор, дөйөм теоретик фонетика нигеҙенә таянып һәм уны башҡорт теленең фонетикаһына бәйләп, башҡорт орфоэпияһының төп мәсьәләләрен квалификациялы рәүештә дөрөҫ хәл иткән. Унда төп башҡорт һүҙҙәренең дөрөҫ әйтелеше тураһында ғына түгел, рус, ғәрәп, фарсы һүҙҙәренең һәм ялғауҙарының дөрөҫ әйтелеше тураһында ла тулы яуап табырға мөмкин. Хәҙер шул орфоэпик ҡағиҙәләрҙе практик рәүештә ғәмәлгә ашырырға кәрәк. Беҙҙә, ғәҙәттә, һүҙҙең әйтелеше менән яҙылышы араһындағы сикте айырмайҙар. Был инде дөйөм тел культураһының етешмәүенән килә.

5. ҠУШМА ҺҮҘҘӘР ЯҘЫЛЫШЫ

Беҙҙең орфографияла ҡушма һүҙҙәр яҙылышы хаҡында төп принциптәр әйтелгән: ике тамырҙан йәки нигеҙҙән тороп та, бер нәмәгә исем йәки термин булып киткән һүҙҙәр ҡушып, ә беренсе һүҙ бер үк нәмәнең төрлө сифатын белдереп йәки предметтәрҙең береһенән икенсеһен айырып килгән йәки һуңғы һүҙе зат ялғауы менән килгән ҡушма исемдәр, ике һүҙҙән торған ҡушма сифаттар, рәүештәр айырым яҙылалар: **олатай, ҡарағош, балғалаҡ, Ҡариҙел, Биктимер, ҡулъяулыҡ, аҡҡош;** ләкин: **ағас күпер, таш күпер, Аҡ диңгеҙ, Урта диңгеҙ, алма ағасы, ишек алды; ҡот осҡос, Бөтә Союз** (§ 37) һ. б.

Ләкин был принциптәр ҡушма һүҙҙәр яҙылышында осраған бөтә моменттәрҙе лә эсенә алып бөтөрә алмай. Шунлыҡтан практикала ҡушма һүҙҙәр яҙылышында буталсыҡтар, ҡыйынлыҡтар тыуа, мәғәнәләре яғынан бер үк төркөмгә ингән ҡушма һүҙҙәр төрлөсә яҙып йөрөтөлә.

---

[105] *Ж. Ғ. Ҡиекбаев.* Башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше, Өфө, 1964.

Башҡорт телендә ҡушма һүҙҙәрҙең ҙур урын тотҡанын һәм уларҙың яҙылышындағы буталсыҡтарҙы күрһәтеү өсөн, уларҙы төркөмдәргә бүлеп, миҫалдар килтереп үтәйек:

а) бер ергә лә, бер ерҙә лә, бер заман, бер кем, бер кемгә лә, бер кем дә, бер килке, бер көйсә, бер көн, бер көнлөк, бер күңелдән, бер ҡайҙа ла, бер ҡайҙан да, бер ҡасан да, бер нисек тә, бер нисә, бер ни тиклем, бер нәмә, бер нәмә лә, бер рәттән, бер саҡ, бер тигеҙ, бер тиң, бер тиклем, бер төр, бер төрлө, бер төҫлө, бер туған, бер үҙе, бер юлы;

б) ҡайһы бер, ҡайһы ваҡыт, ҡайһы саҡ;

в) һис бер, һис кем, һис булмаһа, һис ҡайҙа, һис нәмә, һис шикһеҙ;

г) һәр бер, һәр ваҡыт, һәр заман, һәр йыл, һәр кем, һәр көн, һәр ҡайҙа, һәр ҡайһыһы, һәр ҡасан, һәр саҡ, һәр төрлө, һәр хәлдә, һәр яҡлап;

д) шул саҡ, шул тиклем;

е) ярымсүл, ярымутрау;

ж) ҡобайыр, ҡолаҡбау, ҡоштабаҡ, ҡушҡанат, ҡушъяулыҡ, ҡырынташ, мамыҡбаш, меңьяпраҡ, өсмөйөш, сәмреғош, тутыйғош, һуйырташ, үҙағыш, башҡала, башмәҡәлә, балғалаҡ;

з) күкбаш, күкбүрек, ҡарабойҙай, ҡарағанат, ҡаракүл, аҡҡош, ҡарағош, ҡараҡалпаҡ, Ҡарурман (көй исеме), ҡыҙылғанат, ҡыҙылғойроҡ, ҡыҙылтүш, аҡбалыҡ, аҡсуҡ, аҡсәпсек, аҡсәскә, аҡтамыр, алағорт, зәңгәрбаш, зәңгәрсуҡ;

и) ҡарабаш турғай, ала ҡарға, ҡара гәрәбә, Аҡ диңгеҙ, Ҡара диңгеҙ, Ағиҙел, Ҡариҙел, ҡара ерек, ҡара ҡайын, ҡара ҡамыш, ҡара саған, ҡара таҡта, ҡара тал, ҡара тирәк, ҡара тополь, ҡара һырлан, аҡ ҡурғаш, ҡара ҡурғаш;

й) ҡара һауыты, ер еләге, ҡайын еләге, ағас күмере, бесәй тәпәйе, ҡуян ҡолағы, кәзә һаҡалы, ҡыҙыл кәзә һаҡалы, айыу алабутаһы, айыу емеше, кейәү ҡамсыһы;

к) Ямантау, Тыратау, Нарыштау, Бурһыҡтау, Күмертау, Ҡалыутау, Ҡаратау, Ҡараташ, Ҡарауылтау, Ҡарауылтүбә (тау), Сәкәштау, Тағанташ (тау), Тимерарҡа (тау), Тумсаташ (тау), Ыйыҡтау, Юрматау, Ирәмәл (тау), Шихан (тау), Үтәмен (тау), Ҡуштау, Йөрәктау, Янғантау һ. б.

л) Асылыкүл, Атауҙы (күл), Мауыҙҙы (күл), Мулдаҡкүл, Оҙонкүл, Оло Асыуҙы (күл), Өргөн (күл), Суртанды (күл), Талҡаҫ (күл), Үләнде (күл), Әүешкүл, Ҡабан күле;

м) ни сәбәпле, ни нәмә, ни хаҡ, ни бары, ни тиклем, нишләп, ни эшләһәң, ни эшләр, ни эшләгәс, ни эшләне, ни эшләгән;

н) айырым-асыҡ, батырҙарҙың батыры, буйҙан-буйға, йән-фарман, күкле-йәшелле, аҙыҡ-түлек, баш-баштаҡ, борон-борондан;

о) бушҡул, үҙаллы, үҙһүҙле, үҙһүҙлелек, аяғөҫтө, баштүбән, ике йөҙлө, ике йөҙлөлөк, ерле юҡҡа, кемуҙарҙан, яланҡул, бер ҡатлы (кеше), бер фекерҙән, бер һүҙҙән, бер ауыҙҙан;

п) йөрәк әрнеткес, баш ватҡыс, баш ҡатырғыс, ҡот осҡос, ҡот осоу;

р) ишек алды, Кавказ алды, һайлау алды, өй алды, тау алды, урман алды, байрам алды, ял алды;

с) күп милләтле, Бөтә Союз, бөтә донъя, бөтә Башҡортостан;

т) тәүбашлап, тәүтапҡыр, тәүтормош, тәүһыҙма, тәүшарт, тәү башта, тәү баштағы;

у) аҡһыл күк, ала сыбар, ҡан ерән, ҡара туры, ҡуйы ҡыҙыл, ҡыҙыл бурыл, ҡыҙыл һары, көрән һары, ҡара көрән, ҡоба туры;

ф) ауыл-ара, район-ара, халыҡ-ара, үҙ-ара;

х) әллә кем, әллә ни, әллә нимә, әллә ни тиклем, әллә тағы;

ц) ни эшләй, ни эшләгәс, ни эшләһә, ни эшләгән, ни эшләп.

Юғарыла килтерелгән ҡушма һүҙҙәр бөтәһе лә хәҙерге матбуғатта ҡабул ителгән формала яҙылғандар. Әгәр шул һүҙҙәрҙең яҙылышын тикшереп ҡараһаҡ, түбәндәге хәлде күрәбеҙ:

а) **бер көнөлдән, бер фекерҙән, бер һүҙҙән, бер юлы** рәүештәре — айырым, ә **кемуҙарҙан, берауыҙҙан**, бушҡул, **аяғөҫтө яланҡул, баштүбән** рәүештәре — тоташ;

б) **нишләп** — тоташ, **ни эшләһә, ни эшләгән** — айырым; **үҙаллы, үҙһүҙле** сифаттары — тоташ, ә **бер ҡатлы** (бер ҡатлы кеше), **ике йөҙлө** сифаттары — айырым;

в) **Ямантау, Янартау, Ҡарауылтүбә** (тау)—тоташ, ә **Нарыштау** дефис аша, **Тимер арҡа** (тау) — айырым; **ала ҡарға** — айырым, **алағорт** тоташ яҙып йөрөтөләләр.

г) **Ҡараҡалпаҡ** тигәндә ҡ өнө сиратлашмай, ә **ҡарағанат, ҡарағош, ҡыҙылғанат, алағорт, ҡыҙылғойроҡ** тигәндә ҡ өнө ғ менән сиратлашып яҙыла.

Ҡушма һүҙҙәр яҙылышы мәсьәләһе башҡорт тел белемендә генә түгел, ғөмүмән тюркологияла хәл ителмәгән ҡатмарлы мәсьәләләрҙең береһе булып иҫәпләнә. Был — беҙҙең телдә аналитик форма һүҙ яһалышының ҙур урын алыуынан килә.

Һуңғы ваҡытта ҡушма һүҙҙәрҙең яһалышына бәйле ғилми-теоретик хеҙмәттәр сыға башланы. Быға миҫал итеп, Б. О. Орузбаеваның «Ҡырғыҙ телендә һүҙ яһалышы» тигән хеҙмәте менән [106],

---

[106] *Б. О. Орузбаева.* Словообразование в киргизском языке (автореферат докторской диссертации), Фрунзе, 1964.

С. Н. Муратовтың «Төрки телдәрендә тотороҡло һүҙбәйләнештәре» тигән хеҙмәтен [107] күрһәтеп китергә мөмкин.

Башҡорт тел белемендә лә ҡушма һүҙҙәр ғилми-теоретик яҡтан яҡшы уҡ тикшерелгән, тип әйтергә мөмкин. Профессор Н. Қ. Дмитриев үҙенең «Башҡорт теле грамматикаһы»нда [108] тәүбашлап ҡушма һүҙҙәргә ентекле ғилми классификация яһап, уларҙың яһалыу формаларын асып бирҙе. Был турала икенсе хеҙмәтте Т. М. Ғарипов яҙҙы. Ул үҙенең «Башҡорт телендә исем һүҙҙәрҙең яһалышы» тигән монографияһында башҡорт телендәге ҡушма һүҙҙәрҙең төрҙәренә төплө характеристика биргән [109]. Ҡушма һүҙҙәрҙең яҙылышын билдәләгәндә, әлбиттә, был хеҙмәттәрҙәге ғилми-теоретик положениеләрҙе иҫәпкә алырға тейешбеҙ. Һәр хәлдә был мәсьәлә, үҙебеҙҙең телдең үҙенсәлектәренән сығып, ғилми нигеҙҙә хәл ителергә тейеш.

Ҡайһы берҙә беҙҙә ҡушма һүҙҙәрҙең яҙылышын, рус телендә ҡушып яҙыла икән, беҙҙә лә ҡушып яҙылырға тейеш, тигән принциптән генә сығып хәл итеүгә ынтылыуҙар осрай. Ләкин быны менән килешеп булмай, сөнки рус теле менән башҡорт теле — икеһе ике система тел. Һәр бер телдең үҙенсәлектәре бар. Мәҫәлән, рус телендә һүҙҙәрҙе ҡушып яҙғанда, ике һүҙҙе бергә бәйләй торған өндәр килә (**шесть — месячный — шест*и*месячный**), беҙҙең телдә ул юҡ (алты айлыҡ); шунан һуң рус телендә бер һүҙ менән аңлатылған төшөнсәләр беҙҙә ике һүҙ менән аңлатылырға мөмкин (**гусятина — ҡаҙ ите**). Рус телендә бер генә һүҙ менән әйтелеүенә ҡарап, беҙ ҙә **ҡаҙите** тип ҡушып яҙһаҡ, дөрөҫ булмаҫ ине, сөнки бында беренсе һүҙ үҙенең аныҡлаусылыҡ мәғәнәһен юғалтмаған, иттең төрөн аңлата (**ҡаҙ ите, һарыҡ ите, һыйыр ите, ат ите** һ. б.). Шунан ҡушма һүҙҙәр яҙылышын билдәләгәндә, бер һүҙҙе үҙен генә айырып алып хәл итергә ярамай, ә формалаш һүҙҙәрҙе бөтәһен бергә алып хәл итергә кәрәк. Мәҫәлән, **биш йыллыҡ** һүҙен үҙен генә айырып алып, рус телендә лә ҡушып яҙыла, беҙ ҙә ҡушып яҙырға тейешбеҙ, тип хәл итһәк, дөрөҫ булмаҫ ине. Был формалағы башҡа һүҙҙәрҙе лә иҫкә алырға кәрәк: **өс йыллыҡ, ете йыллыҡ, ун йыллыҡ** (мәктәп), **алты айлыҡ** (курс), **егерме биш йыллыҡ** (эш), **Ленинградтың ике йөҙ илле йыллығы** һ. б. **Биш йыллыҡ** һүҙен ҡушып яҙғас, быларҙың бөтәһен дә ҡушып яҙырға кәрәк, сөнки һәр бер һүҙ өсөн айырым ҡағиҙә сығарып булмай (**егерме-**

---

[107] *С. Н. Муратов.* Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М. 1961.

[108] Проф. *Н. К. Дмитриев.* Башҡорт теле грамматикаһы, Өфө, 1950.

[109] *Т. М. Гарипов.* Башкирское именное словообразование, Уфа, 1959.

бишкөнлөк, икейөҙиллейыллыҡ), быларҙы ҡушып яҙғас, һандарҙы ла ҡушып яҙыу мәсьәләһе килеп тыуа: **егермебишкөнлөк эшем бар,** тигәндә, **егерме биш көнлөк** һүҙҙәрен ҡушып яҙабыҙ икән, **егерме биш** һүҙе айырым ҡулланылғанда ла ҡушып яҙылырға тейеш була.

Ҡушма һүҙҙәр яҙылышы тураһында матбуғатта бер нисә мәҡәлә баҫылып сыҡты. Шулар араһында Ә. И. Харисовтың мәҡәләһе айырым иғтибарға лайыҡлы. Ул үҙенең «Яңы орфография проблемалары» тигән мәҡәләһендә[110] ҡушма һүҙҙәр яҙылышы мәсьәләһенә киң генә туҡтала. Авторҙың төп положениеләре менән, нигеҙҙә, килешергә мөмкин.

Ҡушма һүҙҙәрҙең яҙылышын ниндәй принциптәрҙән сығып билдәләргә тейешбеҙ. Хәҙер шул мәсьәләгә туҡталып үтәйек.

Төп принцип булып, ҡушма һүҙҙең исем, сифат, алмаш йәки һандан килгән беренсе компоненттең үҙаллылыҡ мәғәнәһе, анығлаусылыҡ функцияһы һаҡланыу-һаҡланмауы иҫәпләнергә тейеш: әгәр ҡушма һүҙҙең беренсе компоненте үҙаллылыҡ мәғәнәһен, анығлаусылыҡ функцияһын һаҡламаһа, тоташ яҙырға, әгәр һаҡлаһа — айырым яҙырға кәрәк. Шуның менән бергә бында баҫымдың да әһәмиәте бар. Ҡушма һүҙҙәр бер баҫым менән әйтелә, һәм ул ҡушма һүҙҙең икенсе компонентенә төшә (**ҡара́, ҡо́ш — ҡарағо́ш**). Ҡушма һүҙҙәрҙең тоташ йәки айырым яҙылыуында уларҙың компоненттәренең ниндәй грамматик формала һәм ниндәй фонетик мөнәсәбәттә килеүҙәре лә билдәле бер роль уйнай. Мәҫәлән, беренсе компоненте һуҙынҡы йәки тартынҡы өнгә бөтөп, икенсе компоненте һуҙынҡы өн менән башланған йәки беренсе компонент аҙағында һәм икенсе компоненттең башында бер үк төрлө тартынҡылар килгән ҡушма һүҙҙәр тоташ әйтелергә һәм яҙылырға тиҙерәк бирелеүсән булалар (**аҡҡош, Ҡариҙел** һ. б.). Икенсе компоненте өсөнсө зат ялғауы менән йәки беренсе компонент сифат яһаусы *ҡы-ке, ғы-ге* ялғауҙары менән килгәндә, тоташ әйтелмәйҙәр ҙә, яҙылмайҙар ҙа; тоташ яҙып йөрөтөлә икән, ул ваҡытта һүҙҙең грамматик формаһы үҙгәрә, зат һәм сифат яһаусы ялғау төшөп ҡала: **ат борсағы, ат йыуаһы, айыу алабутаһы; билбау** (бил бауы), **алмағас** (алма ағасы); **өҫҡорма** (өҫкө ҡорма), **аръяҡ** (арғы яҡ), **алтөрән** (алғы төрән).

Ҡушма һүҙҙәрҙе тоташ яҙыу күп кенә ваҡытта һүҙҙең мәғәнәһен дифференциациялауға ла ярҙам итә. Мәҫәлән, **күк бүрек** (ниндәй бүрек? — **күк бүрек**), **күкбүрек** (үҫемлек исеме).

---

[110] *Әхнәф Харисов.* Яңы орфография проблемалары. «Совет Башҡортостаны», 1960, 29.VI.

Ҡушма һүҙҙәр тоташ яҙылғанда, фонетик үҙгәрештәргә лә осрай, һүҙҙәрҙе ҡушҡас, ике һуҙынҡы араһында килгән йәки икенсе компоненттең башында килгән *ҡ-к* өндәре *ғ-г* менән сиратлаша һәм әйтелгәнсә яҙыла (**Аҡ иҙел — Ағиҙел, бер көн — бергөн, яры ҡанат — ярғанат, ел ҡыуар — елғыуар**).

Һүҙҙәрҙе ҡушҡанда, өндәрҙең сиратлашыуынан башҡа тағы, ғөмүмән, һүҙҙәрҙең яҙылышы үҙгәрә. Мәҫәлән: **гөл-емеш — гөлйемеш, ир егет — ирйегет.** Был ҡағиҙә киләсәктә лә һаҡланырға тейешме, түгелме? Беҙҙең фекерсә, үҙгәртелергә тейеш, сөнки бер үк һүҙҙең ике төрлө яҙып йөрөтөлөүе мәктәптәрҙә уҡытыу процесен ҡыйынлаштыра. Мәктәптә уҡыусы балалар **емеш** һүҙен айырым яҙғанда ла **йемеш** тип яҙа башлайҙар. Шуға күрә ҡушма һүҙҙәрҙең компоненте булып килгәндә лә, һүҙҙәр үҙҙәренең элекке яҙылыштарын һаҡларға тейештәр (**гөл-емеш — гөльемеш, ир-егет ирьегет**).

Юғарыла әйтелгән принциптәрҙән сыҡҡанда, ҡушма һүҙҙәрҙең ҡайһылары тоташ, ҡайһылары айырым яҙылырға тейеш, шуларға туҡталып үтәйек.

Тоташ яҙылырға тейеш

1) Ҡеше исемдәре, географик атамалар, ботаника, зоология, астрономия терминдәре, ижтимағи-политик терминдәр һәм, ғөмүмән, яңы төшөнсә белдергәндә беренсе компоненте үҙенең тура мәғәнәһен юғалтҡан башҡа төрлө исемдәр: **Ағиҙел, Ҡариҙел, Ҡараяҡуп, Стәрлетамаҡ, Миәкәбаш, Ҡарайерек, Иштирәк, аҡҡош, бүрекбаш, ҡырғаяҡ, ҡыҙылғанат, Тимерғаҙыҡ, Башташ, Ҡараташ, Тағанташ, Тумалташ, Ҡарауылтүбә, Тимерарҡа** (тау исемдәре), **Ҡолтүбән** (ҡул исеме), **дүртмөйөш, өсмөйөш** һ. б.

Тау, күл һүҙҙәре бергә әйтеп йөрөтөлә торған географик атамалар ҙа тоташ яҙылалар: **Бурһыҡтау, Ыйыҡтау, Ҡаратау, Ҡарауылтау, Нарыштау, Сәкәштау, Тыратау, Ямантау, Оҙонкүл, Сыбаркүл, Ҡандрагүл, Яҡтыгүл Янғантау** һ. б.;

2) бер төшөнсәне белдереү өсөн ике һүҙҙән ҡушып алған сифаттар, рәүештәр: **үҙһүҙле, икейөҙлө, берғатлы, атҡаҙанған, үҙаллы; ысынъяһау, бушҡул, тәүбашлап, тәүтапҡыр, аяғөҫтө, баштүбән, кемуҙарҙан, яланаяҡ, яланҡул, бергөн, берьюлы, бернисә, бер-**

рәүешле, беррәттән, берһүҙһеҙ, бертауыштан, бертигеҙ, бертуҡтауһыҙ, беръяҡлы, бертөрлө.

Айырым яҙылырға тейеш

1) Беренсе һүҙе үҙенең тура мәғәнәһен һаҡлап, бер үк нәмәнең төрөн белдереп, предметтәрҙең береһенән икенсеһен айырып килгән ҡушма исемдәр: **аҡ ҡурғаш, ҡара ҡурғаш, ҡара ҡарға, ала ҡарға, Үрге Ҡыйғы, Түбән Ҡыйғы, Иҫке Бикмәт, Яңы Бикмәт.**

Диңгеҙ исемдәре, рус теле яҙылышына эйәртеп, традиция буйынса айырым яҙып йөрөтөләләр: **Аҡ диңгеҙ, Ҡара диңгеҙ, Ҡыҙыл диңгеҙ, Урта диңгеҙ, Эгей диңгеҙе;**

2) икенсе компоненте өсөнсө зат ялғауы менән килгән ҡушма исемдәр: **ҡара һауыты, ер еләге, ҡурай еләге, айыу көпшәһе;**

3) икенсе компоненте *алды, аръяғы, арты* һүҙенән килгән ҡушма исемдәр: **ишек алды, байрам алды, юбилей алды, һайлау алды, ял алды, Байкал аръяғы, Урал аръяғы, Кавказ арты;**

4) һуңғы компоненте *сы-се, со-сө* ялғаулы ҡушма исемдәр: **ижад итеүсе, эш башҡарыусы, ат ҡараусы;**

5) беренсе компоненте һандан торған ҡушма шартлы сифаттар: **биш йыллыҡ план, һигеҙ йыллыҡ мәктәп;**

6) беренсе компоненте төҫтөң төрҙәрен белдереп килгән ҡушма сифаттар: **аҡһыл күк, ала сыбар, ҡан ерән, ҡара туры, ҡоба туры, ҡуйы ҡыҙыл, ҡыҙыл бурыл, ҡыҙыл һары, көрән һары, ҡара көрән, алма сыбар, тимер күк;**

7) исем менән ҡылымдан ҡушып яһалған сифаттар: **йөрәк әрнеткес, ғәфү ителмәҫлек, баш ваҡыс, баш ҡатырғыс, ҡот осҡос;**

8) беренсе компоненте *бөтә* һүҙенән торған һүҙҙәр: **бөтә ил, Бөтә Союз, бөтә донъя, бөтә Башҡортостан;**

9) ҡушма һандар: **ун бер, ун биш, егерме алты;**

10) беренсе компоненте *һәр, һис, ҡайһы, әллә* һүҙенән торған ҡушма һүҙҙәр: **һәр бер, һәр ваҡыт, һәр заман, һәр йыл, һәр кем, һәр көн, һәр ҡайҙа, һәр ҡайһыһы, һәр ҡасан, һәр нәмә, һәр төрлө, һәр хәлдә, һәр яҡлап; һис бер, һис кем, һис ҡайҙа, һис нәмә, һис шикһеҙ; ҡайһы бер, ҡайһы ваҡыт, ҡайһы саҡ; әллә кем, әллә ни, әллә нимә, әллә тағы;**

11) Ҡушма ҡылымдар: **бара алмау, килә алмау, килеп инеү, ҡот осоу, баш ватыу, баш ҡатырыу.**

Дефис аша яҙылалар

1) һүҙҙе ҡабатлау юлы менән яһалған ҡушма һүҙҙәр — исемдәр, сифаттар, рәүештәр: **берәм-берәм, бергә-бергә, бер-бер, буй-буй, оҙон-оҙон, батыр-батыр, елбер-елбер, ҡытыр-ҡытыр, башма-баш, бермә-бер, мин-минлек, баш-баштаҡ, берҙән-бер, икәүҙән-икәү, әлдән-әле, батырҙарҙың-батыры, матурҙарҙың-матуры, белер-белмәҫ, беленер-беленмәҫ, урынлы-урынһыҙ, тейешле-тейешһеҙ, аҙ-маҙ, иләҫ-миләҫ, имеш-мимеш, тар-мар, илке-һалҡы, алпан-толпан, тирә-яҡ;**

2) йыйыу мәғәнәһен белдергән ҡушма исемдәр, сифаттар, рәүештәр: **иҫән-һау, аҡлы-ҡаралы, арымай-талмай, бөтмәҫ-төкәнмәҫ, буй-һын, имен-аман, тауыш-ғауға, газета-журнал, моң-зар, кәм-хур, сахра-дала, шик-шөбһә, аш-һыу, ашамлыҡ-эсемлек, баш-аяҡ, килем-китем, көн-төн, ҡош-ҡорт, ураҡ-сүкеш, юҡ-бар, ат-һый, йорт-ил, табаҡ-һауыт, йорт-йыһаз, тау-таш, ут-күҙ, аң-белем, ҡатын-ҡыҙ, ата-баба, ағай-эне, күҙ-ҡолаҡ, ҡан-йәш, уйын-көлкө, көньяҡ-көнсығыш, арыу-талыу, ел-дауыл, ҡарсыҡ-ҡорсоҡ, егет-елән, күрше-күлән, ҡунаҡ-маҙар, кеше-фәлән, арбаһы-ние, тауышы-ние, социал-демократ, Мамин-Сибиряк, Кәбирова-Сәитова, килеп-нитеп, килһә-нитһә, әйткәс-икәс, барғас-икәс;**

3) беренсе компоненте *обер-*, *лейб-*, *штаб-*, *вице-*, *экс-* һ. б. шундай һүҙҙәрҙән торған ҡушма исемдәр: **обер-мастер, унтер-офицер, лейб-медик, штаб-квартира, вице-президент, экс-чемпион;**

4) икенсе компоненте *ара* һүҙенән торған ҡушма сифаттар, рәүештәр: **ауыл-ара, район-ара, халыҡ-ара, үҙ-ара, ике-ара;**

5) үлсәү берәмектәрен аңлатҡан ҡушма исемдәр: **тонна-километр, киловатт-сәғәт, кеше-сәғәт, километр-сәғәт;**

6) махсус эш йорто йәки төрлө предмет, машина һәм уның киҫәктәрен, техник системаларҙы аңлатҡан ҡушма исемдәр: **хата-лаборатория, дизель-мотор, блок-система, вакуум-аппарат.**

Дөйөм алғанда, ҡушма һүҙҙәр яҙылышын шулай хәл итергә мөмкин. Әлбиттә, бында беҙ төп положениеләрҙе генә әйтеп киттек. Орфографияның ҡағиҙәләрен асыҡлағанда, уларҙы тағы ла конкретләштерергә мөмкин.

Ҡушма һүҙҙәрҙең дөрөҫ яҙылышына бәйләп, ахыр сиктә, шуны әйтергә кәрәк: юғарыла ҡушма һүҙҙәрҙең дөрөҫ яҙылышына ҡараған мәсьәләләрҙең күбеһе хәҙерге көндә нигеҙҙә хәл ителгән тип

әйтергә мөмкин. Мәҫәлән, урта һәм юғары мәктәптәр өсөн сығарылған дәреслектәрҙә ҡушма һүҙҙәрҙең дөрөҫ яҙылышына ҡарата махсус бүлек бирелгән һәм бик күп ҡушма һүҙҙәрҙең (уртаҡлыҡ һәм яңғыҙлыҡ исемдәрҙең) йыйылмаһы менән бергә уларҙың дөрөҫ яҙылышына ҡарата ҡағиҙәләр бирелгән. Ул ҡағиҙәләр фәнни яҡтан нигеҙләнгән. Был турала V—VI кластар өсөн сығарылған «Башҡорт теле дәреслеге»ндәге һәм проф. Ж. Ғ. Ҡиекбаевтың «Хәҙерге башҡорт теле» тигән китабындағы «ҡушма һүҙҙәр» бүлеге иғтибарға лайыҡлы.

ҺЫҒЫМТАЛАР

Бөйөк Октябрь социалистик революцияһына тиклем башҡорт халҡы ғәрәп яҙыуы менән файҙаланған. Ғәрәп яҙыуы башҡорттарға X—XI быуаттарҙа ислам дине арҡыры килеп керә. Ғәрәп яҙыуы ҡомартҡылары Башҡортостанда XIV быуаттан башлап һаҡланып ҡалған. Быға боронғо ҡәбер таштарына яҙылған яҙыуҙар һәм төрлө ырыуҙар тарафынан төҙөп ҡалдырылған шәжәрәләр, һуңғараҡ төрлө юридик эш ҡағыҙҙары инә.

Ғәрәп яҙыуын, ғәрәп алфавитен ҡабул иткәнгә тиклем башҡорттар бүтән төр яҙыу ҡулланғандармы, юҡмы — был һорауға ҡырҡа яуап биреп булмай, сөнки быны раҫлаусы яҙма ҡомартҡылар быға тиклем әле табылғаны юҡ. Ләкин шулай булһа ла ҡайһы бер тарихи мәғлүмәттәр, мәҫәлән, башҡорттарҙың боронғо яҙмаһы булған төрки дәүләттәр менән (Болғар ханлығы һәм башҡалар менән) тығыҙ бәйләнештә булып, күп йылдар аралашып йәшәүе — башҡорттар ҙа ғәрәп яҙыуына тиклем башҡа төр яҙыу менән файҙаланманылармы икән, тигән уйға килергә мәжбүр итә. Был турала тикшеренеү дауам ителергә тейеш.

Революцияға тиклем прогрессив рус һәм башҡорт ғалимдәре башҡорт теленең алфавитен булдырыу сараһын күрәләр. Былар араһында башҡорт телсеһе доктор М. Ҡулаев айырым урын алып тора. Ул 1912 йылда рус-грек графикаһы нигеҙендә башҡорт теленең 33 хәрефтән торған алфавитен төҙөй: ләкин ул ваҡыттағы шарттар доктор М. Ҡулаевҡа үҙенең эшен тормошҡа ашырырға мөмкинлек бирмәй. Шулай ҙа М. Ҡулаевтың был алфавите башҡорт теленең революцияға тиклемге беренсе милли алфавите булып иҫәпләнергә тейеш.

Бөйөк Октябрь социалистик революцияһынан һуң башҡорт әҙәби теленең беренсе алфавите һәм орфографияһы ғәрәп графикаһы

нигеҙендә 1923 йылда төҙөлә. Быны төҙөгәндә, әлбиттә, башҡорт теленең ҡайһы бер үҙенсәлектәре иғтибарға алынған. Был алфавит шул заманда башҡорт халҡы араһында үҙ телендә грамота таратыуҙа билдәле дәрәжәлә ыңғай роль уйнай. Уға реформа артынан реформа индереп торола, ләкин ни тиклем генә реформа индерелмәһен, ул башҡорт теленең фонетик системаһына тулыһынса яуап бирә алмай. Шуның менән бергә ул үҙләштереү өсөн дә бик ауыр була. Был турала Фридрих Энгельс тә заманында әйтеп китә. Ул, үҙенең Карл Маркска ебәргән бер хатында «шул ҡәһәрле ғәрәп алфавите булмаһа, фарсы теленең бөтә грамматикаһын 48 сәғәт эсендә өйрәнергә өҫтөмә алыр инем», тип яҙа ул[111].

Башҡа милли республикалар менән бер рәттән Башҡортостанда ла 1924 йылдарҙа уҡ башҡорт алфавитен латин графикаһы нигеҙендәге алфавиткә күсереү тураһында хәрәкәт башлана, һәм шул йылда уҡ башҡорт теленең латин графикаһы нигеҙендәге беренсе алфавите төҙөлә. 1928 йылдың 7 июлендә Башҡортостан Үҙәк Башҡарма Комитете яңы алфавитте дәүләт алфавите итеп алырға тигән ҡарар сығара һәм яңы алфавиткә күсеүҙең биш йыллыҡ планы төҙөлә. Яңы алфавиткә күсеү 1931 йылда тамам була. 1930 йылда башҡорт теленең латин алфавите нигеҙендә төҙөлгән беренсе орфографияһы баҫылып сыға.

Ғәрәп алфавитенән латин графикаһы нигеҙендәге алфавиткә күсеүҙең маҡсаты — киң массаға уҡыу өсөн еңел алфавит тыуҙырыуҙан тора ине. Ул ваҡытта шундай алфавит булып латин алфавите иҫәпләнә ине.

Башҡорт яҙыуын латинләштерелгән алфавиткә күсереү үҙ заманында прогрессив күренеш булды. Латинләштерелгән алфавит башҡорт халҡының тарихендә, йәш башҡорт яҙыуының һәм культураһының үҫешендә ҙур ыңғай роль уйнаны. Латинләштерелгән алфавит ғәрәп алфавитенә ҡарағанда үҙләштереү өсөн еңелерәк һәм яҙыу өсөн уңайлыраҡ булды. Уға күсеү арҡаһында йөҙәр меңләгән башҡорт йәштәре әсә телендә уҡырға һәм яҙырға тиҙерәк өйрәнделәр. Грамотаһыҙ оло йәштәге кешеләрҙең бик күбеһе грамотаға эйә булды.

Халыҡ хужалығының икенсе биш йыллығын бойомға ашырыу йылдары — социалистик төҙөлөштөң гигант аҙымдар менән алға китеүе һәм культура революцияһының еңеү йылдары булды. Социалистик яңы индустрия, механизацияланған ауыл хужалығы, хеҙмәттең яңы ҡоралдары революция йылдарында, бигерәк тә икенсе һәм өсөнсө биш йыллыҡтарҙы уңышлы рәүештә

---

[111] *Ф. Энгельс.* Соч., том XXI, стр. 495—496. Письмо К. Марксу.

тормошҡа үткәрә барыу йылдарында барлыҡҡа килгән яңы төшөнсәләр, фәнни яңы асыштар һ. б. бик күп яңы һүҙҙәр һәм терминдәр тыуҙырҙылар. Башҡорт телендә көн һайын ундарса яңы һүҙҙәр өҫтәлә барҙы. Милли формалы социалистик йөкмәткеле культура үҙенең үҫешендә тағы ла ҙурыраҡ ҡолас йәйҙе һәм алға табан яңы аҙымдар яһаны.

Бына шул шарттарҙа быға тиклем ҡулланып килгән латинләштерелгән алфавит шул ваҡыттың талаптарын бөтәһен дә ҡәнәғәтләндерә алмай, һәм ул телдең, яҙыуҙың артабан үҫеүенә тотҡарлыҡ яһай башлай. Башҡорт теленә көндән-көн инә барған рус һүҙҙәрен һәм интернациональ һүҙҙәрҙе дөрөҫ яҙыуға ҡамасаулай, рус теле менән башҡорт теленең бер-береһенә йоғонто яһауына яһалма кәртә була башлай. Шуға күрә 1940 йылда башҡорт теленең алфавите рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавитҡа күсерелә.

Яҙыуҙың график нигеҙен һәм шуға ярашлы рәүештә дөрөҫ яҙыу нормаларын йыш алмаштырып тороу, әлбиттә, халыҡтың грамоталылығын күтәреү эшенә билдәле дәрәжәлә ҡамасаулыҡ итте. Ләкин шуға ҡарамаҫтан, ғәрәп хәрефтәре нигеҙендә төҙөлгән алфавит тә, латин хәрефтәре нигеҙендә төҙөлгән алфавит тә заманында башҡорт яҙыуының үҫешендә ыңғай роль уйнанылар.

Рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавит башҡорт теленең үҙ һүҙҙәрен, шулай уҡ башҡорт теленә рус һәм башҡа телдәрҙән ингән һүҙҙәрҙе дөрөҫ яҙыуҙы тәьмин итте. Башҡорт халҡының бөйөк рус халҡы һәм СССР-ҙың башҡа халыҡтары менән бәйләнешен нығытыуға, шулай уҡ уларҙың культура байлығына эйә булыуына ярҙам итте. Ул беҙҙең йәш үҫмерҙәрҙе мәктәптәрҙә рус алфавите өҫтөнә тағы икенсе бер алфавитте — латинләштерелгән алфавитте өйрәнеүҙән ҡотҡарҙы.

Хәҙерге башҡорт алфавите әсә теленең специфик үҙенсәлектәрен иҫәпкә алыу менән бергә, беҙҙең илдәге туғандаш халыҡтарҙың алфавиттәрен унификациялау, культураларының яҡынайыу талаптарынан тыуған бурыстарҙы ла иҫәпкә ала, сөнки беҙҙең яҙыу башҡорт һәм рус телдәрендә грамоталылыҡтың дөйөм нигеҙҙәрен тәьмин итеү менән бергә, беҙҙең илдә рус графикаһы менән файҙаланған туғандаш төрки халыҡтарҙың әҙәбиәтен уҡып барырға ла мөмкинлек бирә.

Башҡорт теленең хәҙерге орфографияһы төп фонетик принциптә төҙөлгән, айырым һүҙҙәр график, фонематик-морфологик, дифференциацион һәм тарихи-традицион принциптәрҙә яҙылалар.

Башҡорт теленең хәҙерге алфавите һәм орфографияһы милли әҙәби телдең яҙма формаһын нормалаштырыуҙа ҙур ярҙам итте.

25 йыл ҡулланыу һөҙөмтәһендә дөрөҫ яҙыуҙың берҙәм милли нормаһын билдәләүҙә ҙур өлгәшеүҙәргә ирешелде.

Хәҙерге көндә ғәмәлдә булған башҡорт теле орфографияһының ҡағиҙәләре шул ҙур эштең йомғағы булып тора. Улар хәҙер традицияға инеп китте. Дөрөҫ яҙыуҙың берҙәм нормалары барлыҡҡа килде. Улар башҡорт милли әҙәби теленең үҙенсәлектәрен һәм уның үҫеш перспективаһын дөрөҫ сағылдыралар.

Башҡорт теленең бөгөнгө орфографияһы принципиаль үҙгәрештәр индереүҙе талап итмәй. Шулай ҙа уның ҡайһы бер ҡағиҙәләре, мәҫәлән, ҡушма һүҙҙәр, ғәрәп-фарсы һүҙҙәре һәм рус әҙәби теле аша ингән һүҙҙәрҙә ялғауҙарҙың яҙылышына бәйле ҡағиҙәләр, бер ни тиклем асыҡлауҙы талап итә. Киләсәктә башҡорт теленең орфографияһын камиллаштереү шул үрҙә күрһәтелгән ҡағиҙәләрҙе асыҡлау юлы менән барырға тейеш.

РЕЗЮМЕ

Башкирский национальный литературный язык до Великой Октябрьской социалистической революции не имел своего письменного оформления. Однако это не говорит об отсутствии у башкир до революции вообще письменности, как это ошибочно утверждается в некоторых историко-литературных статьях.

Башкиры начиная с XI века пользовались арабской письменностью. Наиболее ранние известные нам письменные памятники, которые свидетельствуют об этом, датируются XIV веком. Сюда относятся: надписи на надгробных камнях, башкирские летописи — тайралар, рукописные списки произведений отдельных башкирских авторов, народных преданий, эпоса, песен и солдатских баитов; документы о взаимоотношении башкир с ногайцами, документы о подданстве башкир Московскому государству, манифесты Пугачева, воззвание и обращение Салавата к башкирскому народу и др. Эти памятники написаны на языке поволжско-уральского тюрки, насыщенного элементами башкирского живого разговорного языка. Этот язык признавался русской администрацией как официальный письменный язык башкирского народа начиная с XVI века, т. е. после присоединения башкир к Московскому государству.

Пользовались ли башкиры до принятия арабского алфавита другой письменностью — установить трудно. Но некоторые косвенные исторические данные, например, пребывание Башкирии в составе других тюркоязычных государств, имевших свои системы письма, дают право предполагать, что башкиры до арабского алфавита могли пользоваться другой письменностью.

По утверждению древнекитайских историков, древние тюркоязычные племена, в частности гунны, уже во втором столетии до н. э. имели свою письменность. Как известно, гуннское нашествие

захватило наряду с другими территориями и южную часть современной Башкирии. Гунны вступали в этнические контакты с местным населением. Так, с гуннами связывают свое происхождение башкиры некоторых родов, которые ведут свою генеалогию от вождя гуннов Баламира. Весьма возможно, что гунны могли занести сюда свою письменность.

Волжские булгары, как теперь уже установлено, до арабской письменности в течение ряда столетий пользовались принесенной ими с юга рунической письменностью. В ту пору существовала тесная связь башкир с булгарами. Булгарская культура распространялась на соседние с Булгарией районы Башкирии. Надо полагать, что были и письменные связи, — башкиры, как и булгары, также могли пользоваться руническим письмом.

Первый алфавит и орфография башкирского литературного языка были разработаны на основе арабской графики в 1923 году. Арабский алфавит был очень сложным, в нем было множество диакритических знаков. Каждая буква имела несколько начертаний (в начале, середине и конце слова), кроме того, этот алфавит полностью не передавал фонетических особенностей башкирского языка. Так, в алфавите, составленном в 1923 году на основе арабской графики, для 10 гласных звуков, имевшихся тогда в башкирском языке (теперь их стало 13), было принято лишь 6 гласных букв. Правда, некоторые лингвисты, желая сохранить арабский алфавит, вносили в него отдельные реформы, путем сокращения количества букв и прибавления дополнительных диакритических знаков для обозначения твердости и мягкости гласных и т.д. Однако алфавит остался таким же сложным, как был до революции, и не удовлетворял растущие требования языка в связи с развитием культуры народа. Поэтому башкирская письменность в 1930 году была переведена на латинизированный алфавит.

Перевод башкирской письменности на латинизированный алфавит в тот период был прогрессивным явлением. Благодаря тому, что он был более удобным для письма и более доступным для усвоения, сотни тысяч башкирских трудящихся быстро научились писать и читать на родном языке. Осуществление довоенных пятилеток знаменовалось бурным ростом социалистического строительства и проведением в стране культурной революции. В эти годы в Башкирии, в основном, была ликвидирована неграмотность; республика покрылась широкой сетью школ и культурно-просветительных учреждений; начали издаваться десятки газет и журналов — и в этом деле латинизированный алфавит тоже сыграл положительную роль.

Однако в дальнейшем и латинизированный алфавит оказался не в состоянии выразить все возрастающие языковые явления — он был не в состоянии передать все фонетические особенности современного башкирского языка. В связи с бурным развитием социалистической промышленности, сельского хозяйства, культуры в башкирский язык через русский вошло очень много политических и научно-технических терминов, а вместе с ними и новые звуки (**ц**, **щ** и т. д.). Произошло значительное изменение в фонетической системе современного башкирского языка. Латинизированный алфавит не обеспечил правильного усвоения новых слов, вошедших через русский язык. Отсутствие в латинизированном алфавите букв **щ**, **ц**, **ю**, **я** искажало написание, а вместе с ним и произношение заимствованных из русского языка слов. Одна и та же буква в русском алфавите означала один звук, а в башкирском латинизированном алфавите — совершенно другой звук. Такое положение осложняло усвоение и родного и русского языков.

В связи с этим башкирская письменность в 1940 году была переведена на алфавит на основе русской графики.

Конечно, такая частая смена графических основ письма и соответственно с ней норм правописания до некоторой степени тормозила повышение грамотности населения, особенно в 20-х и 30-х годах, когда алфавит башкирского литературного языка основывался на арабской и латинской графике. Но несмотря на это, арабский и особенно латинизированный алфавит в свое время сыграли положительную роль в развитии башкирской письменности.

Переход башкирской письменности на алфавит на основе русского письма являлся важным этапом в ее развитии. Он имел огромное политическое и культурное значение. Переход на русскую графическую основу в условиях многонационального Советского государства обеспечил, с одной стороны, устранение алфавитного разнобоя в национальных школах, а с другой — улучшение преподавания и усвоение родного и русского языков. Общеизвестно, что русский язык для народов Советского Союза имеет исключительно важное значение как средство их сближения в ходе совместного труда в строительстве коммунизма и как один из основных источников обогащения и развития национальных языков Советского Союза. В настоящее время, в период развернутого строительства коммунизма, характеризующийся дальнейшим сближением социалистических наций, еще более усилилась роль русского языка, который стал общим межнациональным языком народов СССР. Народы Советского Союза с большой любовью и уважением изучают русский язык и через него приобщаются к вели-

ким достижениям культуры всех народов СССР и мировой культуры.

Современный башкирский алфавит полностью учитывает специфические особенности его фонетической системы. Новое письмо не только обеспечивает общую основу грамотности на башкирском и русском языках, но и дает возможность читать литературу братских тюркоязычных народов нашей страны, пользующихся русской графикой.

Современная башкирская орфография построена на фонетическом принципе. Сущность его сводится к тому, что пишущий, передает произносимые им звуки, принятыми буквами в их основном значении: этим создается соответствие письма произношению. Этот принцип является основным в башкирском правописании. В отдельных случаях применяются и иные принципы: графический (для слов, заимствованных после революции из русского языка или через русский язык в основной форме), фонематико-морфологический, дифференциационный.

Современный башкирский алфавит и орфография сыграли большую роль в нормализации письменной формы башкирского литературного языка. В результате 25-летней практики были достигнуты большие успехи в установлении единых норм правописания.

Главным итогом этой работы является ныне действующий кодекс основных орфографических правил башкирского литературного языка, а также положительные традиции, сложившиеся в процессе применения этих правил, в которых отразились как особенности, так и перспективы развития башкирского литературного языка.

Современная башкирская орфография принципиального изменения не требует, она нуждается лишь в улучшении и совершенствовании. Этот вывод был признан исторически обоснованным и правильным почти всеми участниками дискуссии по вопросам башкирской орфографии, которая широко развернулась на страницах башкирской прессы в 1957—1958 гг.

Кушымта

БАШКОРТОСТАН МӘҒАРИФ ХАЛЫК КАМИСАРҘЫҒЫ ЭРГӘҺЕНДӘГЕ ҒИЛМИ МӘРКӘҘЕҢ ХӘРЕФ ВӘ ИМЛА ЛАИХӘҺЕ

Башкортостан йөмһүриәтендә үҙ яҙыуҙарын ғәрәп хәрефдәре мән яҙыусы халыктарҙың мәктәп дәреслектәрендә һәм вакытлы вә даими характердағы бүтән әдәбияттарында ла хәреф вә имла башбаштактығы бумаһын өсөн Башкортостан мәғариф халык камисарҙығы эргәһендәге ғилми мәркәҙ юғарыла мәҙкүр халыктарҙың имла вә хәрефдәре мәсьәләһендә түбәндәге карарға килде.

I

Хәреф һәм шәкел мәсьәләһендә

Хәреф мәсьәләһендә ике ағын булыб, бер ағын ғәрәп хәрефдәрен таштаб, аның урнына латин хәрефдәрен алыу яғында булһа ла, ул сураттә бер халыктың күптәннән өйрәнеп килгән яҙыуын таштау аркаһында килеп сығасак уңайһыҙҙыктарҙың гәйәттә ҙур булырын иғтибарға алыб һәм аның өсөн хәҙерге момент уңайһыҙ әле тиб ғилми мәркәҙ Башкортостан өсөн ғәрәп хәрефдәрен ғәмәлдә үҙ көсөндә калдыра.

1

Куляҙмаҙа ла, баҫмаҙа ла, әсасән баш хәрефтәр шәкле генә истиғмал кылыныр. Хәрефдәрҙең урта, ахыр һәм ялғыҙ тигән бүтән шәкелдәре кәрәкмәгәндектәре өсөн таштаныр. Лакин башкорт халкыҙың хәҙерҙекһеҙ булыуын иғтибарға алыб башкортса яҙылған китаптарҙы башта иҫке хәрефтәр мән баһып, башка яҙмалаларын да тәдриҗи рәүештә ғәмәлгә татбик ителер. Татарса яҙған яҙмаҙарҙа, теләһәдәр, хәҙерге көндән ғәмәлгә татбик ителергә мөмкин.

Башҡорт шиүәһе өсөн тауышһыҙ хәрефтәрҙең (йәғни урысса әйткәндә согласные звукиҙең) шәкеле былар була:

ر	ذ	د	ث	ت	پ	ب
گ	ک	ق	ع	ش	س	ژ
يـ	ه	و	ن	م	ل	ڭ
27 хәреф	ۋ	ف	ز	ح	ج	ڠ

Татар шиүәһе өсөн тауышһыҙ хәрефтәр шәкеле былар:

د	خ	چ	ج	ت	پ	ب
ق	غ	ش	س	ژ	ز	ر
ن	م	ل	ڭ	گ	ک	ف
28 хәреф		ئ	يـ	ه	ۋ	و

Һәр ике шиүә өсөн дә тауышты хәрефтәрҙең (йәғни урысса әйткәндә гласные звукиҙең) ғәләмәттәре ошо:

و	ـە	ا
ێ	يـ	ۋ

1) ا ҡалын өҫт باش، بالا، بارا (бара, бала, баш) күүек;

2) ـە нәҙек өҫт بەرە، یەشە، تەن (тән, йәшә, бәрә) кеүек;

3) و оҙон (тулы) өтөр کول، بول، هوذ، قول، بول، هوذ (һуҙ, бул, ҡул; һүҙ, бүл, күл) күүек;

4) ۋ ҡыҫҡа (наҡыҫ) өтөр کۋل، تۋر، بۋر، قول، تۋر، بۋر (бор, тор, ҡол; бөр, төр, көл) күүек;

5) يـ оҙон (тулы) аҫт قی، تی، هی (һый, тый, ҡый; کی، تی، هین һин, ти, кей) күүек;

6) ێ ҡыҫҡа (наҡыҫ) аҫт کتاب تێشی، کێشی تێشی кеше теше, китап тышы) күүек.

1-се иҫкәрмә. Әлифбабыҙҙа ي һәм و әрефтәре һәр береһе икешәр ауаҙға (йәгни звукка) ғәләмәт булыб күренһәләр ҙә, аларҙың ҡай урында тауышты ئو һәм ئى икәнен вә ҡай урында тауышһыҙ واو һәм يا икәндерен айырыуҙың тариҡы был:

1) Һүҙ баштарында килгәндә, йәки тауышты хәреф артындан вә я алдындан килгәндә йәки ике тауышты хәреф уртаһында килгәндә ي һәм و хәрефтәре һәр ваҡытта ла тауышһыҙ хәреф хисабтаныб يا һәм واو булыб уҡылаҙар: يق йыҡ, ياق яҡ, ئاى ай, قويان ҡуян күүек һәм واق ваҡ, ئاو ау, قوواق ҡууаҡ күүек.

2) Тауышһыҙ хәреф артындан килһәләр ي һәм و хәрефтәре һәр ваҡытта ла тауышты хәреф хисабтаныб ئو һәм ئى булыб уҡылаҙар: بير бир, تيمه теймә, كيل кил һәм يوق юҡ, توق туҡ, ئول ул күүек.

2-се иҫкәрмә. Ҡалын ا хәрефе уңдан һәм һулдан ҡуша торған һыҙыҡ ҡуйылмай эштәнер.

يا хәрфен ئى дән һәм واو хәрфен ئو дан айырыу өсөн يا мән ئى гә һәр береһенә хас башҡа-башҡа ғәләмәт табарға һәм шулай уҡ واو мән ئو ға ҙа һәр береһенә хас айырым ғәләмәт табарға тырышылыр.

2

Телебеҙҙә тауышты ауаҙҙар (гласные звуки) унау булһа ла аларҙың хәрефтәре бары алтау ғына булғандығы өсөн ҡалын һүҙ-ҙәрҙе нәҙек һүҙҙәрҙән айырыуға ҡалын һүҙҙәр алдынан ошондай бер (،) ҡалынлыҡ ғәләмәте яҙылыр.

Тәнбиһ: « ،قر ،بار бар, ҡыр» һәм » ،تورۇمۇز торогоҙ» һүҙҙәре күүек эсендә ط йәки ق йәки ع хәрефтәре булған һүҙҙәрҙең

алдындан ҡалындыҡ ғәләмәте яҙылмаҫ, аның кәрәге юҡ. Ул ғәләмәт булмаһа ла был һүҙҙәр ҡалын уҡылырға тейеште.

3

Үҙҙәрендә ҡалын хәрефтәр булмаған сит һүҙҙәрҙе ҡалынайтыр өсөн дә ошо (ٮ) ғәләмәт ҡуйылыр: ڪورس курс күүек.

4

Нәҙек өҫт ە , оҙон өтөр و ,ҡыҫҡа өтөр وٗ , оҙон аҫт ې һәм ҡыҫҡа аҫт ىٗ хәрефтәре һүҙ баштарында килгәндә ئە،ئو،ئوٗ،ئې،ئىٗ шәкелдәрендә алларындан бер һәмҙә ҡуйыб яҙылырҙар: ئەلەم әләм, ئوراق ураҡ, ئوٗرسوٗق орсоҡ, күүек. Алай бүмаһа ул хәрефтәрҙе тейештеһенсә уҡыб бумаясаҡ. Мәҫәлән, ئول ул тигән һүҙҙе һәмҙәһеҙ ول шәкелендә яҙһаҡ, аны واقت ваҡыт һүҙендәге тауышһыҙ واو вау хәрефе күүек ول вл тиб уҡыясаҡтар. ئىل ил тигән һүҙҙе һәмҙәһеҙ генә يل шәкелендә яҙһаҡ, аны يراق йыраҡ һүҙендәге тауышһыҙ يا күүк итеб يل ел тиб уҡыясаҡтар. Шуның өсөн был тауышты хәрефтәрҙе һүҙ баштарында алларындан һәмҙә ҡуйыб яҙыу гәрәк.

5

Ошо 4-се маддәҙә мәҙкүр хәрефтәргә эйәртеб, ҡалын өҫт «ا» хәрефен лә һүҙ башында килгәндә алдындан һәмҙә ҡуйыб ئا шәкләндә яҙыу гәрәк.

6

Телебеҙгә урыссадан йәки ғәрби Аурупа телдәрендән кергән сит һүҙҙәрҙә ق ҡ һәм غ ғ хәрефтәре яҙылмаҫтар. Гәзитә, граждан, камисар күүек һүҙҙәрҙе غەزيتە، غراژدان، قاميسار ғәзитә, ғраждан, ҡамисар тиб яҙыу хата.

7

Тауышты хәрефтәрҙең береһе лә бер ваҡытта ла яҙылмай ҡалмаҫтар. Бер һиҗале (бер иҙекте) һүҙҙәрҙә һәм ябыҡ нәҙек

(һижа) мән беткән һүҙҙәрҙә тауышты ڠ хәрефе яҙылмаҫ тигән истиснаҙар булмаһ'ка тейеш.

II

Имла мәсьәләһендә

1

Телебеҙҙең төп һүҙҙәре лә һәм аңа ситдән кергән бүтән һүҙ-ҙәр лә һөйдәшкәндә 'калай ишетелһәләр яҙыуҙа ла шулай ишетелгәнсә яҙылырҙар — فاژيعا фажиға, تەبيعەت тәбиғәт, سەعيت Сәғит, مەجيت Мәжит, پسوت сут, سوديا судья күүек.

2

Бер һүҙҙә 'кушыб яҙыу мөмкин булған хәрефтәрҙе 'кушыб яҙыу гәрәк, айырыб яҙыу хата.

3

Дән, дан, ҙең (нең), ы, кә, гә, 'ка, ға, не, да, ла, лә, кән, гән, 'кан, ған, ләр, дәр, лар, дар, һә, һа, сә, са, 'кай, кәй, келт, ғылт күүек телебеҙҙәге һәммә суффикс — ялғауҙар төп һүҙҙәргә 'кушылыб яҙылырҙар — ئۆشتەلدەن өҫтәлдән, ذەكيذڭ Ҙәкиҙең, كيتابى китабы, قاذانعا 'Каҙанға, وەليذى Вәлиҙе, ئورالدا Уралда, ئۆيذە өйҙә, قالعان 'калған, ئۆشتەلدەر өҫтәлдәр, كلهە килһә, دوشقاى дуҫткай, يەشكێلت йәшкелт күүек).

4

«Вә, һәм, йәнә, дәхи, тағы, белән, менән (мән), генә, ғына» һүҙҙәре вә «һәм» мәғәнәһендәге «ҙә (лә), ҙа (ла)» даттары үҙ-ҙәренә айрым бер һүҙ хөкмендә булғандыктары өсөн башка һүҙҙәрҙән айрым яҙылырҙар, 'кушыб яҙыу хата.

Бүтәндәр өсөн миҫал китермәһәк тә мәсьәлә асык. Әммә «һәм» мәғәнәһендәге ҙә, тә (лә), ҙа, та (ла) өсөн миҫал был: «кейеҙ өйҙә янды» тимәк, был һүҙҙән нәмә аңдарға гәрәк? «Өйҙә кейеҙ янды» тиб аңдайыкмы? Әллә «һәм кейеҙ өй янды» тиб аңдайыкмы? Илтибас бар. Мона шул илтибасты бетерер өсөн, морат «һәм кейеҙ өй янды» булғанда, ул һүҙҙе:« كيێذ ئۆى ذە ياندى »кейеҙ өй ҙә янды, тиб «ҙә»не « ئۆى өй»ҙән айрып яҙыу гәрәк. Әгәр

морадын «өйҙә (өй эсендә) кейеҙ янды» булһа, ул ваҡытта «كيز ئويده ياندى кейеҙ өйҙә янды» диб «ҙә»не «өй»гә ҡушыб яҙ.

5

Һандарҙы яҙыу өсөн бөтөн ер йөҙөндә мәғлүм вә мәҡбүл булған ошо: 1, 2, 3, 4, ... шәклендәге ғәрәп рәҡәмдәре йөртелер. Бу көнгәсә ҡулланылыб килгән: ١،٢،٣،٤ шәклендәге төрөк рәҡәмдәре ташланыр.

Ҡәмисийә күҙендән үткәреб проект төҙүсе Сәғит Рәмиев.
1923 йыл, 10 декабрь

Кәмисийә ағзаҙары[112]

[112] Башҡортәстан Үҙәк архиве. Фонд Р-798, № 1283.

ӘҘӘБИӘТ

Китаптар, мәҡәләләр

И. Абдуллаев. Азербайжан яҙыуы тарихе. Баку, 1951.

С. Агамалы оглы. В защиту нового тюркского алфавита. Баку, 1927.

Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. М.—Л., 1934.

Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. «Живая старина», вып. III и IV, 1894.

Т. Баишев. Башҡорт телендәге ҡайһы бер һүҙҙәр тураһында, «Башҡортостан», 1937, 21/IV.

Т. Баишев. Ғәрәп, латин, имлә. «Белем», 1928, № 5—6.

Ф. Бакаев. Орфография тураһында тәҡдимдәр. «Совет Башҡортостаны», 1957, 28/VIII.

И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

И. А. Батманов, З. Б. Барагачи, Г. Ф. Бабушкин. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.

Башҡортостан яңалиф конференцияһының материал һәм ҡарарҙары. Р. Магазов редакцияһында, Өфө, 1928.

А. Н. Бернштам. Очерки истории гуннов. Л., 1951.

А. Бессонов. Букварь для башкир. Казань, 1907.

Әкрәм Биишев. Һәр өндөң үҙ тамғаһы булһын. «Совет Башҡортостаны», 1957, 20/VIII.

Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1, М.—Л., 1950.

Мирсалих Бикчурин. Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана. Казань, 1859.

В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. М., 1939.

Ҡамил Буранғолов. Башҡорт әҙәби теле орфографияһының һәм грамматикаһының ҡайһы бер мәсьәләләре. «Башҡортостан», 1937, 14/I.

Ғ. Вилданов. Эш атамалары. Өфө, 1927

Вопросы культуры речи, I вып., 1955; II вып., 1959; III вып., 1961; IV вып., 1963. М., АН СССР, Институт русского языка.

Җәмалетдин Вәлиди. Татар теленең имла һәм сарыф-нәхү кагыйдәләре. Казан, 1915.

Т. М. Гарипов. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959.

А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Спб., 1870.

А. Н. Гвоздев. Основы русской орфографии. М., 1954.

В. Георгиев. Происхождение алфавита. «Вопросы языкознания», 1952, № 6, 48—83.

Л. А. Горбушина и *В. Г. Яковлев.* Элементы языкознания и сведения из истории русского языка и письма. М., 1941.

Л. Н. Гумилов. Хунну. М., 1960.

Хәбибулла Ғәбитов. Башҡорт имләһе тураһында тезистәр. «Башҡорт аймагы», 1926, № 2.

Хәбибулла Ғәбитов. Яңы башҡорт әлифбаһының имләһе тураһында. «Башҡорт аймағы», 1927, № 3.

Хәбибулла Ғәбитов. Яңы башҡорт әлифбаһының имләһе тураһында. «Башҡорт аймағы», 1927, № 3 .

Д. Дирингер. Алфавит (перевод с английского). М., 1963.

Н. К. Дмитриев. Башҡорт теленең грамматикаһы. Өфө, 1950.

Ғәббас Дәүләтшин. Башҡорт теле һәм уны дөрөҫ яҙыу ҡағиҙәләре. Өфө, 1929.

Ғ. Еникеев. 1910 йыл, 23 октябрь Думада тәгълим ғомуми һәм ибтидади мәктәпләр лаихәсен ҡараганда мөселман фракциясе әгъзалары нотыгы. Петербург, 1910.

Галимҗан Ибраһимов. Татар сарыфы. Ҡазан, 1911.

Н. И. Ильминский. О применении русского алфавита к инородческим языкам. Казань, 1883

В. А. Истрин. Некоторые вопросы теории письма. «Вопросы языкознания», 1953, № 4 .

В. А. Истрин. Развитие письма. М., 1961.

В. А. Истрин. Возникновение и развитие письма. М., 1965.

Е. С. Истрина. Нормы русского литературного языка и культуры речи. М.—Л., 1948.

Ф. Исхаков. Введение нового алфавита в Башкирии (в сборнике «Алфавит Октября»). М.—Л., 1934.

Ғ. Ишбулатов. Орфография һәм лексика хаҡында фекерҙәр. «Совет Башҡортостаны», 1957, 4/XII, 7/XII.

Н. Ишбулатов. Орфография хаҡында фекерҙәр. «Совет Башҡортостаны», 1957, 19/X.

Ә. Йомағужин. Орфография хаҡында бер-ике һүҙ. «Совет Башҡортостаны», 1958, 18/III.

Х. Йосопов. Орфографияның ҡайһы бер мәсьәләләренә ҡарата. «Совет Башҡортостаны», 1957, 17/XII.

Сәлях Камал. Мохтасар имла мөгаллиме. Ҡазан, 1915.

Катаринский. Букварь для башкир. Оренбург, 1908.

В. Ф. Каховский. Была ли письменность у чувашей в древности? «Ученые записки научно-исследовательского института ЯЛИЭ при Совете Министров Чувашской АССР», вып. 21, 1962.

Ж. Ғ. Ҡиекбаев. Орфографияны яҡшыртыуҙың ҡайһы бер мәсьәләләре. «Совет Башҡортостаны», 1957, 25/VIII.

Ж. Ғ. Ҡиекбаев. Башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше. Өфө, 1964.

Ж. Ғ. Ҡиекбаев. Хәҙерге башҡорт теле. Өфө, 1966.

Ж. Ғ. Ҡиекбаев. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө, 1966.

Коллектив. Вопросы русской орфографии. М., 1964.

Коллектив. Орфография собственных имен. М., 1965.

Коллектив. Очерки по истории Башкирской АССР, ч. I, т. I., Уфа, 1950.

В. А. Кочергина. Краткий очерк истории письма. М., МГУ, 1955.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, ч. I, изд. 7, М., 1954.

С. Е. Крючков. Вопросы современной русской орфографии. М., 1952.

С. Е. Крючков. О спорных вопросах современной русской орфографии. М., Учпедгиз, 1952.

Х. Курбатов. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы. Казан, 1960.

Ф. Кәримов. Мөселманнарга чит хәрефләр кабул итү мәсьәләләре. «Шура», 1911, № 4.

Р. Кузыев. Башҡорт яҙыуын рус алфавитенә күсереү тураһындағы мәсьәләгә ҡарата. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1939, 5/VIII.

М. Н. Кулаев. Основы звукопроизношения и азбука для башкир. Казань, 1912.

М. Н. Кулаев. Альпей. Казан, 1917.

И. Лепехин. Продолжение дневных записок путешествия академика и доктора медицинских наук Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства в 1770 г. Спб., 1802.

Ч. Лоукотка. Развитие письма (перевод с чешского). М., 1950.

Хөсәен Макаев. Мохтасар яңа сарыф төрки. Казан, 1912.

С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.

С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952.

М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959.

П. Н. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. «Записки восточного отделения Русского археологического общества», т. XII, 1899.

Ислам Миңнеғәлиев. Башҡорт әҙәби теле орфографияһының ғилми принциптәре тураһында. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1940, 10/XII.

Ә. Моратов. Яңы орфография башҡорт теленең үҙенсәлектәренә яуап бирһен ине. «Совет Башҡортостаны», 1958, 9/II.

С. Н. Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961.

К. М. Мусаев. Алфавиты языков народов СССР. М., 1965.

А. Н. Назаров. Некоторые вопросы методики орфографии. Пенза, 1955.

В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.

Орфографический словарь русского языка под редакцией С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. М., 1956.

Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев. Татар нәхүсенең мохтасары. Казан, 1901.

Почему мы, башкиры, решили заменить арабский алфавит для баш. письменности латинским и почему мы имеем отдельный свой проект нового алфавита. «Башҡорт аймағы», 1926, № 2.

Н. В. Пигулевская. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. ВДИ, 1939, № 1(6).

В. С. Псянчин. История формирования башкирского литературного языка. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казань, 1965.

А. Л. Пумянский. Английский литературный язык (связь произношения и правописания). М., 1963.

А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1947.

Сәгыйть Рәмиев. Мөхәммәтшакир вә Мөхәммәтзакир Рәмиевлар тарафыннан иҗат вә тәрсим улынган аерым-аерым хәрефләргә бер нәзар. «Идел», 1911, 3/VI.

Сәгыйть Рәмиев. Безгә тәкмил вә ислахе хәреф кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме? «Идел», 1911, 5/VII.

Сәгыйт Рәмиев. Ник буташтыралар икән? «Идел», 1912, 29/V.

Гали Рәхим, Г. Газиз. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер, беренче бүлек. Казан, 1924.

Юлдаш Рәшит. Хәреф үзгәртеү мәсьәләһе. «Белем», 1924, № 1—2.

Рауил Сабашев. Башҡорт әҙәби теле орфографияһының ҡайһы бер мәсьәләләре тураһында. «Башҡортостан», 1937, 1/IV.

И. Т. Савенков. О древних памятниках изобразительного искусства на Енисее. «Труды XIV археолог. съезда», т. I.

Мөгаллим Фатих Садыйков. Язу кагыйдәләре. Казан, 1908.

Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3 до 7 июня 1927 года. М., 1927.

Габдерахман Сәгъди. Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи усүләре. Казан, 1926.

Ғ. *Сәитбатталов*. Фәнни нигеҙҙә төҙөлгән башҡорт теле орфографияһы өсөн. «Совет Башҡортостаны», 1957, 11/X.

С. П. Толстов. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит. ВДИ, 1938, № 4. *Он же*. Древний Хорезм. М., 1948.

Е. И. Убрятова. Некоторые вопросы графики и орфографии письменности языков народов СССР, пользующихся алфавитами на русской основе. М., 1959.

Уфа вилаяте земствосында 1915 ел июнь 20—27 сендә мөселман мәктәпләренә дәреслекләр сайлау өчен ясалган киңәш мәҗлесенең карарлары вә анда укылган докладлар. Өфө, 1916.

Ә. Фатихов. Орфографияның принциптәре хаҡында. «Совет Башҡортостаны», 1958, 15/II.

Ә. Харисов. Башҡорт яҙма теленең бөгөнгө хәле ҡайһы бер асыҡламалар һорай. «Башҡортостан», 1936, 20/XII.

Ә. Харисов, Н. Камалов. Яңы орфографияның ҡайһы бер мәсьәләләренә ҡарата. «Ҡыҙыл Башҡортостан» 1940, 28/IX.

Әхнәф Харисов. Яңы орфография проблемалары. «Совет Башҡортостаны», 1960, 26/VI, 29/VI, 30/VI.

А. Б. Шапиро. Русское правописание. Изд. 2. М., 1961.

Шмидт. Опыт мандаринской грамматики. Владивосток, 1902.

Галимджан Шараф. К вопросу о принятии для тюркских народностей латинского шрифта. Казань, 1926.

Л. В. Щерба. О разных стилях произношения. Записки неофилологического общества. Пг., 1916.

Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1948.

А. М. Щербак. Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону. «Советская археология», XIX, 1954.

М. Әмиров. Ғәрәп һәм фарсы һүҙҙәренең яҙылышына ҡарата. «Совет Башҡортостаны», 1957, 17/VIII.

Ҡ. Әхмәр. Башҡорт башланғыс мәктәптәре уҡыусыларының типик орфографик хаталары һәм орфография уҡытыу методикаһы. Өфө, 1935.

Ҡ. Әхмәр. Башҡорт әҙәби теле грамматикаһы һәм орфографияһының ҡайһы бер мәсьәләләре. «Башҡортостан», 1936, 16/XII.

Ҡ. Әхмәр. Башҡорт әҙәби теле орфографияһына индерелгән ҡайһы бер асыҡлауҙар тураһында. «Ҡыҙыл Башҡортостан», 1941, 31/XII.

Ҡ. Әхмәр. Башҡорт әҙәби теленең орфография һүҙлеге. Өфө, 1942.

Ҡ. Әхмәр. Башҡорт әҙәби теленең орфография һүҙлеге. М., 1952.

Ҡ. Әхмәр. Орфографиябыҙҙың ҡайһы бер мәсьәләләре. «Совет Башҡортостаны», 1957, 30/VII.

Мохтар Әхтәмов. Беҙҙең тәкдимдәр. «Совет Башҡортостаны», 1957, 30/X.
Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1952.
Х. Әхтәмов. Ҡагыйдә китабы. Ҡазан, 1908.
А. А. Юлдашев. К проблеме формирования башкирского национального языка. Сб. «Вопросы башкирской филологии». М., 1959.
С. А. Янина. Джучидские монеты из раскопок сборов Куйбышевской экспедиции в Булгарах в 1957 году. М., МИА, № 80, 1960.

Башҡорт әҙәби теле алфавите һәм орфографиялары

Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссарлығы эргәһендәге ғилми мәркәздең хәреф һәм имла лаихаһы. «Яңы юл», 1924, № 1.
Башҡортса яҙыу ҡоралы. Өфө, 1924.
Башҡорт теле имләһе. Өфө, 1925.
Яңы башҡорт әлифбаһы (проект). Башҡортостан яңалиф комитете нәшере. Өфө, 1927.
1928/29 уҡыу йылында ғәрәп хәрефтәре менән баҫыла торған дәреслектәр өсөн ваҡытлы орфография ҡағиҙәләре. «Белем», 1928, № 5—6.
Башҡорт теленең имләһе. Өфө, 1930.
Башҡорт әҙәби теленең орфографияһы. Өфө, 1934.
Башҡорт әҙәби теленең орфографияһы (яңы проект). Өфө, 1938.
Башҡорт теле орфографияһы. Өфө, 1939.
Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы. Өфө, 1940.
Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы. Өфө, 1942.
Башҡорт әҙәби теленең алфавите һәм орфографияһы. Өфө, 1951.

АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ

Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Комиссариаты эргәһендәге Ғилми мәркәз материалдары. Башҡортостан Үҙәк архиве, фонд Р-798, архив номерҙәре 684, 687, 685, 686, 689, 904, 906, 908, 1275, 1289, 1283, 1505, 1506, 1507, 2126, 1792, 1939, 2486.
СССР Фәндәр академияһының Өфө тел, әҙәбиәт һәм тарих институтының архиве, фонд 3, опись 9, архив номерҙәре 6, 19, 20, 39, 45, 47, 48 49, 52.

ЙӨКМӘТКЕҺЕ

Инеш 5
I. Төрки халыҡтарында яҙыу. Революцияға тиклем башҡорт яҙыуы. Ғәрәп алфавите 21
II. Башҡорт әҙәби теленең ғәрәп графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавите һәм орфографияһы 44
III. Башҡорт әҙәби теленең латин графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавите һәм орфографияһы 56
IV. Башҡорт әҙәби теленең рус графикаһы нигеҙендә төҙөлгән алфавите һәм орфографияһы 79
Һығымталар 115
Резюме 119
Ҡушымта. Башҡортостан Мәғариф Халыҡ Ҡамисарҙығы эргәһендәге ғилми мәркәҙҙең хәреф вә имла лаихәһе . . 123
Әҙәбиәт 129
Исем һәм фамилиялар күрһәткесе 134

Ахмеров Касим Закирович

ИЗ ИСТОРИИ БАШКИРСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

(на башкирском языке)

Редакторҙары Иргалин С. С., Рафиков М. Л.
Художество редакторы Хәйбуллин Б. Ә.
Техник редакторы Рәхмәтуллина Р. Х.
Корректоры Сәйетйәғәфәрова К. Ғ.

Наборға бирелде 7|V 1968 йыл. Баҫырға ҡул ҡуйылды 15|II 1972 йыл. Ҡағыҙ форматы $60 \times 84^1|_{16}$. Физ. баҫма таб. 8,5. Шартлы баҫма таб. 7,9. Учет.-изд. таб. 7,8. Тиражы 1000 экз. П03198. Заказ № 393. Хаҡы 60 тин.

Башҡорт АССР-ы Министрҙәр Советы эргәһендәге Матбуғат идаралығының Башҡортостан китап нәшриәте, Өфө-25, Совет урамы, 18.

Башҡорт АССР-ы Министрҙәр Советы эргәһендәге Матбуғат идаралығының Өфө полиграфия комбинаты. Өфө-1, Октябрь проспекте, 2.